

ISSN 2077-5105

(друковане видання)

ISSN 2079-1771

(електронне видання)

Український соціологічний журнал № 1–2 Украинский социологический журнал Ukrainian Sociological Journal 2011

Наукове та інформаційне видання

Заснований у вересні 2007 року

Періодичність – 4 рази на рік

Затверджено до друку рішенням Вченої ради

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №12 від 28 листопада 2011 р.).

Засновники журналу:

Соціологічна асоціація України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Редакція:

В. Бакіров (головний редактор), **М. Субота** (відповідальний секретар)

Редакційна колегія:

Є. Головаха (Київ), **Л. Сокурянська** (Харків), **Л. Хижняк** (Харків), **Н. Черниш** (Львів)

Редакційна рада:

О. Балакірєва (Київ), **Л. Білоконь** (Миколаїв), **В. Бурега** (Донецьк), **А. Вальчук** (Хмельницький), **В. Ворона** (Київ), **А. Горбачик** (Київ), **В. Городяненко** (Дніпропетровськ), **Е. Гугнін** (Запоріжжя), **О. Дейнеко** (Харків), **О. Дікова-Фаворська** (Житомир), **В. Євтух** (Київ), **С. Єфімов** (Сімферополь), **О. Кириленко** (Рівне), **Н. Коваліско** (Львів), **В. Кондович** (Чернігів), **Л. Кондратик** (Луцьк), **В. Кондович** (Чернігів), **В. Коробов** (Херсон), **Р. Куртсеїтов** (Сімферополь), **О. Куценко** (Київ), **О. Личковська** (Одеса), **Л. Ляпіна** (Миколаїв), **О. Мазурик** (Донецьк), **О. Максимович** (Івано-Франківськ), **К. Михайльова** (Харків), **Б. Нагорний** (Луганськ), **В. Николенко** (Дніпропетровськ), **В. Паніотто** (Київ), **О. Панков** (Одеса), **О. Пелін** (Ужгород), **С. Романенко** (Одеса), **І. Рущенко** (Харків), **С. Хобта** (Луганськ), **О. Ходус** (Дніпропетровськ), **Н. Цимбалюк** (Київ), **Н. Черниш** (Львів), **В. Чигрин** (Мелітополь), **А. Шатохін** (Умань), **С. Щудло** (Дрогобич), **С. Яремчук** (Чернівці)

Зв'язок з редакцією: УКРАЇНА, 61077, м. Харків, майдан Свободи, 6; телефон (+38-057) 707-52-37; факс (+38-057) 714-14-08; e-mail: socjour@gmail.com; <http://www.sau.kiev.ua>

Статті прорецензовано

Свідоцтво про державну реєстрацію KB № 15098–3670P від 05.03.09 р.

© Соціологічна асоціація України, оформлення, 2011

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2011

© І. М. Дончик, дизайн, макет, 2011

ЗМІСТ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

<i>Ігор Рущенко (Харків), Василь Поклад (Луганськ)</i> Наука про злочинність: українські реалії	3
<i>Данило Судин (Львів)</i> Феномен нації з перспективи функціонального підходу в соціології	9
<i>Юлія Сорока (Харків)</i> Соціокультурна номенклатура Іншого	14
<i>Світлана Вакулєнко (Харків)</i> Лояльність до бренду як чинник впливу на споживчий вибір: теоретико-методологічні засади дослідження	19
<i>Елена Стрельник (Полтава)</i> «Все лучшее – детям»... Хорошие матери в обществе потребления	24
<i>Олександр Голюков (Харьков)</i> Динаміка культурного споживання сучасного українського студентства та конституювання соціального знання	30
<i>Валентина Любчук (Луцьк)</i> Позакультові практики сучасних християнських церков як чинник формування морального імперативу та здорового способу життя сучасної молоді	41
<i>Марина Субота (Харків)</i> Особливості дискурсу теленовин у контексті медіаконструювання соціальної реальності	48
<i>Світлана Щудло (Дрогобич)</i> Якість вищої освіти в оцінках студентів	56
<i>Артем Литовченко (Харьков), Евгений Малявин (Харьков)</i> Особенности развития и типологизация политических партий в странах Западной Европы и постсоветской Украине	62
<i>Ирина Андрос (Минск, Беларусь)</i> Малый и средний бизнес Беларуси: условия, этапы, проблемы становления и развития	70
<i>Виталий Лукашук (Харьков)</i> Роль спорта в современном мире	76
<i>Ольга Кислова (Харьков)</i> Интеллектуальный анализ данных: история становления термина	83

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДДІЛЕННЯ САУ

<i>Виктор Городяненко (Днепропетровск)</i> История становления и современные тенденции развития социологии в Днепропетровском регионе	95
<i>Олена Дікова-Фаворська (Київ)</i> Житомирське відділення Соціологічної асоціації України	104
<i>Олеся Кириленко (Рівне)</i> Історія розвитку і сучасний стан соціології в Рівненській області	106
<i>Ольга Овакимян (Харьков)</i> От идеи до практического воплощения: из опыта работы коллективного члена САУ – Народной украинской академии	110

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Независимая социология: миф или реальность («круглый стол» в рамках I Конгресса Социологической ассоциации Украины)	115
<i>Олена Злобіна (Київ)</i> Ідентичності, статуси та практики у регресивних моделях і соціокультурних контекстах (конкурс «Кращий молодий соціолог року – 2011»)	133
<i>Олександр Голюков (Харків)</i> Соціологія, фантазія та знання (V Читання пам'яті Наталії Паніної)	137

НОВІ ВИДАННЯ: РЕЦЕНЗІЇ, РЕФЕРАТИ

<i>Сергей Курганов (Харьков)</i> Юлія Сорока: Детектив – это социологично!	139
Памяти Олега Леонидовича Скидина	144
Відомості про авторів	145

НАУКА ПРО ЗЛОЧИННІСТЬ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

У статті розглянуто взаємовідносини соціології і кримінології (науки про злочинність) в історичному контексті. Зроблено наголос на багатоаспектності і багатопредметності кримінологічного знання, де важливе місце посідають соціологічні теорії, методи та дослідження. Розглянуто причини викривлення траєкторії розвитку науки про злочинність у колишньому СРСР та актуальні завдання українських соціологів-кримінологів. Розкрито досвід дослідницької діяльності у межах двох наукових шкіл, які формуються у Харківському національному університеті внутрішніх справ та Луганському державному університеті внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, представники яких репрезентують ядро науково-дослідного комітету з питань соціології права та девіантної поведінки САУ.

Ключові слова: кримінологія, соціологія злочинності, соціологія девіантної поведінки.

In the paper the interrelation of sociology and criminology as a science about crime is discussed in the historical context. Authors emphasizes the multifaceted versatile nature of criminological knowledge where sociological theories, methods and researches find its practical application. The causes of distortion of criminology's direction in the former USSR are reviewed, as well as the tasks of modern sociologists and criminologists are pointed out. In the paper the research experience of two scientific schools (Kharkiv National University of Internal Affairs and E. A. Didorenko Lugansk State University, representatives of which constitute the core of scientific and research committee responsible for the questions of sociology of law and deviant behavior of SAU) is revealed.

Keywords: criminology, sociology of crime, sociology of deviant behavior.

В статье рассматривается взаимоотношение социологии и криминологии (науки о преступности) в историческом контексте. Делается акцент на многоаспектности и многопредметности криминологического знания, где важное место занимают социологические теории, методы и исследования. Рассмотрены причины искажения траектории развития науки о преступности в бывшем СССР и актуальные задачи украинских социологов-криминологов. Раскрывается опыт исследовательской деятельности в рамках двух научных школ, которые формируются в Харьковском национальном университете внутренних дел и Луганском государственном университете внутренних дел им. Э. А. Дидоренко, представители которых образуют ядро научно-исследовательского комитета по вопросам социологии права и девиантного поведения САУ.

Ключевые слова: криминология, социология преступности, социология девиантного поведения.

Науку, що вивчає злочинність як соціальне явище, в усьому світі іменують кримінологією. Оскільки злочинність є довічним прокляттям цивілізованих суспільств і рівні злочинності, принаймні за останні 150 років, мали стійку тенденцію до зростання, особливо у великих містах та мегаполісах, це автоматично створює потужний аргумент на користь досліджень кримінологів. Офіційні кола та громадськість закономірно цікавлять не тільки те, чому люди вчиняють злочини або які фактори провокують кримінальну активність,

але й те, що потрібно робити для зменшення загроз та ризиків, пов'язаних із злочинністю. Отже, сучасна кримінологія мусить розв'язувати традиційні для кожної науки теоретико-методологічні завдання і поруч з цим вирішувати емпірико-прикладні та соціально-технологічні питання в межах програм профілактики.

Існують різні погляди на природу й статус науки про злочинність, її стосунки з іншими науковими дисциплінами. Соціологія, на загальну думку, має пряме відно-

шення до кримінології. Натомість вітчизняна практика має свою власну, не типову для світової традиції відмінність. У статті ми ставимо за мету показати цю специфіку і стосунки з наукою про злочинність вітчизняних соціологів, оскільки цей зв'язок історично був затьмарений політико-ідеологічними нашаруваннями і, на нашу думку, організаційними непорозуміннями, що мають місце і сьогодні.

Соціологи вправі тішитися тим, що перший крок у науці про злочинність було зроблено засновником наукової емпіричної соціології Адольфом Кетле (1796-1874) у першій половині XIX ст. [1; 2]. Термін «кримінологія» як назва нової наукової дисципліни було запропоновано значно пізніше італійцем Раффаело Гарофало (1851-1934), який використав це поняття для назви своєї праці, присвяченої злочинності [3]. Поруч з Гарофало працював Енріко Феррі (1856-1928). Обидва належали до так званої «новоіталійської» школи кримінального права, яку фактично очолював Чезаре Ломброзо. Феррі першим поєднав терміни «соціологія» і «кримінальне право», видавши відому працю «Соціологія кримінального права» [4]. Наприкінці XIX ст. він фактично взяв на себе роль лідера соціологічного підходу до проблеми злочинності. Соціологи на той час намагалися розв'язати, як їм здавалося, кардинальну проблему – виявити і описати так звані фактори злочинності (див., напр., [5]). Молода наука поволі відділялася від науки кримінального права або криміналістики в широкому сенсі цього слова (європейські конгреси, які збирали дослідників феномену злочинності, мали на той час назву криміналістичних). Але кримінологія ніколи не була когерентною науковою дисципліною. Дослідження злочинності здійснювалися представниками різних наукових напрямків і традицій. Соціологічні студії мають власну традицію поряд з дослідженнями біолого-генетичного і психологічного напрямів. У США перемогла точка зору на кримінологію як галузь соціології. Саме так оцінював її статус, наприклад, Пітирим Сорокін, який склав свого часу список спеціальних соціологій, де фігурує «соціологія злочину й покарання (кримінологія)» [6, с. 173]. В Європі частіше за все кримінологію визначають як міждисциплінарну галузь, в межах якої пліч-о-пліч працюють соціологи, психологи, юристи, педагоги, представники дисциплін медико-біологічного циклу [7]. І тільки в колишньому СРСР (і за спадком у сучасній Україні) кримінологію віднесено виключно

до компетенції юристів. Ми вже мали нагоду висловити свою точку зору на всі негаразди та недоречності (в аспекті предмету, методів, теоретико-методологічних засад), що є наслідком подібної «окупації» або «привласнення» [8; 9, с. 10-19].

Має сенс більш докладно зупинитися на питанні галузевої належності кримінології, бо тут перетинається історична ретроспектива і сучасний стан речей. Отже, невеликий історичний екскурс. Ще на початку XX сторіччя в Російській та Австро-Угорській імперіях, до складу яких входили українські терени, кримінологія розвивалася в європейському руслі і мала непогані здобутки. Зокрема, такі відомі російські вчені, як І. Фойницький, Є. Тарновський, Дм. Дріль, М. Гернет й інші, передусім орієнтувалися на соціологічний підхід, доволі успішно й на високому науковому рівні аналізували кримінальну статистику, розробляли власні теоретичні концепції, навіть проводили новаторські польові дослідження [10]. Розпад імперій, революційна доба внесли свої суттєві корективи. Починаючи з 1929 року, в СРСР кримінологія стає забороненою дисципліною, кримінальна статистика закривається для широкого загалу, і вчені не є виключенням. Щоправда у 1920-х рр. у СРСР існував короткий період кримінологічного ренесансу, коли в Одесі, Харкові, Києві, Мінську, Москві було утворено низку кримінологічних наукових установ, зокрема, у так званих кримінологічних кабінетах впроваджувався фактично революційний метод клінічних спостережень за злочинцями [11].

Чому передову, як на ті часи, науку, що відповідала потребам суспільства, було безжалісно винищено? Розгадка не є складною. Кримінологічні дослідження не сполучалися з марксистською комуністичною догматикою і потенційно були шкідливими для тоталітарної країни та її керівництва. Хоча, з іншого боку, кримінологи двадцятих років були максимально лояльними до влади і всіляко намагалися довести свою корисність системі. Але вища партійна й ідеологічна доцільність перемогла здоровий глузд. За комуністичною догматикою злочинність мала швидко зникати, як і інші «родимі плями капіталізму», але в житті усе виходило не так: періоди відносної тиші змінювалися новими сплесками, злочинність набувала нових форм, нові злочинці тіснили стару генерацію, і все це аж ніяк не збігалось з передбаченнями класиків марксизму. Всі тоталітарні суспільства мають непереборну слабкість: вони хочуть виглядати кращими, ніж є насправді, отже,

об'єктивні відомості про соціально негативні явища та процеси, неупереджений аналіз, емпіричні дослідження нікому не були потрібні і несли офіційним колам внутрішню загрозу.

Цікава ситуація виникла, коли нарешті правлячий режим вирішив виправити помилку сталінської доби і за часів хрущовської відлиги було вирішено, що кримінологія країні потрібна. Плин часу, війна, репресії, які не могли не торкнутися науковців, призвели до того, що фактично не залишилося тих учених, які б чітко усвідомлювали сутність і завдання науки про злочинність. Соціологи не мали змоги «підхопити» кримінологію, бо і самої соціології тоді фактично не існувало, вона пройшла той самий шлях заборон й таврування як «буржуазна наука». За бюрократичною логікою, якщо стає питання про злочинність, то нова (стара) наука має безпосереднє відношення до кримінального права, юриспруденції в цілому, отже, і місце її – у плеяді юридичних дисциплін. Щоправда, відбулася певна дискусія, і висловлювалися й альтернативні точки зору [12, с. 4]. Нарешті, крапку над І було поставлено партійною постановою, якою дисципліна визнавалася юридичною і її вводили до навчальних планів підготовки майбутніх правознавців. Науку нібито реабілітували, але кримінальну статистику тримали «під замком», а кримінологію трактували як «радянську» й «марксистку» з усім набором догм та теоретичної плутанини.

Саме такий спадок отримала українська наука на порозі 1990-х років. З одного боку, розрізнені і доволі слабкі сили «юридичної» кримінології, яку представляли викладачі, науковці юридичних закладів, як правило, на кафедрах кримінального права, з іншого абсолютний нуль в царині соціології. Соціологічне співтовариство (на ті часи само по собі вельми слабке) було абсолютно відсторонено від тематики злочинності, не існувало ані центрів, ані наукових шкіл, ані лідерів, за якими мала б гуртуватися здібна молодь. Прорив відбувся на рубежі століть завдяки розвитку в Україні міліцейської вищої освіти. За роки незалежності відповідні вищі навчальні заклади відкрито в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Луганську, Львові, Одесі, Сімферополі, Донецьку. В деяких з перерахованих міст, скоріше за жеребом долі, а не завдяки мудрості чиновників від міліцейської науки, за справу взялися соціологи і філософи, що самостійно визначили область своїх наукових інтересів у царині кримінологічної проблематики. Профіль вищих навчальних закладів системи МВС України нібито

«зобов'язував» представників соціальних наук не оминати проблематику злочинності. Натомість цивільні заклади й установи, в тому числі Інститут соціології НАН України, й досі демонструють майже цілковиту байдужість (за кількома епізодичними винятками) до теми злочинності. Щоправда, за останні роки в Україні відбулося кілька захистів кандидатських дисертацій за спеціальністю 22.00.04 – «спеціальні та галузеві соціології», автори яких обирали фактично кримінологічну тематику [13-15]. Є ознаки і умовно зустрічного руху з боку юридичної кримінології. Певні зміни відбуваються і всередині спеціальності 12.00.08 – «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право», де з'являються цілком соціологічні за змістом роботи [16]. Але це є, скоріше, спорадичні явища і приклади, бо вони не пов'язані з певними науковими школами.

А от якщо вести мову про наукові школи, то їх ознаки можна побачити у двох містах – Луганську й Харкові, де у новоутворених відомчих університетах зроблено реальні кроки для поєднання вітчизняної кримінологічної науки з соціологією. Не випадково саме представники Харківського національного університету внутрішніх справ і Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка склали основу науководослідного комітету з питань соціології права та девіантної поведінки при Соціологічній асоціації України. На першому конгресі САУ (Харків, 2009) за ініціативи комітету працювала окрема секція «Соціальний порядок і соціальні відхилення» (див.: [17]). Отже, є перші ознаки інституціоналізації в українській науці соціологічного напрямку в межах науки про злочинність.

У Харківському національному університеті внутрішніх справ дослідження кримінологічного змісту проводяться з середини 1990-х рр. Тематика цих досліджень стосувалася криміногенної ситуації великого міста, латентної злочинності, розповсюдження нелегальних наркотиків у молодіжному середовищі, корупції та протиправного насильства в міліції тощо [18-23]. Цікавими виявилися міжнародні проекти, які були розраховані на поєднання дослідницької і практичної діяльності. Так, у межах, українсько-британського проекту проводився експеримент щодо впровадження в практику української міліції прогресивних форм роботи з населенням та профілактики злочинності [24]. Три роки поспіль навесні в університеті проводиться науково-практична конференція «Девіантна

поведінка: соціологічні, психологічні, юридичні аспекти» [25]. Широкий формат конференції дозволяє залучати до її роботи фахівців різного профілю.

Закономірно постає і питання щодо співвідношення кримінології та девіантології, соціології злочинності та соціології девіантної поведінки. Якщо не слідувати юридичному канону і не відштовхуватися від кримінального кодексу, то немає нічого дивного в тому, що соціологи прагнуть досліджувати будь-які соціальні відхилення, а не тільки ті, що «прописані» в Кримінальному кодексі України, а ще й тому, що поміж формами девіантної поведінки утворюються прямі і зворотні кореляційні зв'язки. У сучасній науці існує з десяток різних напрямів та дисциплін, що досліджують девіантну поведінку з різних боків: як прояв нездорового організму або внаслідок психічної патології, як реакцію на оточення та форму соціальної адаптації, як певний збій у соціалізації та вихованні людини тощо. Конкретні дисципліни поділяються за типом або видами девіантної поведінки. Таким чином, девіантологію можна трактувати як мультидисциплінарну область, яка досліджує геть усе, що лежить за межами прийнятної поведінки. Цей широкий науковий простір створюють фактично незалежні і відокремлені наукові дисципліни медико-біологічного, психологічного, соціологічного, юридичного, педагогічного змісту. В цьому ряду є місце і для соціології злочинності, і для соціології девіантної поведінки. В іншому потрактуванні девіантологія – це метадисципліна, яка не просто механічно сполучає різні напрямки та течії, а бере на себе узагальнюючі теоретико-методологічні функції, вона нібито підноситься над іншими, більш конкретними дисциплінами [26].

У Луганському державному університеті внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка відповідні дослідження проводяться з 1996 року на базі кафедри кримінології, конфліктології та соціології, а також лабораторії кримінологічних та соціологічних досліджень (див., напр.: [27]). У режимі моніторингу вивчаються питання щодо ставлення громадян до міліції (див., напр.: [28]), постійно проводяться віктимологічні дослідження (в тому числі і за міжнародними програмами) тощо. На перших етапах роботи у творчому колективі домінувала думка, що істинно наукова кримінологія може бути тільки соціологією злочинності, яка включає збір, обробку та інтерпретацію даних про злочинність виключно соціологічними методами. Поступово, з накопиченням досвіду проведення емпіричних досліджень (осо-

бливо в частині інтерпретації отриманих результатів) прийшло розуміння того, що прагнення подолати надмірну юридизацію кримінології не може означати її відгородження від кримінального права.

На основі теоретичного осмислення емпіричних результатів у луганчан сформувалася власна модель розуміння злочинності, відповідно до якої злочинність як соціально-правове явище має тривимірну характеристику. Перший вимір – особистісно-психологічний (людина, її потреби та бажання, характер, воля, прагнення, орієнтації і суб'єктивно обумовлена поведінка). Другий вимір – соціальний (схвалення або засудження поведінки відповідно до соціальних норм). Третій вимір – правовий (державна кримінально-правова стигматизація, оцінювання поведінки відповідно до норм кримінального права). Звідси розуміння злочину як результату протиріччя між потребами (бажаннями) особистості, що спонукають до певних дій, соціально прийнятими способами їх задоволення і кримінально-правовими заборонами певних дій. Отже, справжнє пізнання злочинності не може здійснюватися поза єдністю психологічної, соціологічної та кримінально-правової парадигм у межах кримінології як комплексної науки.

Важливою характеристикою кримінологічних досліджень, що проводяться луганчанами, є пріоритет емпіризму. Починаючи з 2002 року, проводяться міжвузівські конкурси кримінологічних (за методами – здебільшого соціологічних) досліджень молодих учених і підсумкові конференції. Вже пройшли дев'ять таких конкурсів і конференцій [27]. Результати досліджень, конкурсні роботи та матеріали конференцій публікуються в збірнику «Кримінологічні дослідження» [29-32].

Луганський регіон є винятково цікавим для «польового» вивчення злочинності. Тут присутні і економічна депресивність, і маргінальність населення, і прикордонний статус, і масові міграції, і підвищений рівень кількості ув'язнених у місцях позбавлення волі на території області, і соціальна конфліктність, і багато іншого, що традиційно відноситься до кримінальних факторів.

На завершення нашого стислого огляду ситуації спробуємо визначити подальші пріоритети. Українська соціологія знаходиться ще на початку «широкого вторгнення» в область кримінологічної проблематики. Є надихаючі приклади і одночасно – стримуючі фактори та обставини. Реакція на явище злочинності з боку української держави ще не виходить за межі традиційної кримінальної репресії; саме

у поліцейську, судову і пенітенціарно-виконавчу сфери спрямовуються майже всі бюджетні кошти, що призначено на боротьбу із злочинністю. Якщо скажемо, що суспільство чекає від науковців, принаймні, рекомендацій або ще краще – соціальних технологій, які б сприяли вирішенню проблеми попередження, то тут є доля лукавства, бо насправді профілактика мало кого з можновладців на сьогодні цікавить. А пересічні українці переважно сподіваються на самих себе, помалу озброюються, відгороджуються броньованими дверима, заводять собак бійцівських порід і вже готові до самосудів над злочинцями.

Тема профілактики злочинності майже не розробляється у практичній площині. Цікавим, наприклад, є те, скільки коштує суспільству і державі той чи інший злочин і скільки можна зекономити на попередженні злочинності? Ситуація загострюється надвеликою латентною злочинністю, бо, насправді, дуже оптимістичні міліцейські зведення, за якими розкривається до 80% усіх злочинів, мало чого варті на тлі справжнього моря незареєстрованих випадків крадіжок, шахрайств, зґвалтувань, пограбувань, еконо-

мічних та «блокомірцевих» злочинних посягань. Уже давно в Україні мусив би проводитися моніторинг за типом американського National Crime Survey, який ставить за мету демонструвати справжній рівень злочинності і порівнювати його з офіційною статистикою. Саме тут і повинні б знайти своє місце українські кримінологи-соціологи.

Кримінологічна наука і справа профілактики злочинності не повинні бути суто приватною справою, як у ХІХ столітті. Соціальне замовлення на продуктивну з практичної точки зору кримінологію мусить виходити від державних установ. І якщо цього досі немає, то це – свідчення незрілості політичної еліти і одночасно прояв нездатності українських кримінологів заявити про себе, переконати громадськість у тому, що вже перетворилося на прописні істини. Отже, якщо ставити перед собою реалістичні завдання, то найближча задача української кримінології – формування громадської думки довкола проблем злочинності, аби ідея широкого фронту профілактики, попередження в межах соціальних програм і технологій стала наріжним каменем державної політики і громадських ініціатив.

Література

1. Кетле А. Социальная система и законы еѳу управляющие. : пер. с фр. / А. Кетле – СПб.: Печатано у Тиблена и Ко, 1866. – 313 с.
2. Кетле А. Человек и развитие его способностей или опыт общественной физики : в 2 т. : пер. с фр. – СПб.: Изд-е О. И. Бакста, Т.1. – 1865. – 230 с.
3. Garofalo R. Criminologia: Studio Sul Delitto E Sulla Teoria Della Repressione / Raffaele Garofalo (barone) and Luigi Carelli. –Turin, 1891. – 588 p.
4. Ферри Э. Уголовная социология : в 2-х т. : пер. с фр. / Энрико Ферри. – СПб.: Просвещение, 1910. Т.1. – 454 с. ; Т.2. – 478 с.
5. Жижиленко А. А. Преступность и ее факторы / А. А. Жижиленко. – Пг.: Мир знаний, 1922. – 67 с.
6. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество : пер с англ. / Питерим Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
7. Шнайдер Г. Й. Криминология : пер. с нем. / Г. Й. Шнайдер ; под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова. – М.: Прогресс-Универс, 1994. – 504 с.
8. Поклад В. К вопросу о предметном статусе криминологии в Украине / В. Поклад // Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии : сб. науч. статей / под ред. М. Ф. Орзиха, В. Н. Дремина. – Одесса: Феникс, 2007. – С. 264 – 267.
9. Рущенко І. П. Соціологія злочинності / Ігор Рущенко. – Х: Харк. нац. ун-т внутр. справ., 2001. – 370 с.
10. Дети – преступники : сб. статей / под ред. М. Н. Гернета. – М.: В. И. Знаменский и Ко, 1912. – 550 с.
11. Шляпочников А. С. Первые криминологические учреждения в СССР / А. С. Шляпочников // Советское государство и право. – 1974. – №11. – С. 122 – 124.
12. Карпец И. И. Проблема преступности / И. И. Карпец. – М.: Юридическая литература, 1969. – 168 с.
13. Швед О. В. Сексуальна експлуатація неповнолітніх як соціальне явище: тенденції і шляхи профілактики : автореф. дис... канд. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / О. В. Швед. – Х., 2006. – 21 с.
14. Кучерявенко Л. В. Детермінація і специфіка девіантної поведінки підлітків в умовах промислового регіону (на прикладі Криворізького регіону) : автореф. дис... канд. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Л. В. Кучерявенко. – К., 2008. – 20 с.
15. Проскура В. В. Технології соціальної адаптації чоловіків, які звільняються з місць позбавлення волі : автореф. дис... канд. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / В. В. Проскура. – Запоріжжя, 2008. – 16 с.
16. Дрьомін В. М. : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / В. М. Дрьомін. – Одеса, 2010. – 40 с.
17. Соціальний порядок і соціальні відхилення : [Секція 9]. Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : тези доповідей учасників І Конгресу Соціологічної асоціації України / ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Х., 2009. – С. 175 – 198.
18. Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / под ред. проф. Соболева В. А. и доц. Рущенко И. П. – Х.: Торсинг, 2000. – 432 с.
19. Организованные преступные группы в Украине: традиционное и типичное (социологический очерк) : кол. монографія / под общ. ред. д-ра. юрид. наук, проф. А. Н. Ярымыша. – Х.: Нац. ун-т внутр. дел, 2002. – 336 с.
20. Доверие милиции и латентная преступность: взгляд украинских и российских исследователей : кол. моногра-

- фія / Ю. А. Свеженцева, В. А. Соболев, И. П. Рущенко, В. И. Диденко, Е. Е. Тонков. – Х.: Финарт, 2002. – 310 с.
21. Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ: соціологічний та історико-правовий аналіз : кол. монографія / за заг. ред. О. Н. Ярмиша ; Харківська правозахисна група. – Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2005. – 212 с.
22. Корупція в діяльності Державної автомобільної інспекції: результати соціологічного моніторингу : кол. монографія / Ю. О. Свеженцева, О. О. Сердюк, Ю. Л. Белоусов та ін. – Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 112 с.
23. Антикоруційний моніторинг діяльності Державної автомобільної інспекції: методика та результати : кол. монографія. Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2008. – 128 с.
24. Взаимодействие милиции и населения: к итогам харьковского эксперимента : научно-практическое пособие / Бандурка А. М., Бек А., Голованова М. В., Кобзин Д. А., Лазарева Т. Н. [и др]. – Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2003. – 288 с.
25. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти : матеріали науково-практичної конференції (Харків, 10 квіт. 2010 р.) / Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 208 с.
26. Рущенко І. П. Девіантологія: мета – чи мультидисципліна? // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний, юридичний аспекти : матеріали науково-практичної конференції (Харків, 14 березня 2009 р.) / Харк. нац. ун-т внутр. справ – Х., 2009. – С. 13 – 15.
27. Кафедра кримінологи, конфликтологии и социологии Луганского государственного университета внутренних дел имени Э. А. Дидоренка [Электронный ресурс] [сайт]. – Режим доступа : <http://www.criminolog.lg.ua>. – Загл. с экрана.
28. Милиция в зеркале общественного мнения: информационно-аналитические материалы по результатам социологических исследований. Вып. 3 / Луган. гос. ун-т внутр. дел им. Э.А. Дидоренко ; [отв. ред. канд. филос. наук, доц. В. И. Поклад]. – Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2010. – 64 с.
29. Віктимологічні аспекти злочинності. Кримінологічні дослідження. Вип. 1 / Луган. держ. ун-т внутр. справ. ім. Е. О. Дідоренка ; відпов. ред В. І. Поклад. – Луганськ, 2006. – 197 с.
30. Кримінальна субкультура як фактор злочинності: Кримінологічні дослідження. Вип. 2 / Луган. гуманіт. центр ; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка ; [гол. ред. канд. філос. наук В. І. Поклад]. – Луганськ, 2008. – 200 с.
31. Вплив покарань на злочинність: кримінологічні дослідження. Вип. 3 / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка ; [гол. ред. канд. філос. наук В. І. Поклад]. – Луганськ, 2009. – 192 с.
32. Проблеми якості інформації про злочинність: Кримінологічні дослідження. Вип. 4 / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка ; [гол. ред. канд. філос. наук В. І. Поклад]. – Луганськ, 2010. – 201 с.

ФЕНОМЕН НАЦІЇ З ПЕРСПЕКТИВИ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ В СОЦІОЛОГІЇ

У статті запропоновано концептуалізацію поняття «нація» з функціоналістської перспективи. Вказано на когерентність загальносоціологічної теорії суспільства, розробленої провідними представниками функціоналізму і неofункціоналізму, та існуючих в соціогуманітарних науках теорій нації. Зокрема, запропоновано визначення нації як соціальної системи, організованої довкола культурної системи та структурованої «стрижневою доктриною» націоналізму, проаналізовано роль культури у підтриманні існування нації.

Ключові слова: нація, структурний функціоналізм, неofункціоналізм.

The article offers conceptualization of term «nation» from functionalist perspective. Coherency of general sociological theory of society, elaborated by prominent representatives of functionalism and neofunctionalism, and theories of nation widespread in humanities is showed. Definition of nation as social system organized around cultural system, and structured by «central doctrine» of nationalism is provided. The role of culture in maintenance of nation is analyzed also.

Keywords: nation, structural functionalism, neofunctionalism.

В статье предложена концептуализация понятия «нация» в функционалистской перспективе. Подчеркнута когерентность общесоциологической теории общества, разработанной ведущими представителями функционализма и неofункционализма, и существующих в социогуманитарных науках теорий нации. В частности, предложено определение нации как социальной системы, организованной вокруг культурной системы и структурированной «центральной доктриной» национализма, проанализирована роль культуры в поддержании существования нации.

Ключевые слова: нация, структурный функционализм, неofункционализм.

Структурний функціоналізм та неofункціоналізм не створили власної теорії нації, оскільки цей соціальний феномен опинився на маргінесі їхньої уваги. Нація фігурує в працях представників цих напрямків виключно в контексті аналізу проблем міжрасових стосунків або антиколоніальних рухів. Така ситуація видається парадоксальною, адже європейську історію ХХ ст. (з певними зауваженнями) можна описати з допомогою поняття «нація» чи «націоналізм». Парадоксальність цієї ситуації підсилюється тим, що наукове осмислення цього феномену розпочинається ще у 1920-х рр. політологами та істориками. Відтак, існує наукова проблема відсутності соціологічного концепту нації у його функціоналістській версії. Метою цієї статті є вироблення теоретичного визначення нації (як сутнісного, так і описового) у функціоналістській перспективі.

Пояснення зазначеного вище парадоксу міститься у критиці структурного функціоналізму. Зокрема, Ч. Р. Мілз зазначав, що теорія Т. Парсонса не враховує історичного виміру існування суспільств. Теза Ч. Р. Мілза була суттєво уточнена Н. Смелзером в його «Проблемах соціології» (1995 р.) [1]. Американський соціолог, який свого часу був одним з чільних представників структурного функціоналізму (у співавторстві з Т. Парсонсом у 1956 р. він написав працю «Економіка та суспільство»), зауважив, що всі соціологічні теорії ХІХ – середини ХХ ст. мали один спільний недолік. Соціологія того часу оперує поняттям «суспільство», хоча насправді досліджує національне суспільство. Пояснення цьому, з його точки зору, просте: соціологія виникає в час, коли в соціальному житті домінує держава, організована за національ-

ним принципом¹ [1, с. 67-70]. Щоправда, зауваження Н. Смелзера також потребує конкретизації. Соціологія проводить неусвідомлювану нею підміну поняття «національне суспільство» словом «суспільство» не тільки тому, що в соціальному житті домінує національна держава, але перш за все тому, що вона виникає в рамках цих національних держав. Адже представники «класичної соціології» були громадянами Італії (В. Парето), Франції (Е. Дюркгейм) та Німеччини (М. Вебер, Г. Зіммель, Ф. Тьонніс), тобто мононаціональних держав. Через це нація сприймалася ними переважно як атрибут чи головна ознака держави. Тому не існувало потреби аналізувати її окремо (або й взагалі аналізувати). Можна сказати, що представники класичної соціології скористалася «бритвою Оккама»: вони вирішили не множити сутностей без потреби, а оскільки поняття «нація» та «держава» співпадали, то поняття «нація» видавалося їм зайвим.

Інша ситуація була в історії та політології, які зауважували існування поліетнічних імперій, а також їхній розпад та національно-визвольні рухи. Проте з боку соціологів другої половини ХХ століття існувала доволі сильна тенденція нехтувати національним². Перебуваючи «всередині» національного суспільства, соціологія не проблематизувала його існування, а, відповідно, й соціального феномену нації. Національне помічалось тільки у випадку контакту з представниками інших націй³. Оскільки теоретики структурного функціоналізму були громадянами держав, які окреслювалися поняттям nation-state, то феномен нації був для них неproblemатичним, а тому як такий перебував на узбіччі їхніх теоретичних розмірковувань. Відтак можна стверджувати, що теорія структурного функціоналізму описує саме нації, національні суспільства.

Підтвердженням цьому може слугувати порівняння ознак суспільства, запропонованих теоретиками структурного функціона-

лізму, та ознак нації. Т. Парсонс дав наступне визначення поняття «суспільство»: ним є «соціальна система такого типу, яка задовольняє всі суттєві функціональні вимоги за рахунок власних ресурсів» [5, с. 92]. Р. Марш більш детально зазначає ознаки суспільства; ними є: 1) певна територія; 2) самовідтворення («поповнення значною мірою за рахунок статевого розмноження» [1, с. 69]); 3) всеохопна культура; 4) політична незалежність («тобто суспільство не є підсистемою жодної іншої системи, окрім як у дуже частковому розумінні» [1, с. 70]). Е. Шилз запропонував схожий перелік ознак суспільства [6, с. 341-344]: 1) саморегулювання; 2) самовідтворення; 3) самозародження; 4) незалежність (тобто соціальна система «не входить як складова частина у більше суспільство» [6, с. 341]); 5) власна територія; 6) власна історична пам'ять (тобто суспільства «є власна історія, в якій значна частина її членів – або більшість – бачать історичне пояснення своїх зв'язків зі своїм «власним минулим»» [6, с. 342]); 7) власна культура⁴; 8) економічна незалежність.

Виокремивши основні ознаки нації як соціальної системи, необхідно з'ясувати, чи узгоджуються подані вище уявлення з теоріями нації, якими послуговуються сучасні етносоціологи. Для визначення ознак нації слід узагальнити існуючі визначення, запропоновані тими авторами основних сучасних теорій нації, які є функціоналістами (Е. Гелнер) або займають близькі до функціоналізму теоретичні позиції (Е. Сміт). Найповнішим можна вважати визначення, запропоноване останнім дослідником, згідно з яким нація – це «сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів» [7, с. 23]. Визначення, яке запропонував Е. Гелнер, не суперечить дефініції Е. Сміта, а доповнює його. Е. Гелнер не пропонує чіткого визначення нації, але подає такі її риси: спільна воля її членів належати

¹ В англійській мові поняття nation має подвійне значення: воно використовується для позначення і нації, і держави, проте Н. Смелзер підкреслює, що йдеться саме про національну державу [1, с. 68].

² Прикладом цього може слугувати стаття П. Сорокіна, який вважав, що націй як таких не існує, а поняття «національний» просто окреслює комплекс пов'язаних між собою політичних, економічних, культурних, релігійних, мовних чи соціальних проблем. Відповідно, поняття «національна дискримінація» вживається у випадку, коли певна соціальна група є дискримінованою за всіма цими критеріями [2]. Звісно, Російську імперію не можна вважати моноетнічною державою, проте вона прагнула асимілювати слов'янські народи в одну спільність, а тому імперський проект розглядав Росію як моноетнічну державу [3, с. 40-83; 34].

³ Наприклад, М. Шаловал, теорія якого багато в чому повторює теорію П. Сорокіна, визнавав існування націй, а також намагався їх описати в межах своїх теоретичних побудов [4, с. 137-151]. Іншим прикладом може слугувати творчість Ф. Знанецького, який в 1952 р. опублікував працю «Сучасні нації». Ф. Знанецький емігрував з Польщі до США двічі – в 1914 та 1939 рр., де і помер.

⁴ Е. Шилз виділив історичну пам'ять як окрему ознаку суспільства, хоча далі в тексті статті зазначає, що вона є одним з елементів культурної системи: «Культура складається з переконань, які стосуються історії і характеру цього суспільства, його зв'язку з певними ідеальними та трансцендентними цінностями, його походження і призначення» [6, с. 345]. Іншими елементами культури є переконання щодо правомірності існування суспільства та переконання щодо рис, які дозволяють членам суспільства належати до нього [6, с. 345].

до однієї спільноти, спільна культура, політичне самовизначення [8, с. 89-92].

Відповідно, ознаки нації є такими: 1) власна територія; 2) історична пам'ять; 3) спільна культура; 4) спільна економіка; 5) спільні юридичні права та обов'язки; 6) є уявленою спільнотою; 7) має або прагне до політичного суверенітету.

З вищенаведеного переліку випливає, що ознаки нації та суспільства по суті співпадають. І нація, і суспільство у трактуванні представників структурного функціоналізму та неофункціоналізму мають власну територію, незалежність (тобто нація не є підсистемою жодної більшої системи – ні політичної, ані економічної; нація має власну економіку). Щоправда, серед цих ознак нації не вказано, що вона самовідтворюється. Втім, це припускається всіма авторами визначень нації, адже це ключова ознака нації. У нації поповнення складу відбувається не завдяки припливу нових членів ззовні, але шляхом статевого відтворення.

Однак констатація цього факту ще не означає, що теорію структурного функціоналізму можна автоматично застосовувати без будь-яких застережень в етносоціології, всього лише замінивши поняття «суспільство» на термін «нація». Проблема полягає в тому, що Т. Парсонс та його колеги й учні намагалися створити теорію суспільств як таких, а тому, хоча національне суспільство було вихідним пунктом їхніх міркувань, вони намагалися узагальнити результати свого аналізу і поширити виявлені ними закономірності на всі суспільства. Тому замість того, щоб аналізувати специфіку національних суспільств, вони розглядали їхні загальні риси, які автоматично поширювали на всі історичні типи соціальних систем.

Відтак поняття суспільства у структурному функціоналізмі виступає описовим визначенням терміну «нація»: воно вказує ознаки нації, проте не може пояснити суті цього соціального феномену та механізму, за допомогою якого підтримується його існування. Якщо порівнювати ознаки національного суспільства та суспільства як ідеального типу, то майже всі вони співпадають. Проте якщо порівняти ці ознаки з ознаками еволюції відносин між центром та периферією, то можна помітити одну суттєву відмінність. Е. Шилз зазначав, що зближення центру та периферії відбувається лише в модерних суспільствах. Це також означає, що лише в модерних суспільствах існує єдина культурна система для всіх індивідів, які належать до цієї соціальної системи. Адже влада центру є не лише політичною, але й культурною, а тому зближення центру та периферії означає, що центр «просочує» периферію і влас-

ною політичною владою, і культурною. Отже, основною особливістю нації як системи соціальної дії є існування спільної культури для всіх її членів. Підтвердження цієї тези містять і праці теоретиків нації та націоналізму, які зазначають, що домодерні суспільства можуть існувати без єдиної культурної системи [8, с. 40-42]. Звісно, єдина культурна система не може бути інтерналізованою однаковою чином всіма членами суспільства, проте центр також не може цілком ліквідувати символічну відстань між собою та периферією: ця відстань просто стає максимально малою порівняно із попередніми історичними періодами. Аналогічна ситуація відбувається і з культурою: єдина культурна система починає охоплювати максимальну кількість членів суспільства.

Отже, сутнісною ознакою нації є спільність культури для всіх її членів. З точки зору структурного функціоналізму, культура складається з таких елементів як цінності, норми та символи [9, с. 41], а отже, соціальні дії членів нації визначаються та організуються, пов'язуються між собою завдяки однаковим нормам, цінностям та символам.

Т. Парсонс приділяв велику увагу аналізу культури, вважаючи, що лише вона виконує функцію підтримання зразка у системі дії, тобто виконує функцію підтримання суспільства як цілісності. Втім, слід пам'ятати, що це положення описує саме національне суспільство: адже таке поняття суспільства було породжене сучасними суспільствами, які «обстоювали політику ... культурної інтеграції через освіту, мову та засоби масової інформації» [1, с. 70]. Тому ми зосередимося на аналізі основних положень структурно-функціональної теорії (у версії неофункціоналізму Дж. Александера, доповненій деякими положеннями теорії Т. Парсонса) про роль культури в соціальній системі.

Перш за все Т. Парсонс вважав, що культура та суспільство є автономними системами, які впливають одна на одну. Зокрема, говорячи про вплив культури на соціальну систему, Т. Парсонс виділяв його в окрему групу функціональних передумов існування суспільства. Загалом таких передумов є три: 1) задоволення необхідного мінімуму потреб індивідів, які входять до соціальної системи; 2) адекватна мотивація поведінки індивідів; 3) культурні передумови [5].

В останній групі передумов Т. Парсонс виокремлював такі підгрупи:

– мова;

– стандарти культури, серед яких важливу роль відіграють емпіричне знання, а також певні еталони експресивного символізму та ціннісних орієнтацій;

– культурні ресурси.

Така важлива роль культури, на думку Т. Парсонса, пояснюється тим, що саме культура визначає ставлення актора до ситуації дії та до інших акторів. Орієнтація актора в ситуації має два аспекти: мотиваційну орієнтацію, тобто оцінку ситуації з точки зору задоволення власних потреб, а також ціннісну орієнтацію, суть якої полягає в оцінці ситуації з перспективи способів досягнення цілі. В останньому випадку індивід здійснює орієнтацію відносно елементів культурної системи – норм. Проте культура впливає і на мотиваційну орієнтацію: оцінка ситуації відбувається за допомогою експресивних символів, а визначення ієрархії цілей, яких прагне досягти індивід, відбувається за допомогою цінностей.

Культура забезпечує однакову/взаємодоповнювальну оцінку акторами ситуації (як мотиваційну, так і ціннісну), що забезпечує впорядкування соціальних дій у систему. Тому культура і виконує функцію підтримання порядку. Проте вона також може бути і дисфункційною завдяки тому, що її вимоги до акторів можуть бути завищеними, що призводитиме до ситуації, в якій актори відмовлятимуться підкорятися існуючій культурній системі.

Культурна система, аби виконувати вказані вище функції, повинна бути внутрішньо несуперечливою [9, с. 42]. Отже, повинен існувати принцип, за яким вона є організованою. Е. Гелнер зазначає, що власне націоналізм забезпечує культурну гомогенність населення [8, с. 93], а тому «нації можна визначити лише в термінах епохи націоналізму» [8, с. 91]. Відповідно, національна культура є організованою довкола ідеї нації. Систематичний виклад цієї ідеї здійснюється в націоналістичній доктрині. Тому можна зробити попередній висновок, що центральне місце в культурній системі нації займає націоналістична доктрина. В цьому випадку треба скористатися висновками Е. Сміта, який визначив так звану «стрижневу доктрину» націоналізму, основні твердження якої є такими: «1) світ поділений на нації, кожна з яких зі своїм власним характером, історією й долею; 2) нація – єдине джерело політичної влади; 3) лояльність до нації не бере до уваги решти лояльностей; 4) щоб бути вільним, кожен індивід повинен належати до нації; 5) кожна нація потребує повного самовиразу і автономії; 6) загальний мир і правосуддя потребують світу автономних держав» [10, с. 28]. Як видно з її положень, ця доктрина є доволі розпливчастою. Зокрема, вона не дає визначення нації, не вказує, за якими критеріями треба визначити приналежність до цієї спільноти.

А значить, як слушно зазначає Е. Сміт, ця «стрижнева доктрина» потребує доповнень, так званих допоміжних теорій. Їхня суть залежить від специфіки кожного окремо взятого націоналізму: «Ці теоретичні доповнення ... закорінені у прагненнях і місцевих особливостях конкретних рухів і груп» [11, с. 115]. Саме через це навіть у межах однієї нації можуть існувати декілька версій бачення її суті, з яких полярними виступають культурна (чи етнопонаціональна) та політична (чи територіальна) [10, с. 95].

Процес такої конкретизації стрижневої націоналістичної доктрини є процесом специфікації. Це поняття з структурно-функціональної теорії використовують для опису процесу, коли певні загальні культурні елементи, які присутні в соціальній системі, отримують більш конкретне значення в різних соціальних групах, які відрізняються – незначно або суттєво – між собою. Причина цього в тому, що культурні зразки завжди є більш загальними, ніж зразки, присутні в соціальних групах. Існування таких культурних відмінностей не становить загрози для соціальної системи, поки вона перебуває у стабільному стані. Лише в момент конфлікту, якщо не відбудеться генералізація цих культурних зразків (тобто вони не будуть знову узгоджені між собою), існує загроза розпаду соціальної системи на окремі підсистеми відповідно до специфікованих культурних моделей [12, с. 153-155].

Отже, попереднє визначення поняття «нація», з точки зору структурного функціоналізму, могло б звучати наступним чином: нація – це соціальна система, що організована відповідно до культурної системи, структурованої згідно з ідеями націоналізму. Проте таке визначення було б достатнім для структурного функціоналізму Т. Парсонса. З погляду неофункціоналізму воно є недостатнім.

Перш за все потрібно уточнити поняття соціальної системи, яке використовують у неофункціоналізмі. Основною відмінністю від теорії Т. Парсонса є теза, що соціальна система не визначає поведінку індивідів, а лише вказує певні рамки, в межах яких індивід є вільним у власній діяльності [13, с. 49]. Тому націю треба розглядати як рамки бачення й основу для колективної та індивідуальної дії [3, с. 36]. Отже, діяльність індивіда не є наврост детермінованою «стрижневою доктриною» націоналізму. Культурна система лише визначає рамки поведінки індивіда, тобто включає націю в ієрархію його лояльностей.

Вкажемо на евристичну цінність запропонованої нами дефініції поняття «нація». Визначення нації як соціальної системи

описує лише ті нації, які мають власну державу, а тому можуть бути описані як суспільство (поняття суспільства використовується Т. Парсонсом для позначення соціальної системи, яка не є складовою іншої системи). Воно не охоплює недержавних націй, які ще не здобули власну державність, а тому є частковими соціальними системами. Відповідь на це зауваження може бути наступною. Дослідник націй та націоналізму Р. Брюейкер зазначає, що націю слід розглядати «не як колективність, а як практичну категорію, не як сутність, а як випадкову подію» [3, с. 31]. Відтак нація не є сутністю. Твердження, що її треба вважати подією, означає, що національний проект не можна вважати завершеним.

Культурна система може бути присутньою в соціальній дії в двох формах. По-перше, вона є інституціоналізованою в соціальній системі, тобто дотримання норм та цінностей проходить контроль через систему певних інституцій, які відповідають за систему санкцій.

По-друге, елементи культурної системи можуть бути інтерналізованими індивідом. У цьому випадку індивід не сприймає елементи культурної системи як об'єкти ситуації, щодо яких можна робити вибір (ціннісну орієнтацію): культура безпосередньо впливає на поведінку актора.

Отже, якщо інтерпретувати націю як сутність, то можна сказати, що вона є спільнотою: всі її члени сприймають елементи культурної системи, які стосуються уявлення нації, як інтерналізовані, тобто відчувають моральні зобов'язання щодо дотримання цих норм та лояльності щодо цінностей⁵. Проте, якщо розглядати націю як подію, тоді її можна описати як соціальну систему, яка намагається перетворитися на спільноту. Іншими словами влада нав'язує цінності та норми в такий спосіб, щоб індивіди їх інтерналізували.

Це дозволяє відповісти на зауваження, яким є визначення нації, яка ще не здобула власної державності. Така нація є наразі спільнотою, оскільки до її складу входять лише ті, хто дійсно усвідомлює свою національну приналежність. Проте спільнота намагається розширитися. Таке розширення можливе лише за допомогою державного апарату, тобто перетворення нації на суспільство.

Підсумовуючи, зазначимо, що з функціоналістської перспективи націю можна розглядати як соціальну систему, яка структурована довкола культурної системи, організованої, у свою чергу, довкола «стрижневої доктрини» націоналізму. Згадане визначення може служити основою для подальшої розробки функціоналістської концепції нації, зокрема першочерговим завданням є аналіз механізмів підтримання та відтворення нації як соціокультурного феномену.

Література

- Смелзер Н. Дж. Проблеми соціології. Георг-Зіммелівські лекції, 1995 / Нейл Дж. Смелзер. – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.
- Сорокин П. А. Национальность, национальный вопрос и социальное равенство / Питирим Сорокин // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 245 – 252.
- Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерс Брюейкер. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.
- Шаповал М. Загальна соціологія / Микита Шаповал. – К.: Український центр духовної культури, 1996. – 368 с.
- Парсонс Т. Соціальна система / Толкотт Парсонс / Парсонс Т. О соціальних системах / под. ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М.: Академический Проект, 2002. – С. 73 – 520.
- Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход / Эдвард Шилз // Американская социология: перспективы, проблемы, методы. – М.: Прогресс, 1972. – С. 341 – 359.
- Сміт Е. Д. Національна ідентичність : пер. з англ. / Ентоні Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
- Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм : пер. з англ. / Ернст Гелнер. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
- Parsons T. Values and Social Systems / Talcott Parsons, Edward A. Shils // Culture and Society : Contemporary Debates / eds. J. C. Alexander, S. Seidman. – Cambridge, New York, Postchester, Melbourne, Sydney, 1991. – pp. 39 – 46.
- Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. Роман Феценко – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.
- Сміт Е. Доктрина та її критики / Ентоні Сміт // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К.: Смоло-скіп, 2006. – С. 104 – 118.
- Alexander J. Three Models of Culture an Society Relations: Towards an Analysis of Watergate / Jeffrey C. Alexander // Alexander J. Action and its Environment: Towards a New Synthesis. – New York : Columbia University Press, 1988. – 342 p.
- Turner J. H. Struktura teorii socjologicznej / Jonathan H. Turner. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 759 s.

⁵

Згадане визначення спільноти запропонував Т. Парсонс [5, с. 113].

СОЦІОКУЛЬТУРНА НОМЕНКЛАТУРА ІНШОГО

У статті обґрунтовується необхідність інтерпретації комплексу категорій, що забезпечують можливість Іншого як об'єкта соціального сприйняття, як гнучкої неієрархізованої соціокультурної номенклатури Іншого. Акцентується увага на необхідності інтеграції повсякденного, наукового та мистецького бачення даної проблематики. Наводяться приклади наукових (філософсько-історичної орієнтації) та художніх (мистецьких) спроб у створенні номенклатури Іншого.

Ключові слова: Інший, категорії соціального сприйняття Іншого, соціокультурна номенклатура.

The article is devoted to necessity interpret categories that provide opportunity to the Other as an object of social perception as a flexible not hierarchical sociocultural nomenclature of the Other. Attention is accented on the need to integrate everyday, scientific, and artistic vision of this problem. Also, the article gives examples of scientific (philosophical and historical orientation) and artistic (art) attempt to establish nomenclature of the Other.

Keywords: category of social perception the Other, sociocultural nomenclature, the Other.

В статье обосновывается необходимость интерпретации комплекса категорий, обеспечивающих возможность Другого как объекта социального восприятия, как гибкой неиерархизированной социокультурной номенклатуры Другого. Акцентируется внимание на необходимости интеграции повседневного, научного и художественного видения данной проблематики. Приводятся примеры научных (философско-исторической ориентации) и художественных попыток в создании номенклатуры Другого.

Ключевые слова: Другой, категории социального восприятия Другого, социокультурная номенклатура.

Інший для індивіда одночасно є ресурсом самовизначення за допомогою протиставлення та джерелом імпорту ролей [1]. Дещо спрощуючи, скажемо, що Інший є як позитивним, так і негативним зразком, ідеалом для наслідування та образом неприпустимого. Лише аналітично ми можемо розділити ці два аспекти соціального сприйняття Іншого: іншування як самовизначення за допомогою протиставлення та об'єктивація в культурних категоріях чужого та ворога.

Адекватною емпіричною ілюстрацією цього твердження є ситуація сприйняття незнайомця, а саме той її етап, коли, наприклад, відстань не дає нам змоги визначити його (чи її) у більш конкретних культурних категоріях, типізувати цю людину (чи об'єкт, тварину тощо), актуалізувавши доступний набір соціокультурних категорій соціального сприйняття. Саме тоді Інший

з'являється наочно у своїй неспрошеній складності, невизначеності, амбівалентності. Але оскільки остаточне, абсолютне визначення залишається можливим тільки в обмежених, спрощених та закритих соціокультурних середовищах (традиційна спільнота, тоталітарна секта, військове угруповання) чи специфічних системах дії (гра, змагання, війна), маємо погодитися з універсальністю цього образу.

В умовах некритичного засвоєння ролей Іншого (під час первинної соціалізації, наприклад) людина інтеріоризує певні коди та жести, культурні символи. Вони, у свою чергу, відповідають конкретному соціокультурному середовищу, ідентичність якого сформована та визначена у протиставленні із його культурним Іншим (точніше, Іншими). Таким чином, генералізований Інший як культурний ідеал несе в собі й свою про-

тилежність – культурного Іншого групи, і це дозволяє соціалізованому індивідові реалізувати відповідні моделі соціального сприйняття та взаємодії із «чужими», «ворогами», а також іншими варіантами типажів відхилень від внутрішньої культурної норми. Саме ці категорії забезпечують можливість Іншого як об'єкта соціального сприйняття, та їх ми об'єднуємо в соціокультурну номенклатуру Іншого, в обґрунтуванні якої й полягає мета цієї статті.

Об'єднуючи соціокультурні категорії «свій», «чужий», «сторонній», «незнайомиць», «ворог», а також будь-які з варіантів культурної концептуалізації Іншого (нині значущі чи актуальні в минулому) в конгломерат «соціокультурної номенклатури» ми підкреслюємо принципову відкритість та невпорядкованість цього набору. Хоча треба визнати сильну спокусу вишикувати ці категорії соціального сприйняття у певний порядок відповідно дистанції від позитивного культурного зразка (за Л. Гудковим [2]), яку, здавалося б, кожна з них репрезентує. Але їх відмінності не обмежуються кількісними характеристиками. Більше того, конкретні соціокультурні контексти пропонують свої варіанти репрезентації ідеї Іншого (від давньоримських «варварів» до «фашистів» радянських часів). Культурно-історична та соціокультурна варіативність вимагає створення не жорстких класифікаційних матриць, а гнучких неієрархізованих переліків, номенклатур. Відповідаючи на поштовхи з боку конотацій системності й впорядкованості, які містить значення поняття «номенклатура», інтерпретуємо їх як спрямованість на пошук відповідності переліку адекватних засобів соціального сприйняття Іншого певному соціокультурному середовищу.

Кожна з позицій «номенклатури Іншого» є втіленням трьох соціокультурних аспектів одночасно: значення, цінності та норми. Тут ми спираємось на ідею П. Соркіна, який підкреслює, що будь-яке значення є цінністю, будь-яка цінність передбачає норми її реалізації, а, з іншого боку, будь-яка норма є значенням та цінністю [3]. Таким чином, «свій», «чужий», «сторонній» чи «ворог», будучи соціокультурними категоріями соціального сприйняття, не мають трактуватися обмежено тільки у когнітивному чи аксіологічному дусі, але й в інтерактивному, поведінковому, ключем (чи кодом) до якого вони є. Відтворення та дослідження кожного із аспектів соціокультурної номенклатури Іншого передбачає

звернення до відповідного боку існування соціокультурного цілого із застосуванням методів аналізу текстів, спостережень, експериментів тощо.

Складаючи номенклатуру Іншого в перспективі соціокультурного підходу маємо орієнтуватися не тільки на наукові концептуалізації, але й емпіричні узагальнення повсякденного життя, а також створені мистецтвом образи. Вважаємо, що соціокультурний аналіз моделей соціального сприйняття Іншого має враховувати різноманітність джерел їх формування, виробництва, виникнення, пропозиції. Це має бути як повсякденна мова, так і наукова концептуалізація, а також культурні продукти (мистецькі твори). Повсякденна мова в цьому контексті розглядається як певний вимір розгортання культури у конкретних умовах соціального життя. Культурні категорії, існуючі в символічному арсеналі конкретної культури, використовуються її носіями у відповідних соціальних ситуаціях, спираючись на певні інституціоналізовані норми доречного, можливого, належного тощо. Мистецькі твори дозволяють зробити певну номенклатуру образів Іншого, відповідаючи не тільки вимогам певного соціокультурного контексту, але й пов'язаних із ним просторів уявного, віртуального тощо. Наукові узагальнення, відповідаючи вимогам конкретної методології та критеріям науковості, мають також бути чутливими до повсякденних та мистецьких практик та «узагальнень». Така стратегія також відповідає загальній міждисциплінарній орієнтованості соціокультурного підходу, й нижче ми сконцентруємо увагу на наукових та художніх (мистецьких) спробах номенклатури Іншого. Саме інтеграція повсякденного, наукового та мистецького бачення проблематики дозволяє схопити соціокультурну номенклатуру Іншого у поєднанні набору універсальних (до певної міри) категорій («свій», «чужий», «сторонній», «незнайомиць», «ворог») та їх конкретних культурно-історичних та соціокультурних тлумачень (богів та монстрів, тварин, нелюдів, кіборгів тощо).

Прикладом філософсько-історичної орієнтації у створенні номенклатури Іншого можна вважати роботу Ю. Кристєвої з оглядом історичних постатей чужості [4]. Найпершими чужоземцями дохристиянської європейської цивілізації вона вважає легендарних Данаїд, яких прокляття Гери, перетворивши їх пращурку Іо на телицю,

жене з рідного краю, та які уособлюють фігуру дружини на початку створення екзогамного суспільства. Благальниці – це чужинці, яких приймають, коли вони благають та кладуть перед вівтарем богів гілки, тобто ритуальними жестами та скромністю знаходять недоторканість у релігійному просторі (всупереч простору політичному). Під захист богів – покровителів чужинців потрапляють ще з гомерівських часів як благальниці, так і гості, що створює відповідний інститут проксенії – посередництва між полісом та чужинцями, а також метеків – осілих чужинців, які вступають у договірний зв'язок із полісом, «живуть з...», не є політиками чи войовниками (бо це право громадян), не є рабами, а переважно ремісниками, землеробами, іноді банкірами тощо. В класичну добу виникає термін «варвар», що вказує на не греків (тобто негромадян), а також несе значення «незрозумілий», «ексцентричний» чи «нижчий», в тому числі й у моральному сенсі, «дикий». Значення «жорстокий» з'явиться у варварів тільки за часів набігів на Рим. «Власне, контраст із чужинцем породжує усвідомлення грецької свободи, варварство відтоді сприйматиметься як ворог демократії» [4, с. 69]. Поступово складаються два принципи виокремлення інакшості: чужі полісу, тобто політичному середовищу – політичний (чи громадянський) принцип, та чужі грецькому світові, тобто люди іншої раси й культури – культурний принцип, які (принципи) залишаються актуальними і в сучасній цивілізації.

На думку Ц. Тодорова, який геноцид американських індіанців з боку європейських завойовників вважає справжнім початком сучасності (модерного світу), аналіз реально існуючих відмінностей має полягати у рефлексії на трьох рівнях проблематики несхожості: аксіологічному, праксеологічному та епістемологічному. По-перше, Інший може бути оцінений як хороший чи поганий, якого люблять чи ні, рівний за мене (мається на увазі суб'єкт мовлення чи спостереження) чи нижчий, причому слід підкреслити, що ці оцінки Іншого ніяк не пов'язані із оцінкою себе, тобто не пов'язані із пізнавальною інтенцією. По-друге, стосовно Іншого реалізуються дії зближення чи дистанціювання: «я охоплюю цінності Іншого, я ідентифікую себе із ним, чи я ідентифікую Іншого із собою, я накладаю мій образ на нього» [5, р. 185]. Такого роду дії є підкоренням Іншого, підкоренням Іншим чи індиферентним ставленням. По-

третє, ідентичність Іншого може бути предметом знання чи ігноруватися. Важливо підкреслити, що оцінки чи ставлення, а також пізнавальні настанови та практики не змінюють загального визначення Іншого, спричиненого несхожістю.

Л. Гудков, класифікуючи Інших, спирається на дистанцію від ціннісно-нормативного центру спільноти, яку репрезентує кожний з типажів [2]. Недорослий (дитина) чи недієздатний (інвалід), тобто свій, що вийшов за рамки норми, є найближчим Іншим. Проміжну позицію посідає маргінал, відсторонений (іноземець), бо він належить до двох груп, є носієм цінностей двох світів. Чужий стоїть далі від маргінала та позначає зовнішні межі групи. Трактуючи так, Л. Гудков покладається на етимологію та інтерпретує чужість як постійну якість. На відміну, наприклад, від А. Шютца, в якого «чужий» за визначенням співпадає із маргіналом у Л. Гудкова, в чому знаходимо вплив інтенції до процесуальності бачення інакшості. Натомість тлумачення Л. Гудкова ближче до повсякденного: тут у фігурі чужого не схильні бачити ніяких культурних імплікацій, а тільки відсутність відповідності власним культурним нормам. Окрему позицію в класифікації Іншого у Л. Гудкова посідає ворог, який виражає загрозу для існування групи в цілому. Сприйняття Іншого в кожній із зазначених категорій окреслює перспективу взаємодії з ним: від критики та осуду, підозрливості, обмеження контактів у стосунках із дитиною чи інвалідом – до активного й відкритого протистояння ворогу. Активізація певних категорій сприйняття Іншого таким чином перешкоджає чи навіть зупиняє «вільний кровотік» соціокультурної взаємодії у суспільстві.

Спираючись у формуванні соціокультурної номенклатури Іншого на позицію Л. Гудкова, маємо підкреслити, що «Інший – такий самий, тотожний» та «Інший – чужий, ворог» не є елементами різних класифікаційних рядів. «Схожий» та «протилежний», на відміну точки зору О. Ярської-Смірної [6], яка досліджує тему інакшості в проблематиці дітей із обмеженими можливостями, нетипових дітей, не є вираженням відмінних логічних побудов. Натомість, вони є елементами єдиного континуума ціннісно-нормативної партикулярності культури (спільноти, групи), сформульованого не за допомогою абстрактного найменування цінностей, а у формі об'єктивацій

в атрибутивні риси та поведінкові характеристики індивідів.

Художнє (мистецьке) осягнення соціокультурної номенклатури Іншого також стало предметом досліджень соціогуманітарних наук у зв'язку із глобальною актуалізацією проблематики відмінностей та іншування, лібералізацією та емансипацією об'єкта науки. Цьому сприяла також й відкритість дисциплінарних кордонів сучасної науки, завдяки чому концепти та тематики мігрують, запозичуються, знаходять нові дисциплінарні обертони (як, наприклад, поняття «пам'ять»). Завдяки цьому суттєво розширюється й набір перспектив аналізу мистецтва, витворів мистецтва, а тому й можливість розуміння їх у соціокультурному контексті: мистецькі продукти стають шляхом до інтерпретації соціокультурної специфіки спільноти.

Цікавий варіант осягнення мистецької номенклатури Інших маємо в книзі під редакцією Б. Коєн «Некласичний Ідеал. Афіни та конструкція Іншого в мистецтві Греції» [7]. У фокусі уваги авторів – давньогрецьке мистецтво від Пізньої Архаїки до Пізньої Класики: маргіналізований та пригнічений Інший (індивід чи група) в цьому соціокультурному контексті – це опозиції до класичного героя, який визначається за допомогою цього протиставлення. Тобто Інші – це некрасиві (в опозиції до прекрасних), не гідні, не вільні, не чоловіки, не греки, не люди. Окрім гендерного, громадянського, соціально-класового, етнічного критеріїв маргіналізації, давньогрецький соціокультурний простір за допомогою мистецтва демонструє також відокремлення за ознаками фізичних станів: потворність, старість, екстремальні форми поведінки. Грецький досвід Іншого, втілений у витворах мистецтва, включав також нелюдські створіння, реальних звірів та фантастичних монстрів, богів, а також порогові стани, наприклад, перехід від життя до смерті. Становлення та розвиток демократії актуалізували Інших за ознакою доступу до влади у полісі, персидські війни – за ознакою неналежності до греків, тобто фігури варварів.

Виокремлення Іншого має інтегральне значення для суспільства та знаходить об'єктивізацію в найрізноманітніших соціокультурних практиках. Маргінальний статус певних категорій виражає також і жанр мистецтва чи призначення витвору, на якому зображується персонаж. Так, бідні та чо-

ловіки, що не здатні до військової служби, не зображуються в офіційному мистецтві, а на простих посудинах для пиття та деяких вазах, якими користуються тільки жінки. Специфічною антикультурною контрмоделлю ідеального світу чоловіків-громадян є у давніх греків сатири – напівлюди-напівкони. Як доводять дослідники, Інших – монстрів, жінок, рабів, варварів, хлопчиків та старих – відрізняють від чоловіків-громадян та героїв навіть жести, будова та рухи тіла. Так, легендарний байкар Езоп, раб, варвар із Фрігійським корінням, спочатку зображувався у відповідності до сприйняття цих рис у VI ст. до нашої ери як потворних, а саме – у вигляді антропоморфізованої лисиці; і лише у пізнішій греко-романській традиції він отримує зовнішність шляхетного поета. Всередині грецького суспільства дослідники спостерігають такі фігури Іншого, як робітники, в тому числі ковалі, учасники п'яних оргій, гетери та «менади» (божевільні), а також діви, жінки під час пологів, люди у передсмертних станах.

Таким чином, мистецтво виступає простором існування соціокультурної номенклатури Іншого, тобто репрезентації різних форм Іншого як об'єкта соціального сприйняття. Саме порівняння із протиставленням до Іншого створило культурні контури західної цивілізації за допомогою художнього нарративу. Обговорення несхожості у таких оповідях, як «Медея» Евріпіда (мати як Інший), послання Апостола Петра, праці Августіна Блаженного, «Отелло» В. Шекспіра (друг як Інший), благородний дикун Д. Дідро, «Янки при дворі короля Артура» М. Твена, історії про обманщиків постмодерністських часів, проаналізовані К. Робертс [8].

Художні тексти можуть конструювати міф про чужинця, іноземця: М. Фезерстун досліджує, як післявоєнна американська індустрія масової культури формує міф чужинця відповідно процесам технічної та бюрократичної раціоналізації політичного устрою: прагнення до споживання та об'єктивізація чужинця веде домінуючий суспільний устрій до тимчасового з'єднання з технологічною системою [9].

Окремі мистецькі жанри, як, наприклад, наукова фантастика, «притягують» та активно реалізують тематику чужинців. Досліджувана за допомогою феміністського та постколоніального підходів, вона стає простором репрезентацій нових жіночих образів та пов'язаних із ними способів ін-

терпретації проблем реальності, самодетермінації та спротиву, а також проблематики розрізень, глобалізації та технології [10].

Таким чином, культурно-історична та соціокультурна варіативність прояву феномена Іншого вимагає створення гнучкої неієрархізованої номенклатури Іншого. Вона має складатися не тільки з академічних (філософських, історичних, соціологічних) концептів та узагальнень, але включати й комплекс категорій повсякденного сприйняття феномену Іншого. В свою чергу, мистецтво у різних його видах та жанрах надає доступ до повсякденних уявлень минулих часів та

сучасних уявлень, а також має розглядатися як відносно самостійний агент створення соціокультурної номенклатури Іншого. Важливо відмітити, що між академічним (науковим), повсякденним та мистецьким дискурсами відсутня ієрархія: вони є інтегрованими, підсилюють та підживлюють одне одного, знаходяться у діалозі, який не завжди є науковим. Тому інтеграція повсякденного, наукового та мистецького бачення цієї проблематики дозволить охопити соціокультурну номенклатуру Іншого у поєднанні набору універсальних (до певної міри) категорій та їх конкретних культурно-історичних та соціокультурних тлумачень.

Література

1. Сорока Ю. Г. Актуалізація проблематики Іншого в сучасному українському суспільстві / Ю. Г. Сорока // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць / ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Випуск 16. – Х., 2010. – С. 429 – 432.
2. Гудков Л. Идеологема «врага»: «враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции / Гудков Л. // *Образ врага* / сост. Л. Гудков ; ред. Н. Конрадова. – М.: ОГИ, 2005. – С. 7 – 79.
3. Сорокин П. А. Родовая структура социокультурных явлений // Сорокин П. А. *Человек. Цивилизация. Общество*. – М.: Политиздат, 1992. – С. 190 – 220.
4. Кристева Ю. Самі собі чужі / Кристева Ю. ; пер. з фр. З. Борисюк. – К.: Основи, 2004. – 262 с.
5. Todorov T. *The Conquest of America: the question of the other* / Tzvetan Todorov ; translated from the French by Richard Howard. – New York: Harper&Row, 1984. – p. 185.
6. Ярская-Смирнова Е. Социокультурный анализ нетипичности / Е. Ярская-Смирнова. – Саратов: Саратов. гос. техн. ун-т., 1997. – С. 19 – 20.
7. Not the Classical Ideal. Athens and the Construction of Other in Greek Art / ed. by Beth Cohen. – Brill, 2000. – 560 p.
8. Roberts K. G. *Alterity and Narrative: story and the negotiations of Western Identity* / Kathleen Glenister Roberts. – New York: State University of New York Press, 2007. – 228 p.
9. Featherstone M. *Knowledge and the Production of Nonknowledge: an exploration of aliene mythology in postwar America* / Mark Featherstone. – Hampton Press Inc., 2002. – 205 p.
10. Melzer P. *Alien Constructions: science fiction and feminists thought* / Patricia Melzer. – University of Texas Press, Austin, 2002. – 325 p.

УДК 316: 330.544.2

Світлана Вакуленко (Харків)

ЛОЯЛЬНІСТЬ ДО БРЕНДУ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА СПОЖИВЧИЙ ВИБІР: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядаються теоретико-методологічні підходи до вивчення чинників, що визначають споживчий вибір в сучасному суспільстві, зокрема автор звертається до наукового доробку таких дослідників, як Т. Веблен, Ж. Бодрийяр, П. Бурд'є, С. Леш, Дж. Уррі. Оскільки на сьогодні проблема споживчого вибору переходить в площину вибору між різними марками одного й того ж товару, значний інтерес для дослідників має аналіз стійкості такого вибору. Лояльність до бренду, на думку автора, є одним з найбільш вагомих чинників, що впливають на поведінку сучасного споживача.

Ключові слова: споживання, споживча поведінка, споживчий вибір, лояльність до бренду.

In the article the theoretical and methodological grounds to the study of factors of a consumer choice in modern society is examined. Particularly the theories of such researchers, as T. Veblen, J. Baudrillard, P. Bourdieu, S. Lash, J. Urry are considered. As a problem of consumer choice passes to the plane of choice between the different brands of the same commodity, considerable interest for researchers, from the point of view of author, the analysis of his stability presents. Loyalty to the brand, in author's opinion, is one of the most meaningful factors that influence on behavior of modern consumer.

Keywords: consumption, consumer behavior, consumer choice, loyalty to the brand.

В статье рассматриваются теоретико-методологические подходы к изучению факторов, определяющих потребительский выбор в современном обществе, в частности автор обращается к теориям таких исследователей, как Т. Веблен, Ж. Бодрийяр, П. Бурдье, С. Лэш, Дж. Урри. Поскольку на сегодняшний день проблема потребительского выбора переходит в плоскость выбора между разными марками одного и того же товара, значительный интерес для исследователей представляет анализ устойчивости такого выбора. Лояльность к бренду, по мнению автора, является одним из наиболее значимых факторов, влияющих на поведение современного потребителя.

Ключевые слова: потребление, потребительское поведение, потребительский выбор, лояльность к бренду.

Символізація споживання є соціальним явищем, що характеризує сучасне суспільство. Як відзначають британські соціологи С. Леш і Дж. Уррі, в сучасному суспільстві все частіше спостерігається виробництво не матеріальних об'єктів, а знаків, представлених двома різновидами: це або інформаційні товари, що мають переважно когнітивний зміст, або постмодерністські товари, зміст яких є естетичним. Розвиток останніх відбивається не тільки на поширенні об'єктів, що з самого початку містять естетичний компонент (музика, кіно,

дозвілля, журнали, відео тощо), але й на зростанні компоненту знакової вартості чи образу, що втілені в матеріальних об'єктах. Подібна естетизація матеріальних об'єктів має місце у виробництві, обороті та споживанні товарів. Наприклад, у виробництві естетизація знаходить прояв у тому, що вартість товару значною мірою визначається його дизайном, а характер трудового процесу вже не є таким важливим для виробництва доданої вартості. Це стосується навіть промислового виробництва, що нині пов'язане з впровадженням результатів на-

уково-дослідної діяльності. Причому остання часто має важливе естетичне навантаження, наприклад, стосовно таких товарів, як одяг, взуття, меблі, автомобілі, електроніка тощо [1, с. 52].

У ситуації, коли символічна навантаженість та значущість речей стають значно важливішими за їхні корисні властивості, створення торгівельної марки перетворюється на майже обов'язкову умову виробництва тих чи інших товарів. У суспільстві споживання люди практично постійно піддаються зростаючій і вміло структурованій пропозиції товарів і способів їх просування продавцями за допомогою реклами й розкручених брендів. З розвитком суспільства споживання змінюється й роль брендів: від фіксації авторства – до гарантії якості товару та його відповідності стандартам; від засобу підтримки репутації виробника – до позначення зовнішньої відмінності товару; від засобу індивідуалізації товару – до засобу встановлення спільності чи відмінності його споживачів.

Сьогодні вибір навіть відносно недорогих предметів щоденного вжитку пов'язаний з необхідністю хоча б мінімального дослідження ринку, отримання знань про корисні властивості різних речей, що існують у практично незчисленних варіаціях і відмінності між якими стають дедалі менш вловимими. Фактично проблема споживчого вибору переходить у площину вибору між різними марками одного й того ж товару, тому значний інтерес для дослідників становить аналіз стійкості такого вибору, тобто явища лояльності споживачів до конкретних брендів.

Основи соціологічного підходу до вивчення споживання були закладені класиками соціології – К. Марксом, М. Вебером, Т. Вебленом, Г. Зіммелем. Суспільство споживання та окремі його аспекти досліджували З. Бауман, Ж. Бодрійяр, П. Бурд'є, І. Гофман, Дж. Катона, С. Леш, С. Майлз, Г. Маркузе, Дж. Рітцер, У. Ростой, Д. Слейтер, Дж. Уррі, М. Фезерстоун та ін. На пострадянському просторі проблематику формування суспільства споживання, специфіку й моделі споживання в радянському та пострадянському суспільствах вивчали О. Гурова, О. Єчевська, Д. Іванов, В. Ільїн, А. Овсянніков, В. Радаєв, Я. Рощина та ін. Серед українських дослідників слід назвати В. Тарасенка, Ю. Пачковського, І. Набруско, М. Мастинець, Г. Сорокіну.

Різні теоретичні напрямки пропонують і обґрунтовують низку значущих чинників, що мають вплив на споживчу поведінку та

споживчий вибір. В основу економічного підходу покладено ключове припущення про раціональність споживчого вибору, соціологічний же підхід передбачає перш за все аналіз його численних нераціональних детермінант, однією з яких є лояльність до бренду.

Метою цієї статті є аналіз теоретико-методологічних підходів дослідження лояльності до бренду як чинника, що впливає на споживчий вибір у сучасному суспільстві.

Характеризуючи бренд, російська дослідниця О. Гриднева називає такі його відмінні риси, як: яскраво виражена емоційна складова; сформований образ, переважно незмінний для різних аудиторій споживачів; певний набір загальновідомих, відносно стійких і соціально значущих характеристик; здатність формувати соціально підкріплені відносини з аудиторіями споживачів. Також вона виокремлює три основних функції бренду: 1) функцію диференціації бренду на фоні інших акторів ринку; 2) функцію організації бізнесу відповідно до принципів соціальної відповідальності; 3) функцію формування соціально підкріплених відносин з аудиторіями споживачів [2, с. 12]. Матеріальна сутність бренду тождна товарній пропозиції. Що стосується його перцептивної сутності, то це сукупність відчуттів і символічних уявлень, що є унікальною для даної марки товару.

Американський історик Д. Дж. Бурстін розглядає феномен перетворення різних предметів і речей з об'єктів володіння та задрощів на засіб позначення спільності як найбільш визначальну трансформацію американського суспільства. Він зазначає, що відмінною рисою сучасності є те, що, як ніколи раніше, індивіди почали користуватися подібними речами одних і тих же брендів. Споживаючи той або інший бренд, індивід отримує можливість приєднатися до різних груп споживачів, тобто метою використання бренду стає об'єднання людей в певні спільноти через розрізнення їх у знаковому споживанні. Тому сьогодні всі засоби просування товарів, у тому числі функціонування системи рекламних комунікацій, підпорядковані одній меті – виявляти спільноти споживачів, що формуються, і виховувати в них лояльність до запропонованих брендів [3, с. 231].

Т. Веблен розглядає споживання як інструмент досягнення й відтворення соціального положення. Основна його ідея полягає в тому, що в основі соціальних відносин лежить матеріальний добробут. Якщо індивід бажає мати високий соціальний

статус і більшу вагу в суспільстві, він повинен постійно підтверджувати це власним добробутом. Засобами такого підтвердження є демонстративне дозвілля й демонстративне споживання. Історично саме демонстративне дозвілля було основним засобом підтримання соціального статусу бездіяльного класу, який уникав будь-яких різновидів трудової діяльності. З плином часу роль демонстративного дозвілля сходила нанівець, оскільки в індустріальних суспільствах, де переважна більшість людей не знайомі один з одним, лише демонстративне споживання є ефективним з огляду на необхідність підтвердження рівня добробуту. Надалі, зі зростанням доходів населення, демонстративне споживання охоплює все більшу кількість індивідів і соціальних груп, що призводить до формування й зростання попиту на предмети розкоші, основний сенс споживання яких полягає не в їхніх функціональних властивостях, а в бажанні підтвердити свій соціальний статус. Вебленівський підхід до описання моделей споживання має певний пояснювальний потенціал для досліджень лояльності попиту окремих груп споживачів на певні товари, що мають для них символічне статусне наповнення.

Пояснення лояльності споживачів до певних брендів можуть також ґрунтуватися на теорії структуралістського конструктивізму П. Бурд'є, одним з основних понять якої є поняття габітусу. Пояснюючи не випадковість і соціальну обумовленість споживчого вибору, П. Бурд'є ввів поняття «габітусу», або сукупності диспозицій, що визначають подібний вибір. Габітус – це система стійких і таких, що переносяться, диспозицій, які організують практику і уявлення. Не можна стверджувати, що індивідам абсолютно не притаманна оцінка об'єктивних умов і розрахунок ймовірних шансів, майбутніх можливостей, але такі оцінки проводяться за схемами інтеріоризованих габітусів.

Оскільки дія габітусу прихована, індивід не сприймає його як необхідність. При цьому габітус – не безумовний рефлекс, він вимагає від актора ідентифікації ситуації. Це ілюзія, що індивід у своїй практиці може діяти точно так, як «гравець, який організує свою гру залежно від інформації, що поступає до нього, про його шанси на перемогу» [5]. Тому можна погодитися з існуванням детермінуючого принципу, який індивід не декодує, а сприймає як продукт власного мислення. «Габітус прагне здолати звичайні протилежності, в які ми замкнуті: детер-

мінізм і свобода, передзаданість і творчість, свідомість і несвідоме, індивід і суспільство. Габітус однаково протиставляє себе як механічній необхідності, так і рефлексивній свободі» [5]. Свобода, що дається ним, обумовлена і умовна, вона не допускає ні створення чого-небудь небаченого нового, ні простого механічного відтворення спочатку заданого. На відміну від формальних правил, чітко сформульованих норм, дія яких пов'язана з примусом, габітус – це схеми сприйняття, мислення, дії. «Така система диспозицій – минуле, що проникає в сьогодення і прагне тривати в майбутньому, актуалізуючись в практиках» [5]. Габітус – це принцип, що структурує реальність. Габітус не лише відтворює попередній досвід, але і породжує нові практики в соціальних ситуаціях, що виникають спонтанно. Як зазначає Н. Шматко, «габітус систематичним чином проявляється в усіх практиках агентів, його схеми можуть бути перенесені з однієї сфери в іншу» [6].

Габітус пов'язаний з певним типом умов існування того чи іншого соціального класу. Кожен клас характеризується різними обсягами культурного й економічного капіталу, в межах же одного класу індивідуальні габітуси людей досить однорідні, що дозволяє його представникам розшифрувати сенс споживчих практик, причому робити це неусвідомлено. Габітус, таким чином, є «сукупністю розрізняльних і таких, що розрізняють, практик» [6]. Сукупність же практик споживання і проведення дозвілля характеризує стилі життя різних верств суспільства. Відмінності в габітусах, а отже, і відмінності в споживанні між класами допомагають людям не лише розпізнавати «своїх», але також дистанціюватися від «чужих». Наприклад, правила етикету вважаються «нормою» для класу буржуазії і видаються зайвими для робітника, що є одним з бар'єрів, які не дозволяють робітникам, який опинився в компанії буржуа, стати «своїм» [6].

Ґрунтуючись на положеннях П. Бурд'є, можна виокремити два важливих чинника лояльності споживачів: по-перше, відтворення соціальної диференціації й підтримка певної статусної позиції, по-друге, формування й збереження ідентичності з певною соціальною групою. Перший чинник більшою мірою може пояснити, чому ті чи інші групи споживачів віддають перевагу тим або іншим товарам, однак неспроможний пояснити, наскільки стійкими є ці переваги, в той час як другий чинник саме і лежить в основі стратегії, що використо-

вує орієнтацію брендів на певні, чітко виділені групи споживачів або сегменти ринку. Перед сучасними споживачами вже не постає необхідність за будь-яких умов, докладаючи великих зусиль, долучитися до еліти. Виробники товарів і послуг пропонують їм на вибір велику кількість привабливих колективних ідентичностей, до яких можна приєднатися без зайвого клопоту. Це відбувається тому, що зростає кількість так званих статусних товарів, оскільки виробники товарів масового вжитку як засіб просування останніх почали активно експлуатувати статус та імідж, створюючи при цьому знакову соціальну стратифікацію, яка далеко не завжди відбиває реальну соціальну структуру суспільства.

Символічна природа сучасного виробництва полягає й у виробництві значень, за допомогою яких можуть бути задоволені неринкові потреби споживачів. Неринкові потреби (потреба в любові, спілкуванні, приналежності, почуття власної гідності) відрізняються від основних тим, що зазвичай не можуть бути задоволені за допомогою звичайних ринкових значень. Неринкові потреби, проте, пов'язані з товарами за допомогою семіотичної комунікації. Хоча товари за визначенням не здатні задовольняти неринкові потреби індивіда, за допомогою системи знаків і символів споживачі починають пов'язувати конкретну неринкову потребу з конкретним продуктом, тобто індивіди споживають не просто товари і послуги, а певні символи, які несуть у собі закодовану інформацію. Наприклад, потребу в спілкуванні й проведенні дозвілля – з певними марками пива, потребу в романтиці й загадковості – з певними марками парфумів.

Процеписав ще Ж. Бодрійяр у своїй праці «Система речей», стверджуючи, що сучасне споживання є ознакою «суспільства достатку». В суспільстві такого типу використання речей не вичерпується їх простим практичним застосуванням, а перетворюється на маніпулювання знаками. Споживання перетворюється на нескінченний процес вибору й оновлення, а виробництво товару – на культурний і когнітивний процес: товар слід не тільки виробити фізично як річ, але й маркувати в координатах культури як річ певного роду. Такий тип споживання ніколи не досягне своєї межі, позаяк цієї межі просто не існує, оскільки отримуються не просто предмети, а певні культурні знаки, обмін якими відбувається безперервно й нескінченно. Для того, щоб мати можливість розшифрувати ці знаки, споживачеві необхідно мати доступ до культурних кодів, які

виробляються в конкретному співтоваристві. Висувається припущення про те, що сучасна людина в зростаючій мірі прагне до новаторства в споживанні і що поява нових товарів на прилавках провокує її пробувати усе нове, а не дотримуватися одного колись обраного, «традиційного» варіанту.

З точки зору Ж. Бодрійяра, сфера виробництва успішно використовує інструменти маркетингу й реклами для створення й підтримання потреб [8]. Отже, фактично потреби є продуктом процесу виробництва, відповідно, сфера споживання повинна розглядатися лише як додатковий ресурс виробництва, що не має ніякого стосунку ні до задоволення, ні до незалежного вибору покупців. Оскільки потреби не тільки контролюються, а й формуються, лояльність до бренду як чинник, що впливає на споживчий вибір, також піддається управлінню.

Якщо Ж. Бодрійяр повністю відкидає можливість реалізації вільного вибору споживача в суспільстві споживання, то С. Леш та Дж. Уррі дотримуються іншої точки зору. Становлення сучасного суспільства вони пов'язують з особливим «господарством знаків і простору», що змінює епоху «організованого капіталізму». Сучасне суспільство являє собою своєрідну структуру потоків, децентрований набір господарств і знаків, що розміщуються в просторі. В той же час ставлення до них все більше визначається рефлексивною та критичною позицією індивідів; така рефлексивність притаманна й сфері споживання. Ця рефлексивність може мати як когнітивний, так і естетичний характер. Якщо когнітивна рефлексивність являє собою спостереження індивіда за самим собою, за власними соціоструктурними ролями й ресурсами, то естетична рефлексивність передбачає (само)інтерпретацію засадничих соціальних практик [1]. Якщо когнітивна рефлексивність виходить з того, що зв'язок індивіда з самим собою має суб'єктно-об'єктний характер, то естетична рефлексивність вважає індивіда «суб'єктом-у-світі». В даному контексті лояльність до певних брендів може розглядатися як свідомий вибір товарів тих або інших виробників, що ґрунтується на чіткому усвідомленні споживачем власних потреб і його уявленнях про те, які саме товари можуть ці потреби задовольнити.

Отже, лояльність до бренду, безумовно, можна розглядати як важливий чинник, що в сучасних умовах визначає поведінку споживачів, їхній вибір і те, наскільки вільними вони є у своїх діях та виборі. Подальші перспективи досліджень можуть бути пов'язані, на наш погляд, по-перше, із роз-

глядом брендів як образів, соціальних уявлень, що мають складну структуру й зміст, адже бренди сьогодні – це не тільки певні товари, а й символи, імена, пам’ятки, події у сфері культури, економіки й навіть політичному житті. По-друге, з дослідженнями емоційно-чуттєвого сприйняття брендів, оскільки, як вже зазначалося, бренди мають яскраво виражену емоційну складову. По-третє, з аналізом використання бренду

як одного з найвагоміших ресурсів з метою отримання економічної вигоди від неекономічних за сутністю своєю благ — символічних атрибутів і переваг, відчутних і невідчутних елементів репутації, легенд і міфів, культурних традицій тощо. По-четверте, з дослідженнями вітчизняних брендів, що з’явилися на ринку протягом останніх двох десятиліть, та особливостей поведінки і особистісних характеристик їхніх споживачів.

Література

1. Лэш С. Хозяйства знаков и пространства (введение) [Электронный ресурс] / С. Лэш, Дж. Урри // Экономическая социология. – 2008. – Т. 9. – № 4. – С. 49 – 55. – Режим доступа : http://ecsoc.hse.ru/data/654/589/1234/8ecsoc_t9_n4.pdf#page=49.
2. Гриднева Е. Н. Типология поведения потребителей новых российских брендов: методология социологического анализа [Электронный ресурс] : автореф. дис... канд. соц. наук : 22.00.01 «Теория, методология и история социологии» / Е. Н. Гриднева. – М., 2008. – 25 с. – Режим доступа : www.socio.msu.ru/documents/science/theseses/.../th.2008-10-27-0.rtf.
3. Бурстин Д. Сообщества потребителей [Электронный ресурс] / Д. Бурстин // THESIS. – 1993. – № 3. – С. 231 – 254. – Режим доступа : <http://ecsocman.edu.ru/thesis>.
4. Веблен Т. Теория праздного класса : пер. с англ. / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 260 с.
5. Бурдые П. Структура, габитус, практика / П. Бурдые // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – Режим доступа : <http://www.jourssa.ru/1998/2/4bourd.html>.
6. Шматко Н. А. «Габитус» в структуре социологической теории / Н. А. Шматко // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – Режим доступа : <http://www.jourssa.ru/1998/2/5chmat.html>.
7. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. С. Зенкина. – М.: Рудомино, 1999. – 222 с.
8. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. Е. А. Самарской. – М.: Культурная революция ; Республика, 2006. – 269 с.

«Все лучшее – детям»...

Хорошие матери в обществе потребления

В статье анализируются потребительские практики как фактор формирования материнских идентичностей. Отмечается, что, несмотря на все большую включенность отцов в уход за детьми, выбор и покупка детских товаров остаются «встроенными» практически исключительно в материнские роли и идентичности. Делается вывод о том, что физическое потребление ребенком товаров и услуг сопряжено с их символическим потреблением его родителями, в первую очередь, матерью как основным субъектом заботы о ребенке в дискурсе «интенсивного материнства».

Ключевые слова: потребление, дискурс, интенсивное материнство, материнская идентичность.

In the article the consumer practices as factor of appearance of mother's identities are analyzed. It is noted that in spite of increase of fathers' involvement in the care of children, a purchase of child's commodities remains the part of mothers' roles and identities mainly. The author comes to the conclusion that the physical use of commodities and services by child is associated with their symbolic consumption by his parents, first of all – by mother as a basic subject of care for children in discourse of «intensive mothering».

Keywords: consumption, discourse, intensive mothering, mother's identity.

У статті аналізуються споживчі практики як чинник формування материнських ідентичностей. Відзначається, що, незважаючи на все більше залучення батьків до догляду за дітьми, вибір та купівля дитячих товарів залишаються «вбудованими» майже виключно в материнські ролі та ідентичності. Робиться висновок про те, що фізичне споживання дитиною товарів та послуг сполучене з їх символічним споживанням її батьками, у першу чергу, матір'ю як основним суб'єктом турботи про дитину в дискурсі «інтенсивного материнства».

Ключові слова: споживання, дискурс, інтенсивне материнство, материнська ідентичність.

Современная социология потребления фактически исключает из поля своих исследований такие категории потребителей, как родители и дети. И это при том, что товары и услуги для детей занимают особое место в потребительских практиках современного человека: даже в периоды экономического спада уровень их потребления практически не меняется.

Родители – один из особых сегментов потребительского рынка. В развитых странах число детей в семьях уменьшается, но значение детства в потребительских практиках не снижается, а, наоборот, повышается. В малодетных семьях родители особенно внимательно подходят к выбору товаров для ребенка,

отдают предпочтение высококачественным продуктам и услугам детского ассортимента, осуществляют покупки в специализированных магазинах и т.д. Поэтому общий объем рынка детских товаров не уменьшается адекватно уменьшению числа детей. В развитых странах семьи, в которых младшему ребенку меньше 6 лет, тратят в целом на 10% больше, чем бездетная пара, не говоря уже об изменении структуры расходов. Семья со старшим ребенком в возрасте от 6 до 17 лет тратит на 24% больше. Если ребенок достиг 18 лет, то затраты на 36% больше [1, с. 12].

В современных условиях маркетинг и реклама актуализируют представления о том, что «хорошее материнство» связано с «правиль-

ным выбором» товаров для семьи и дома. Рекламные сообщения о товарах и услугах основаны на манипуляциях родительским тщеславием, апеллируя к категориям безопасности, экологической чистоты и стирая границу между необходимостью и ее симуляцией. В частности, современный рынок товаров для младенцев наводнен слингобусами (вязаными бусами, выполняющими роль развивающей игрушки), нибблерами (устройствами для безопасного кормления твердой пищей), хипситами (набедренными переносками), системами докорма у груди и прочими «необходимыми» вещами [2]. Для представителей высшего класса детские линии модных домов Armani, Dior, Dolce Gabbana разрабатывают эксклюзивные пинетки, бутылочки для кормления и пустышки с кристаллами Сваровски.

В постсоветских исследованиях потребительского поведения тема родительства и детства практически не затрагивается ни в научных публикациях, ни в учебниках по социологии потребления [3; 4].

Среди зарубежных исследований мы можем отметить ряд работ по избранной нами проблематике. Так, А. Кларк (A. Clarke) отмечает, что в контексте консьюмеристской культуры материнско-детские отношения опосредованы материальными объектами [5]. К. Дж. Томпсон (C. J. Thompson) рассматривает роль потребления в идентичностях американских работающих матерей и отмечает, что абстрактная концепция культурных значений материнства и его идеала непосредственно реализуется через повседневные потребительские практики [6].

А. Деддеоглу (A. Dedeoglu) выделяет различные типы дискурсов материнства и соответствующие им модели потребительского поведения на основе анализа материалов материнских Интернет-сообществ в Турции [7].

Работа английских исследователей Л. Мартенс, Д. Саутертон и С. Скотт (L. Martens, D. Southerton, S. Scott) теоретически концептуализирует включение детства в исследовательское поле социологии потребления [8]. Подборка исследований о гендерных аспектах потребления, материнстве и потреблении приведена в журнале «Gender and consumption. Domestic cultures and the commercialization of everyday life» [9].

В рамках этой статьи мы рассматриваем материнство как дискурсивный конструкт, в воспроизводстве которого существенную

роль играет потребление. Акцент на материнстве обусловлен тем, что, несмотря на все большую включенность отцов в уход за детьми, выбор и приобретение товаров для детей остается встроеным почти исключительно в материнские роли и идентичности.

Целью статьи, таким образом, является анализ формирования материнских идентичностей благодаря потребительским практикам и коммодификации образа «хорошей матери» в дискурсивном пространстве общества потребления.

Теоретической основой нашего исследования является концепция интенсивного материнства американской исследовательницы Шарон Хейз (Sharon Haas). Идеология интенсивного материнства содержит дискурсивные представления о «хорошей матери», соответствующие им поведенческие, эмоциональные аспекты заботы о детях и основана на трех постулатах [10]:

1) преимущественно женщины заботятся о детях и, соответственно, именно они несут всю ответственность за их воспитание;

2) интенсивное материнство предполагает большие затраты времени и усилий, направленных на заботу о ребенке. Интенсивное материнство понимается как детоцентрированное, эмоционально поглощенное, экспертно направленное, трудоемкое и финансово затратное;

3) интенсивное материнство основано на логике отделения материнства от профессиональной оплачиваемой работы: «хорошие матери» работают только тогда, когда их семья нуждается в финансовой поддержке.

Что касается последнего тезиса, Хейз полагала, что идеология интенсивного материнства является доминирующей и не зависит от социально-классовых, расовых, этнических и рыночных позиций матерей. Ряд последних исследований подвергли эту посылку критике, рассматривая ее как релевантную исключительно замужним матерям из среднего класса.

В постсоветских исследованиях приоритет отдается понятиям ответственного, осознанного, компетентного или вовлеченного родительства. Например, понятие «осознанное родительство» определяется как знания и навыки, которые позволяют родителям создать условия, при которых

физиологические, эмоциональные и интеллектуальные потребности ребенка будут удовлетворены в достаточной мере и на необходимом качественном уровне [11, с. 9]. Такая номинация акцентирует внимание на ребенке и качественном удовлетворении его потребностей. В рамках нашего исследования более плодотворным является использование понятия «интенсивное материнство» как, во-первых, идеологического и дискурсивного конструкта и, во-вторых, как части материнской идентичности.

Кроме того, идеология «интенсивного» родительства релевантна, на наш взгляд, именно материнским практикам: современные отцы могут быть «вовлеченными», «ответственными», «компетентными» родителями, в то время как матери должны быть таковыми.

«Интенсивное материнство» как дискурсивно единственно правильная стратегия является финансово затратным и экспертно направленным (expert-guided) и, в связи с этим, активно включенным в потребительские практики.

Современные концепции воспитания и потребление

Логично предположить, что коммодификация образа «хорошей матери» является следствием развития общества потребления. Тем не менее, наш анализ был бы неполным в отрыве от еще одной линии общественного развития – эволюции отношения общества к детству и детям.

Французский демограф и историк Филипп Арьес (Philippe Ariès) систематизировал историю представлений о детстве в Западной Европе, исследовав на историческом материале отношение к детям, феноменологию детства и детского возраста.

В 1960 году в книге «Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке» [12] он на обширном историческом и художественном материале доказывает, что до Нового времени не было понятия детства и особого отношения к детям; не было детской одежды, игр, игрушек и прочих атрибутов детства; с детьми не играли, их не ласкали и не воспитывали; детей при возможности отдавали кормилицам, очень рано отправляли на учебу или заработки, жестоко обращались с ними, не говоря уже о случаях инфантицида. Согласно идее Ф. Арьеса, безразли-

чие по отношению к детству было прямым следствием демографической ситуации того времени, отличавшейся высокой рождаемостью и большой детской смертностью.

Основатель психоистории Л. Демоз (L. deMause) строит периодизацию исторических типов отношения родителей к детям на основе психоаналитического подхода [13]. Шесть последовательных этапов психогенной эволюции в отношении родителей к детям, выделенных Демозом, показывают постепенное сближение ребенка и родителя по мере того, как поколение за поколением родители преодолевают свои тревоги и начинают развивать способность распознавать и удовлетворять потребности ребенка. Однако Демоз отмечает, что схема периодизации не учитывает классовых, региональных и индивидуальных особенностей.

Современный этап отношения к ребенку назван Демозом «помогающим». Этот стиль основан на допущении, что ребенок лучше, чем родитель, знает свои потребности на каждой стадии развития. В жизни ребенка участвуют оба родителя, они понимают и удовлетворяют его растущие индивидуальные потребности. Не делается совершенно никаких попыток дисциплинировать или формировать «черты». Детей не бьют и не ругают, им прощают, если они в состоянии стресса устраивают сцены. Такой стиль воспитания требует огромных затрат времени, энергии, а также бесед с ребенком, особенно в первые шесть лет, потому что помочь ребенку решать свои ежедневные задачи невозможно, не отвечая на его вопросы, не играя с ним. Быть слугой, а не повелителем ребенка, разбираться в причинах его эмоциональных конфликтов, создавать условия для развития интересов, уметь спокойно относиться к периодам регресса в развитии – вот что подразумевает этот стиль, и пока еще немногие родители со всей последовательностью испробовали его на своих детях [13; 14, с. 66-67].

«Помогающий» (в интерпретации Демоза) стиль воспитания имеет много современных номинаций: natural parenting (естественное родительство), empathic parenting (сопереживающее воспитание), instinctive care (инстинктивная забота), attachment parenting (стиль сближения) или organic parenting (органическое родительство).

Наиболее распространенным в русскоязычном варианте является термин «есте-

ственное родительство» – метод заботы о детях, основная идея которого состоит в том, чтобы наблюдать за коммуникативными знаками новорожденных и стараться удовлетворить их эмоциональные и физические потребности. Естественное родительство – очень популярный метод воспитания, разделяемый преимущественно образованными матерями – пользователями Интернет-коммуникаций и постоянными читательницами специализированных изданий для родителей.

Основополагающими принципами «естественного родительства» являются следующие: продолжительное грудное вскармливание; тактильный контакт родителей и ребенка, что предусматривает ношение ребенка на руках и совместный сон; закаливание и здоровое питание.

Сторонники концепции естественного родительства в качестве одного из аргументов в его пользу приводят достаточную экономность: «Не нужно тратить на дорогостоящие смеси, детские бутылочки и соски – у мамы всегда есть «бесплатное» грудное молоко... Незачем выкидывать деньги на подгузники – детей высаживают практически с рождения. Слинг стоит дешевле коляски, а при желании его вовсе можно изготовить самим так же, как и аксессуары к нему. Детская кроватка, специальное баночное питание для детей, детская посуда и стульчики для кормления – все это также совершенно ненужные атрибуты для счастливого младенчества». Вот какие аргументы в пользу естественного родительства приводит один из Интернет-сайтов [15].

Но, как известно, свято место пусто не бывает. На смену коляскам, бутылочному питанию и памперсам пришла идеология естественного родительства с особым потребительским рынком товаров и услуг. Рассмотрим его подробнее.

Одним из основных принципов естественного родительства является тактильный контакт: родители должны носить и держать ребенка на руках как можно чаще и больше, до тех пор, пока он не сможет самостоятельно себя обслуживать и передвигаться.

Популярным средством поддержания тактильного контакта является слинг – длинная и достаточно широкая полоска ткани, которая особым способом фиксиру-

ется на груди у матери и служит для переноски ребенка. Цена на слинг европейского производства колеблется от 35 до 80 евро. Слинг продвигается на рынок детских товаров и услуг как комфортная альтернатива детской коляске и средство обеспечения мобильности и социальной активности мамы. Использование слингов стало потребительской индустрией со множеством сопутствующих товаров – слингокурток, слингобус, колец для слингов и даже детских слингов для игры в «дочки-матери» и слингокукол. Сфера услуг также не осталась в стороне: появилась новая профессия – «слингоконсультант», проводятся мастер-классы по ношению детей в слингах.

В Украине даже развивается целое слингодвижение, поддерживающее слингопроизводителей, слингоконсультантов, направленное на продвижение «слингоценностей» [16].

Здоровое питание как составная часть естественного родительства также становится существенной частью потребительского поведения матерей, требующая немалых финансовых и временных затрат. Кулинарные рецепты блюд для детей в многочисленных журналах для родителей все больше напоминают ресторанные изыски по затратам времени на приготовление и ингредиентам.

Поиск «здоровых продуктов» превращается в особые потребительские практики. Вот как их описывает одна из мам – участниц Интернет-форума по естественному родительству из г. Одессы: «Натуральные продукты найти не так нереально, если знать где искать! ... У меня есть мобильники моих тетечек с молоком, брынзой, творогом и домашней птицей, кролями. Мы знаем, что коровку нашу Марта зовут и пьем молоко сырым (вот уже около года или больше). Основные важные продукты мы покупаем из Винницкого биодинамического хозяйства. Покупаем в «Лесенке» (это детский центр). У них на сайте есть весь список продуктов (крупы, овощи, мука, мед, есть сухофрукты) и есть все телефоны для заказа, тоже домой могут привезти или в центр... Еще отдел биопродуктов есть в Садах победы, в основном дорогие, но что-то в виде лакомства иногда можно позволить себе. Мы вот детям какао там купили, там большая банка, вот уже около года как пьем. И еще покупаем биомакаронны. Я вообще в супермаркет заглядываю в основном за бутылочкой олив-

кого масла и за макаронами – больше мне там ловить нечего...» [17].

Одна из базовых составляющих естественного родительства – продолжительное грудное вскармливание, которое стало целой идеологией современного материнства. Это, с одной стороны, заметно ухудшает положение производителей молочных смесей-заменителей грудного молока, с другой – стимулирует развитие новых товаров и услуг. Сегодня активно развивается (по крайней мере, в крупных городах) сеть услуг по психологическому сопровождению родительства и, в частности, по поддержке грудного вскармливания. Грудное вскармливание преподносится на потребительском рынке как навык, требующий обучения, что повлекло за собой возникновение новой профессии – консультанта по грудному вскармливанию (в Киеве выезд на дом такого консультанта стоит около 300 гривен). Практики грудного вскармливания поддерживаются и определенной группой товаров – специальным бельем и одеждой для кормящих, средствами гигиены, косметикой.

Потребление в контексте конструирования материнской идентичности

Впервые о женской роли в структуре потребления домохозяйства писал Т. Веблен. Речь идет, в частности, о концепции «замещающего (подставного) потребления» (vicarious consumption). В патриархальном обществе исключительная роль женщин состоит в том, что они становятся «потребителями по доверенности» (consumption proxy) своих мужей, демонстрируя их успешность и платежеспособность домохозяйства в целом. Муж тратит огромные средства на одежду, украшения своей жены, поскольку она, используя их, создает доброе имя своему хозяину. Мужчина, играющий роль делового человека, смотрелся бы смешно, превратив свою одежду в набор символов материального преуспевания, что достигается обилием украшений, частой сменой дорогих нарядов, парфюмерией и т.д. Жена «спасает» его, беря на себя функцию демонстрации экономических успехов своего мужа. Таким образом, подставное потребление – это разновидность демонстративного (показного) потребления, при котором предметы потребляет один человек, но демонстрирует при этом богатство другого [3].

Таким образом, женское потребительское поведение представлено Вебленом как доста-

точно пассивное в аспекте конструирования собственной социальной идентичности и связанное непосредственно с семейно-брачным статусом женщины. Концепция «подставного потребления» является устаревшей и слишком узкой для интерпретации потребительского поведения современных матерей из различных социальных классов.

Ряд современных исследований демонстрируют активную роль матерей, использующих потребление как средство конструирования материнской идентичности в поле дискурса «хорошей матери».

Исследование потребительских практик датских матерей из среднего класса показало, какова роль детской одежды в конструировании материнских идентичностей. Детская одежда и другие детские вещи играют важную роль в приписывании материнского статуса в обществе. Все матери-информантки выразили высокую осведомленность о той одежде, в которую одеты их дети, равно как и об одежде, в которую одеты дети других матерей. При этом матери стремятся одеть своих детей в такую одежду, которая позволит им проявить себя в качестве заботливых, любящих, компетентных матерей, сигнализировать окружающим о собственном вкусе и идентичности [18].

Таким образом, выбор и приобретение детской одежды становится средством конструирования образа «хорошей матери».

Когда матери ограничивают собственное потребление в пользу приобретения товаров для детей, они тем самым воспроизводят культурные идеалы материнства и, в то же время, конструируют собственную материнскую идентичность. Их личное, для собственных нужд потребление и сконструированные им идентичности с появлением детей легитимизируются в качестве «заместительного потребления» от имени детей и обуславливается моральными соображениями и идеалом материнского самопожертвования. Вот как описывают соотношение потребления для собственных нужд и нужд ребенка матери в другом исследовании: «Я пошла купить что-то для себя из одежды, но вернулась с покупками для своего сына» или «Я пошла в магазин и купила себе дорогую куртку, но не смогла справиться с чувством вины, вернула куртку в магазин и купила новую коляску» [7].

Таким образом, материнство является дискурсивным конструктом, в воспроизводстве которого существенную роль игра-

ет потребление. Это обусловлено ролью идеологии интенсивного материнства: ответственность за воспитание ребенка и удовлетворение его потребностей практически исключительно закрепляется за матерями, несмотря на активную включенность женщин в сферу оплачиваемой занятости. В этом контексте важно подчеркнуть, что физическое использование ребенком товаров и услуг сопряжено с символическим

их потреблением его родителями, в первую очередь, матерью как основным субъектом заботы о ребенке в дискурсе интенсивного материнства. По мере взросления ребенка он сам становится активным субъектом символического потребления, роль матери может снижаться, но вряд ли нивелируется, по крайней мере, до обретения ребенком материальной независимости.

Література

1. Савельева О. О. Социология рекламного воздействия / О. О. Савельева. – М.: РИП-холдинг, 2006. – 284 с. – (Академия рекламы).
2. До чего дошел прогресс... [Электронный ресурс] // Мой ребенок. Журнал для мам и детей [сайт]. – Режим доступа : <http://www.moy-rebenok.ru/article/infant/mama/773>. – Загл. с экрана.
3. Ильин В. И. Поведение потребителей / В. И. Ильин. – СПб: Питер, 2000. – 224 с.
4. Рощина Я. М. Социология потребления : учебное пособие / Я. М. Рощина. – М.: ГУ-ВШЭ, 2007. – 447 с.
5. Clarke A. Maternity and Materiality: Becoming a Mother in Consumer Culture / Alison Clarke // *Consuming Motherhood* / eds. J. S. Taylor, L. L. Lay, D. F. Wozniak. – Rutgers, 2004. – pp. 55 – 71.
6. Thompson C. K. Caring consumers: gendered consumption meaning and the Juggling Lifestyle / Thompson Craig K. // *Journal of Consumer Research*. – 1996. – №22 (March). – pp. 388 – 407.
7. Dedeoglu A. Discourses of motherhood and consumption practices of Turkish mothers / Ayla Ozhan Dedeoglu // *Business and economics research journal*. – 2010. – №3. – pp. 3 – 16.
8. Martens L. Bringing children and parents into the sociology of consumption. Towards theoretical and empirical agenda / Lydia Martens, Dale Southerton, Sue Scott // *Journal of Consumer Culture*. – 2004. – № 2. – pp. 155 – 182.
9. Gender and consumption. Domestic cultures and the commercialization of everyday life / ed. by Emma Casey and Lydia Martens. – Ashgate Publishing Limited, 2007. – 249 pp.
10. Walls J. K. Implications of Intensive Mothering Beliefs for the Well-Being of Full-Time Employed Mothers of Infants: Moderating Effects of Childcare Satisfaction and Workplace Flexibility / Walls Jill K. – Greensboro, 2010. – 164 p.
11. Буніна Л. М. Формування у молодих сімей навичок усвідомленого батьківства засобами соціально-педагогічної підтримки в Північній Ірландії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Буніна Лариса Миколаївна. – Луганськ, 2005. – 20 с.
12. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Филипп Арьес. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 419 с.
13. Демоз Л. Психоистория / Ллойд Демоз ; пер. А. В. Шкуратова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. – 509с.
14. Парамонова А. А. Формирование инфантологического дискурса (по психоисторическим работам Ф. Арьеса и Л. Демоза) / Парамонова А. А. // *Вестник Московского Государственного областного университета. Сер. «Психологические науки»*. – 2009. – №2. – С. 57 – 71.
15. Естественное родительство: за и против [Электронный ресурс] // *Lifestar Review: Модные материалы Рунета* [сайт]. – Режим доступа : <http://lifestar.ru/blog/roditeli-i-deti/228.html>. – Загл. с экрана.
16. СлингМафия: семейные ценности [Электронный ресурс] // Проект СлингМафия [сайт] – Режим доступа : http://slingomafia.com.ua/?page_id=6. – Загл. с экрана.
17. Естественное родительство. Общение мам-естественниц и обмен опытом [Электронный ресурс] // *Одесский форум* [тред-форума]. – Режим доступа : <http://forum.od.ua/showthread.php?t=333741&pagenumber=>. – Загл. с экрана.
18. Andersen L. P. Not too conspicuous... Mothers' consumption of baby clothing / Lars Andersen, Elin Sorensen, Marianne Kjaer // *European advances in consumer research*. – 2008. – Vol. 8. – pp. 94 – 98.

УДК 316.334.3:316.74:001

Олександр Голюков (Харків)

Динаміка культурного споживання сучасного українського студентства та конституювання соціального знання

Статтю присвячено аналізу процесів культурного споживання українського студентства. Автор аналізує тенденції в культурному споживанні студентської молоді; демонструє ризики та досягнення останнього десятиліття в цій сфері; пропонує ряд гіпотез відносно можливого зв'язку знанневих феноменів в студентському середовищі з дозвіленими та культурно-споживачькими практиками; робить висновки відносно специфіки культурного споживання молоді в умовах мінливого українського суспільства.

Ключові слова: українське студентство, культурне споживання, соціальне знання, дозвілля.

The paper is devoted to processes of Ukrainian students' cultural consumption. Tendencies in this consumptions, risks and achievements of the last decade in this sphere are being analyzed by author. Several hypotheses relatively possible connection between knowledge phenomena with leisure and cultural-consumption practices are being proposed also. The conclusion about specificity of youth cultural consumption in conditions of Ukrainian society's changes is suggested.

Keywords: Ukrainian students, cultural consumption, social knowledge, leisure

Статья посвящена анализу процессов культурного потребления украинского студенчества. Автор анализирует тенденции в культурном потреблении студенческой молодежи; демонстрирует риски и достижения последнего десятилетия в этой сфере; выдвигает ряд гипотез о возможной связи знаниевых феноменов в студенческой среде с досуговыми и культурно-потребительскими практиками; делает выводы о специфике культурного потребления молодежи в условиях меняющегося украинского общества.

Ключевые слова: украинское студенчество, культурное потребление, социальное знание, досуг.

Соціальне знання в сучасному світі, який часто концептуалізується як «суспільство знань», інформаційне суспільство, комунікативне суспільство тощо, стає не просто одним із факторів конституювання соціальної реальності – воно стає, власне, його конститuentом, базовим чинником соціальної реальності. Найбільш яскравою метафорою цього є конституювання соціальної реальності в просторі Інтернет, де знання про феномен чи процес (уявлення про нього, думка про нього, стереотип про нього) і складає його природу, а найбільш яскравим науковим маніфестуванням цього факту – теорема Томаса, яка в перена-сиченому інформацією та комунікаціями

соціальному просторі перетворюється на основну дослідницьку платформу. Свідченнями саме цього стають так звані «твітерні революції» (як різновид «віртуальних революцій»), медіатизація соціальної, політичної, економічної тощо взаємодії.

«Соціальне знання» є складним науковим конструктом, який дуже часто «прив'язують» до різних, іноді абсолютно протилежних ідей та феноменів. Розглядаючи його з соціологічної точки зору, неможливо оминати феномен культурного споживання, в якому соціальне знання окремої людини, власне, і отримує «матеріал» для свого подальшого конструювання,

оновлення, перевстановлення тощо. В цьому сенсі культурне споживання виявляється не тільки передумовою, але й переробленим в процесі побудови соціального знання субстратом.

При цьому під знанням, слідом за П. Бергером та Т. Лукманом [1], ми будемо розуміти не тільки мертонівськи перевірене, науково аргументоване та теоретично вибудоване знання, але будь-яку форму свідомості (користуючись марксистською термінологією), будь-який, говорячи мовою Бурдьє, диспозитив інтерналізованої соціальної реальності¹ незалежно від ступеню його систематизованості, ієрархізованості, перевіреності, повноти, адекватності тощо. Інакше кажучи, соціальне знання в такій інтерпретації є одночасно результатом соціальної участі² та її передумовою – тим, про що Бурдьє говорив як про габітус: «Будучи продуктом історії, габітус виробляє практики як індивідуальні, так і колективні, а отже – саму історію у відповідності зі схемами, породженими історією. Він забезпечує активну присутність попереднього досвіду» [3, с. 105]. Саме тому питання про області конструювання досвіду, області (від творення історії та біографії стає питанням про можливу та необхідну стабільність суспільства як результат конвергентності та гомологічності конструйованого в даному суспільстві соціального знання. В цьому полягає актуальність дослідження динаміки культурного споживання як способу інтерналізації об'єктивно існуючої культури на момент приходу до суспільства «орди юних варварів», як назвав молоде покоління Т. Парсонс.

У цьому світлі метою нашої статті буде аналіз динаміки культурного споживання українського студентства крізь призму можливого впливу цієї динаміки на процеси та специфіку конституювання соціального знання в українському суспільстві.

Емпіричною базою нашої статті є результати масштабного всеукраїнського соціологічного дослідження українського студентства «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства», проведеного кафедрою соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна (2008-2009, N=3058, вибірка репрезентативна для України), а також вто-

ринний аналіз ряду досліджень на пострадянському просторі (Росія, Україна). Для порівняльного аналізу використані дані міжнародного дослідження кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Вища освіта як фактор соціоструктурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств» (2005-2007 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 3057 студентів ВНЗ України, 780 студентів ВНЗ Білорусі та 587 студентів ВНЗ Росії (для Росії вибірка нерепрезентативна)), а також результати дослідження «Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації» (2002-2004 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 1972 студенти України та 900 студентів Білорусі) та дослідження «Сучасні університети як осередки формування майбутньої інтелектуальної еліти українського суспільства» (2000-2001 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 1810 респондентів 16 вузів України) (науковий керівник всіх проєктів – проф. Л. Г. Сокурянська).

Культурне споживання в сучасному світі є множинним за своїми проявами явищем, що включає в себе інтерналізацію продуктів репрезентативної культури, а також субкультур та контркультури в даному суспільстві. З цієї точки зору культурне споживання представляється нам, по-перше, чинником поставання соціального знання (оскільки саме воно задає горизонти, надає «матеріал», обумовлює можливості та межі суб'єкта, що є носієм знання), по-друге, результатом функціонування та розвитку соціального знання, оскільки саме в результаті функціонування та (само)розвитку соціального знання і постає, власне, культурне споживання як результат усвідомлених (стратегії культурного споживання) та рутинізованих (практики культурного споживання) виборів (відносно вільних) суб'єктів, кожен з яких реалізує ці вибори, виходячи зі свого вже набутого досвіду, а також преференцій та смаків; і, по-третє, проявом соціального знання молоді, що дає можливість концептуалізації культурного споживання як способу виміру соціального знання молоді. Саме під цими кутами зору ми пропонуємо інтерпретувати подальші результати нашого дослідження.

В цій статті ми зосереджуємо увагу на такому аспекті культурного споживання, як

¹ Тут ми звертаємо увагу на наші спроби дефінувати соціальне знання у [2].

² Тобто накопиченим, гегелівськи «знятим» соціальним досвідом.

його включеність до процесів (від)творення соціального знання, тобто дослідження культурного споживання як елементу соціального знання, як репрезентанту «середнього» та найбільш релевантного даному суспільству модусу соціального знання. Це пов'язане, по-перше, зі складністю агрегованого виміру соціального знання (дослідження споживання як фактору соціального знання, так само як і дослідження соціального знання як передумови культурного споживання, вимагає саме такого агрегованого виміру), по-друге, з невирішеністю навіть цієї, початкової, стартової наукової проблеми – проблеми включеності культурного споживання до (від)творення соціального знання.

Слідом за розділенням Маркса (що виділяв дозвілля та так звану «піднесену діяльність», до якої зазвичай дослідники відносять самоосвіту, науково-технічну, художню, суспільну діяльність – див. наші попередні пошуки в [4]), ми пропонуємо виділити серед дозвіллевих практик особливий клас практик – практики культурного споживання. Ці практики відрізняються від «цілеспрямовано активних» практик [4] тим, що в «цілеспрямовано активних» практиках превалює елемент творення, а не споживання³, а також від більшої частини «пасивних» практик (хоча і серед пасивних практик є декілька видів практик, що відносяться до культурного споживання), оскільки їх пасивність не передбачає споживання культурних продуктів⁴. Таким чином, культурне споживання в ієрархії дозвіллевих практик, упорядкованій за віссю «активність-пасивність», займає проміжне положення, оскільки споживання передбачає певну активність (що виключає абсолютно пасивні види дозвілля), однак ця активність має бути достатньо низькою (щоб бути віднесеною саме до споживання, а не творення нового).

Ми пропонуємо аналізувати дві групи показників культурного споживання студентської молоді згідно з нашими результатами дослідження. Одна з цих груп показників демонструє місце культурного споживання в дозвіллевому просторі українського студентства (що є важливим саме з точки зору вільного вибору студентами тієї чи іншої практи-

ки чи стратегії (ре)конструювання власного духовного світу), інша ж – змістовні аспекти культурного споживання в читацьких, телевізійних, Інтернетних вимірах. Саме ці види культурного споживання ми вважаємо найважливішими, про що свідчить, наприклад, аналіз динаміки дозвіллевих практик української студентської молоді, наведений в таблиці 1 (де, зокрема, можна простежити і місце культурного споживання в дозвіллевому просторі української молоді – практики та стратегії культурного споживання виділені окремо кольором).

Як бачимо, найбільш затребуваним видом культурного споживання (що в дозвіллевій ієрархії українського студентства займає друге місце після емоційно-комунікативного дозвілля) залишається споживання музичних аудіозаписів. Це, безумовно, може бути пояснене декількома причинами: по-перше, це доступність цього виду культурного споживання (ця доступність різко інтенсифікувалася з поширенням швидкісного Інтернету); по-друге, його універсальність та можливість частково або тимчасово «поступатися» місцем в увазі людини іншим видам діяльності (і, отже, поєднуваність цього культурного споживання з безліччю інших видів діяльності: від інших видів дозвілля і до різноманітної роботи); по-третє – апріорна цікавість молоді до музичної культури, яка надає широкий спектр можливостей для самовиразу молоді, обрання нею ідентичностей тощо. Окрім того, на відміну від класичної, сучасна музична культура не вимагає постійної напруженої уваги, і в цьому сенсі вона є вкрай user-friendly до слухача. Але іншим боком цієї «дружності» сучасної музичної культури до її споживача є кліповість її природи (оскільки ця «дружність» включає в себе, зокрема, і дуже невеликий обсяг окремих наративів, які внаслідок цього легко поглинати та інтелектуально / культурно «переварювати»). Наслідком цього є те, про що сучасні дослідники пишуть як про кліповість свідомості (цей термін з'явився в 1990-х роках і зараз є вкрай актуальним, позначаючи спосіб сприйняття інформації сучасною молоддю через посередництво короткого, яскравого «месиджу», типовою формою якого є або кліп, або теленовина: див., наприклад, [5]).

³ До таких практик нами віднесені практики творчі, заняття самодіяльністю, аматорські, спортивні, фізкультурні заняття, а також відвідування церкви, богослужінь.

⁴ До таких практик нами віднесено зустрічі з іншими людьми, просто відпочинок, прогулянки, відвідування кафе, барів, дискотек, виїзди за місто, гра в карти чи більярд.

Не дивним – у співставленні з повсякденним досвідом – виглядають, з нашої точки зору, і позиції всіх інших видів культурного споживання. Перегляд телевізійних передач (який хоча і «впав» у загальній ієрархії з третьої на п'яту позицію) і досі, не дивлячись на поширення Інтернету (звертання до якого різко виросло, досягнувши шостої позиції з-поміж трьох десятків запропонованих при дослідженні видів дозвілля) та враховуючи «ненапряжність», легкість, іноді навіть бездумність та беззмістовність телевізійного контенту сучасних ЗМІ з інте-

лектуальної точки зору, залишається вкрай розповсюдженою дозвіллевою практикою. Феномен високої поширеності телевізійного споживання є ще одним аргументом на користь появи та укорінення кліпового мислення.

Більш чи менш стабільні та передбачувані показники демонструють більшість дозвіллевих видів діяльності українського студентства. Так, передбачувано низькими є показники активних видів відпочинку або елітарного культурного споживання

Таблиця 1

Динаміка дозвіллевих практик української студентської молоді* (у середніх)**

	Види занять у вільний час	Хвили дослідження		
		2000-2001	2005-2007	2008-2009
1.	Зустрічі з друзями, коханою людиною	4,213	4,279	4,217
2.	Прослуховування музичних записів	4,255	4,396	4,172
3.	Просто відпочинок (полежати, посидіти, нічого не роблячи)	3,745	3,973	4,049
4.	Прогулянки містом	3,727	3,927	3,979
5.	Перегляд телевізійних передач	4,201	4,169	3,955
6.	Відвідування Internet-сайтів, спілкування в Internet	2,304	2,843	3,825
7.	Спорт і спортивні ігри	2,945	3,067	3,212
8.	Фізкультурно-оздоровчі заняття	2,854	2,985	3,138
9.	Комп'ютерні ігри	2,575	2,958	3,134
10.	Читання художньої літератури	3,448	3,111	3,120
11.	Читання газет, часописів	3,635	3,184	3,021
12.	Відвідування кафе, барів	2,778	3,012	2,925
13.	Виїзди за місто, «на природу»	-	-	2,854
14.	Відвідування нічних клубів, дискотек	2,396	2,499	2,649
15.	Відвідування кінотеатрів	2,221	2,511	2,568
16.	Відвідування театрів, художніх виставок, музеїв	2,005	2,098	2,281
17.	Гра в карти	2,397	2,204	2,279
18.	Відвідування спортивних видовищ	1,792	2,008	2,225
19.	Відвідування церкви, богослужінь	1,884	1,938	2,170
20.	Гра в більярд	1,759	1,939	2,038
21.	Художня творчість: гра на музичних інструментах, малювання	1,817	1,874	2,013
22.	Подорожі Україною	-	-	2,012
23.	Участь у художній самодіяльності	1,357	1,580	1,998
24.	Аматорські заняття: колекціонування, фотографія тощо	1,814	1,782	1,985
25.	Відвідування концертів класичної та сучасної музики	1,687	1,777	1,940
26.	Гра в шашки, шахи	1,699	1,706	1,892
27.	Технічна творчість: конструювання, моделювання тощо	1,514	1,594	1,671
28.	Участь у молодіжних групах, об'єднаннях	-	1,384	1,656
29.	Подорожі за кордон	-	-	1,522

* Оцінити інтенсивність власних занять деякими видами дозвілля в попередніх дослідженнях респондентам не було запропоновано.

** Середні розраховувались як середні арифметичні з оцінок всіх респондентів, що відповіли на дане запитання, де 5 – максимальна оцінка частоти звертання до дозвіллевих практик (щодня), 1 – мінімальна (майже ніколи).

театрального, концертного, музейного напрямків.

Здійснений нами аналіз зафіксував тенденцію зростання насиченості дозвілля українського студентства: якщо за 25 порівнюваними за період спостережень видами дозвілля сумарний показник⁵ 2001 року дорівнював 65,022, то 2006 року – 67,414, а 2009 року – 70,456. Ця тенденція інтерпретується нами як свідчення все більш ефективного функціонування культурної індустрії (як її розуміли представники Франкфуртської школи), що все більше «затягує» окремих акторів, лишаючи їх без права та можливості вибору. Не виключено, що тут можна говорити про специфічне переформатування соціального знання у бік дозвілля (що навіть дозволило говорити французькому соціологу Ж. Дюмазедьє про формування особливої цивілізації – цивілізації дозвілля), що повністю узгоджується з однією із головних дихотомій модерну та постмодерну – дихотомії праці та гри.

Ці ж тенденції прослідковуються і у випадку тих практик, що ми їх, безумовно, дещо умозорово та довільно, віднесли до культурного споживання⁶: відповідні показники дорівнюють 29,822 у 2001, 30,761 – у 2006 та 32,133 – у 2009 році. Зростання виглядає достатньо узгодженим та пропорційним відносно всього масиву дозвіллевих практик, що примушує нас висунути гіпотезу, що соціальне знання, конституйоване «цивілізацією книги» та, користуючись метафорою Маклюєна, «галактикою Гутенберга» поступається місцем соціальним знанням, конституйованим «галактикою Інтернет» (в метафориці Кастельса, див.: [6]), оскільки, як очевидно з наведених даних, у конструюванні дозвіллевого простору протилежні вищенаведеним тенденціям зростання демонструють саме «гутенбергівські» дозвіллеві практики.

Варто зауважити (див. в таблицю 1) стабільно високу поширеність (яка, щоправда, є єдиною серед усіх дозвіллевих діяльностей, що залишається вище за відмітку 4,000, але при цьому демонструє дещо нисхідну динаміку) прослуховування музичних записів, а також стабільно високі показники перегляду телевізійних передач (втім, ці показники у дослідженні 2009 року «впали» нижче за відмітку 4,000

(вперше за період спостереження)). Щодо цих видів культурного споживання можна впевнено констатувати, що вони змінюють свій онтологічний та праксеологічний статус: зокрема, прослуховування музики все більше відокремлюється від конкретної просторової локованості та стає функцією не техніки, оскільки сьогодні майже будь-яка техніка (від телефонів до леєрів) надає можливості прослуховувати музику. Можна висунути гіпотезу, що ці види культурного споживання, змінюючи свій статус, залишаються достатньо поширеними саме завдяки своїй гнучкості, здатності вписуватися в Інтернет-практики сучасної молоді (зокрема, завдяки можливостям Інтернет-ТБ, прослуховування музики при «сидінні» в Інтернет тощо). Однак при цьому варто зауважити, що така «підпорядкованість» музичного культурного споживання, що спостерігається в практиках сучасної української молоді, ще більше сприяє фрагментованості, розшарованості, стратифікованості культурного споживання, а отже, і конструйованого ним соціального знання.

Порівнюючи телевізійне та Інтернет-споживання, підкреслимо, що телебачення стає сьогодні іншим: у нього з'являються нові можливості, пов'язані з «мобілізацією» (тобто можливостями прийому трансляції за допомогою мобільних телефонів), інтернетизацією тощо. Але при цьому телебачення залишається достатньо затребуваним, хоча «розрив» між Інтернет-споживанням та телевізійним споживанням помітно скорочується: з майже 2,000 у 2001 році до майже 0,100 у 2009 році.

Це не стосується таких двох актуальних та «модних» тенденцій останнього десятиліття, як відвідування та спілкування в Інтернет та комп'ютерні ігри. Їхнє зростання вражає та сигналізує про небезпечну для конструювання соціального знання тенденцію: адже комп'ютерні ігри виявляються, з одного боку, паліативом, субституттом реального конструювання соціального знання, з іншого ж – простором конструювання альтернативного, часто слабо узгодженого з об'єктивною реальністю знання (показником саме цього є множинні прецеденти «змішування» просторів реальності та просторів гри у свідомості «клінічних геймерів», що доходило до трагічних випадків).

⁵ Сумарний показник розраховувався як механічна сума всіх середніх величин всіх дозвіллевих практик, запропонованих респондентам під час дослідження.

⁶ Не враховуючи включені нами туристичні практики, оскільки в дослідженні 2001 року вони не були запропоновані респондентам.

Звернувшись до наведених нами даних, можна помітити поступове наростання (при активному наростанні Інтернет-споживання) відео- та взагалі візуального споживання (і тут ми маємо звернути увагу на динаміку відвідування кінотеатрів, театрів, виставок, музеїв, спортивних видовищ, сумарні показники яких за три роки виросли з 6,018 до 7,074). Це теж може бути одним із показників становлення культури «кліпового мислення», з одного боку, та загибелі культури «гутенбергівської», культури, пов'язаної з логічно-вербальним, аргументативно побудованим сприйняттям, завдя-

Інтернет-просторі (в найкращому випадку – читанню, в найгіршому – аудіальному та візуальному сприйняттю), що є важливим чинником конституювання як наявного соціального знання української молоді, так і майбутнього знаннєвого ландшафту українського суспільства.

Здійснені нами дослідження свідчать також і про поширення дозвіллевих та культурно-споживацьких практик, які притаманні суспільству споживання (відвідування нічних клубів, дискотек, кінотеатрів, спортивних видовищ, подорожі), що, на

Таблиця 2

Культурне споживання української студентської молоді у сфері Інтернет (у %)*

	Цілі використання Інтернету	2000-2001	2005-2007	2008-2009
1.	Спілкування з друзями та знайомими	29,6	37,9	70,3
2.	Пошук готових рефератів, курсових робіт тощо	42,7	60,6	61,8
3.	Пошук інформації з наукових проблем, що цікавлять	56,3	45,9	47,4
4.	Читання газет, сайтів новин	41,4	30,7	33,5
5.	Відпочинок, відвідування розважальних сайтів	37,8	32,3	30,6
6.	Пошук інформації про трудові вакансії	-	10,5	11,1
7.	Пошук інформації про конференції, школи, гранти, можливості навчання за кордоном тощо	18,2	8,2	8,1
8.	Для заробітку (програмування, пошук необхідної інформації для замовників тощо)	10,7	7,6	6,4
9.	Інше	-	3,0	2,5

* можна було обрати декілька відповідей, сума за хвилями дослідження перевищує 100%; упорядковано за частотою показників останньої хвили дослідження.

ки чому соціальне знання зрушується з абстрактно-логічної до конкретно(-образно)-чуттєвої акцентованості.

Цьому сприяє і тенденція «хіккікоморизації»⁷ української молоді, тобто перетворення її на Інтернет-відвідувачів, бездумну аудиторію бездумних Інтернет- та комп'ютерних ігор або соціальних мереж. У подальшому ми продемонструємо небезпеку поширення користування Інтернет (див. таблицю 2).

Небезпечною ця тенденція стає в поєднанні з різким падінням показників таких видів діяльності, як читацькі дозвіллеві практики (читання художньої літератури, що впало за період спостереження більш ніж на 0,3, та читання газет, що впало більше, ніж на півпункти). Українська студентська молодь перестає читати друковані видання, цей вид читання поступається читанню в

наш погляд, свідчить про конвеєризацію, стереотипізацію, технологізацію культурного споживання в сучасному світі. З огляду на це, ми висунули гіпотезу про перетворення соціального знання (принаймні в тому, що стосується української молоді) з шансу на унікальність на гарант типовості та підпорядкованості системі.

Особливо тривожною, з нашої точки зору, є тенденція в області культурного споживання української молоді у сфері Інтернет (див. таблицю 2). Адже саме це споживання, як ми бачили вище, є вкрай динамічно наростаючим, активним, і, отже, в майбутньому воно буде багато в чому визначати ландшафт соціального знання українців (особливо якщо подивитися на сучасний віковий розподіл Інтернет-користувачів).

Як виявилось, найбільш інтелектуально насичені, цікаві для конструювання куль-

⁷ Хіккікоморі (від японського хіккі – букв. буття наодинці, тобто «гостра соціальна самоізоляція») – японський термін, що позначає підлітків та молодь, що відмовляються від соціального життя та часто намагаються вкрай самоізолюватися та втекти від суспільства внаслідок різних соціальних та особистісних факторів.

турного капіталу, найбільш перспективні та при цьому складні види діяльності (пошук інформації про конференції, школи, для заробітку, читання газет та новин) «відступають» і кумулятивно (у 2001 році ці три показники в сумі склали 70,3%, у 2009 році – лише 48,0%), і поодиночі.

Натомість на перші позиції висуваються такі «паразитичні», нетворчі, іноді навіть відверто небезпечні для системності та реалістичності (абстрагуючись наразі від складних дискусій щодо природи реальності) соціального знання види діяльності, як

впливовий попередник, що Нейл Постмен говорив про «щезання дитинства» через розчинення всіх соціальних бар'єрів саме внаслідок розширення впливу телебачення! – продовжує займати важливі позиції. Однак гетерогенність та навіть різнопорядковість телевізійних продуктів не дає однозначної можливості досліднику сформулювати позитивну чи негативну оцінку їх впливовості, якщо не брати до уваги вже констатовану нами вище візуальну природу телевізійного продукту, що конструє специфічний візуально орієнтований модус соціального знання. Саме тому ми звернулися

Таблиця 3

Культурне споживання української студентської молоді у сфері телебачення (у %)*

	Телепередачі, яким надають перевагу студенти	2000-2001	2005-2007	2008-2009
1.	Художні фільми	77,6	62,7	54,7
2.	Музичні передачі, концерти	48,9	46,5	44,7
3.	Теленовини	59,2	46,5	39,0
4.	Телесеріали	16,2	24,8	30,0
5.	Розважальні програми, ігрові шоу, вікторини	32,7	28,8	25,7
6.	Науково-популярні, освітні програми	-	29,9	24,2
7.	Спортивні програми	27,3	26,6	23,3
8.	Передачі про здоров'я, кулінарію тощо	7,6	12,3	15,1
9.	Публіцистичні програми, політичні ток-шоу	16,6	23,2	9,6
10.	Бізнес-інформація, реклама	7,1	7,6	6,2
11.	Телевізор не дивляться	1,6	2,5	5,9

* можна було обрати декілька відповідей, сума за хвилями дослідження перевищує 100%; показники упорядковані за частотою останньої хвили дослідження.

пошук готових рефератів та курсових робіт⁸ та, особливо, «спілкування з друзями та знайомими» (показник зріс майже вдвоє: зараз семеро з десяти українських студентів використовують Інтернет саме для цього). Як свідчать наші спостереження, за цим евфемізмом найчастіше стоїть не дуже інтелектуально та соціально насичене «зависання» в соціальних мережах, а не обмін корисною інформацією або більш чи менш насичене спілкування завдяки можливостям електронної пошти.

Не менш тривожними вбачаються нам і тенденції культурного споживання у сфері телебачення. Телебачення – попередник Інтернету на «троні» конструювання соціального знання та соціального досвіду в соціалізаційному процесі молоді (і настільки

до дослідження змістовних аспектів телевізійного споживання (див. таблицю 3).

Мабуть, єдиною позитивною тенденцією є зростання кількості, причому відчутне, тих, хто не дивиться телевізор. Але, на жаль, це зростання досягається за рахунок тих, хто «пропадає в Інтернеті», тож і цей показник, як ми вже проілюстрували вище, є не дуже оптимістичним.

Вкрай симптоматичним є, наприклад, «заміщення» в телеспоживанні українського студентства художніх фільмів (доля яких впала з майже трьох чвертей до майже половини) серіалами (доля яких виросла за той же період спостереження вдвічі – до третини всієї аудиторії). Безумовно, в цьому «заміщенні» велику роль зіграло

⁸ Показник виріс з 42,7% (2001) до 61,8% (2009), тобто троє з п'яти українських студентів зізналися (а, отже, показник ще вище, враховуючи «мовчазність» інших!) в такому використанні Інтернету; і це не враховуючи наявності такого неоднозначного пункту, як «пошук інформації з наукових проблем, що Вас цікавлять», куди, не виключено, враховуючи високі показники цього пункту (біля 50% кожної хвили дослідження), велика кількість респондентів віднесли свої відверто реферативні та плагіаторські наміри відносно Інтернету.

об'єктивне «заміщення» художніх фільмів на медіапросторі телесеріалами (які займають на даний момент ліву частку телебачення в прайм-тайм та й в інші проміжки часу), однак в умовах сучасного доступу до Інтернет-комунікацій доступ до фільмів, до відеоконтенту взагалі перестав бути проблемою. Тож, враховуючи це зауваження, ми тим не менше не маємо знімати «провину» за цю, безумовно, негативну тенденцію з вільного вибору самих студентів.

Ця тенденція, що до того ж супроводжується тенденцією різкого падіння інтересу українського студентства до політичної, суспільної, економічної інформації та життя суспільства (див. динаміку перегляду теленовін, що за роки спостереження втрачили 20%, та динаміку публіцистичних та політичних передач, перегляд яких впав майже в 2,5 рази за останні три роки спостереження). Порівняння з публіцистичними та політичними програмами дає ще більш різючі співвідношення, але тут потрібно враховувати, що «пік» споживання цієї категорії телеконтенту прийшовся на час після «помаранчевих» подій в Києві. А сучасну ситуацію зі споживанням цієї категорії можна окреслити як «втома від надмірної

Таким чином, можна говорити про те, що, хоча споживання телебачення в цілому падає майже за всіма показниками (помітне зростання демонструють тільки телесеріали та вестернізований вид телеспоживання у вигляді передач про здоров'я та кулінарію), це падіння не є виявом позитивних тенденцій у телеспоживанні українського студентства. Навпаки, можна говорити про тривожну легкодумність, все більше «полегшення» культурного споживання українського студентства і в цій сфері. Окрім того, сумарне падіння категорій споживання (якщо 2001 року сума дев'яти категорій споживання⁹ дорівнювала 293,2%, то 2006 року – 279%, а 2009 року – вже 248,3%) при цьому найбільш гостро та драматично відбувається по тих категоріях, які є класичними, модерними, такими, що конструюють політично занурене, соціально відповідальне знання (фільми, новини, освітні, публіцистичні програми).

Схожі тенденції є характерними для культурного споживання в області читання (див. таблицю 4). Читання, як ми вже побачили, посідає далеко не провідне місце в дозвіллевому просторі українського студентства, однак, навіть враховуючи це,

Таблиця 4

Культурне споживання української студентської молоді у сфері читання (у середніх)

	Що читають українські студенти	2000-2001	2005-2007	2008-2009
1.	Газети та журнали	2,196	2,046	2,210
2.	Літературу з обраного фаху	2,207	2,184	2,243
3.	Науково-популярну літературу	1,783	1,738	1,765
4.	Поезію	1,501	1,415	1,636
5.	Романи, повісті так званого «легкого жанру»	1,521	1,570	1,689
6.	Художню літературу так званого «серйозного жанру»	1,944	1,724	1,704
7.	Книжки з історії та культури України	-	-	1,593
8.	Пригоди, фантастику	1,733	1,581	1,613
9.	Детективи	1,681	1,506	1,554

* Середні показники розраховувались як середні арифметичні з оцінок всіх респондентів, що відповіли на дане запитання, де 3 – максимальна оцінка частоти звертання до практик (регулярно), 1 – мінімальна (практично ніколи).

кількості» контенту цієї направленості (навіть не дискутуючи щодо якості цього контенту), перенасичення ним медіапростору, а також апатизація молоді внаслідок складних (а також далеко не завжди приємних для спостереження, етичних, естетичних тощо) політичних процесів в Україні останніх років.

внутрішня структура читацького споживання виявляється драматично гомологічною з «легковаговізацією» телевізійного та Інтернет-споживання.

Як бачимо, читання, наприклад, літератури «легкого жанру» демонструє протилежну до літератури «серйозного жанру» тенденцію,

⁹ Окрім «не дивлюсь телевизор» та «науково-популярних, освітніх програм», які не були запропоновані у дослідженні, здійсненому в 2000-2001 роках.

тобто тенденцію зростання. Ці два жанри, за даними останнього дослідження, майже зрівнялися у популярності, хоча ще в 2001 році література «серйозного жанру» переважала «легкий жанр» на 0,423 пункти (враховуючи неглибоку диференційованість шкали (від 1 до 3), це високий показник). Це підтверджується і тим, що такий досить «радянський» жанр читацького споживання, модерний жанр, як фантастика, демонструє нисхідну тенденцію. «Радянським» ми назвали його тому, що за умов радянської цивілізації цей жанр виконував часто більш широкі функції, аніж функції просто художнього тексту. Фантастика виступала полігоном для апробації та публічного дискутування множинних соціально-політичних ідей, простором етичної та естетичної полеміки, місцем «розумових експериментів» – інакше кажучи, явля-

зет, журналів) та матеріалів «обов'язкових» («література з обраного фаху», обов'язкова за умови навчання у ВНЗ). Інші матеріали не переходять за відмітку в 2,000, а коливаються між 1,554 (тобто рівно між «ніколи» та «іноді») та 1,765 (рідше, ніж «інколи»).

До речі, споживання читацьких кон'юнктурних матеріалів дещо контроверзує з падінням цікавості до Інтернет- та телевізійних новин. Цей парадокс потребує подальшого аналізу, однак можна висунути гіпотезу, що це споживання (споживання новин або політичної інформації) є «важким» (або оцінюється як таке) для Інтернету та телевізійного простору споживання, де є велика кількість альтернативних, більш «легких» жанрів, тоді як для читання друкованих видань воно сприймається

Таблиця 5

Культурне споживання української студентської молоді у дозвілльєвій сфері (у %)

	Види занять у вільний час	Щоденно	Декілька разів на тиждень	Декілька разів на місяць	Декілька разів на рік	Майже ніколи
1.	Читання газет, часописів	10,6	28,8	29,5	14,4	16,7
2.	Читання художньої літератури	15,2	25,7	27,5	19,2	12,4
3.	Перегляд телевізійних передач	39,2	32,9	17,3	5,5	5,1
4.	Комп'ютерні ігри	19,9	25,9	23,1	10,1	21,0
5.	Відвідування Internet-сайтів, спілкування в Internet	39,7	27,9	16,9	6,5	9,1
6.	Відвідування кінотеатрів	6,1	10,6	34,5	31,6	17,2
7.	Прослуховування музичних записів	55,5	23,0	9,9	6,5	5,1
8.	Відвідування театрів, художніх виставок, музеїв	3,3	8,1	25,8	38,9	23,9
9.	Відвідування концертів класичної та сучасної музики	2,9	6,7	15,4	31,3	43,6
10.	Подорожі за кордон	2,2	3,3	5,9	21,5	67,0
11.	Подорожі Україною	2,8	3,9	11,7	54,7	26,9

ла собою самостійне явище, що, можна впевнено говорити, претендувало на статус форми суспільної (само)свідомості. Сьогодні фантастика «друкованого зразку», поступаючись у візуальній переконливості та аудіальній привабливості відео-, Інтернет- та телевізійному контенту, все більше стає «іграшкою інтелектуалів», «вибором обраних» тощо.

Всі інші жанри демонструють більш чи менш діапазонні коливання в певних межах, не вимальовуючи поки що однозначної тенденції. Можна говорити про те, що певна система культурного споживання українською молоддю читацького продукту вже склалася, і в цій системі переважає читання кон'юнктурних матеріалів (новинних, га-

респондентами як «легке», адже в читанні друкованих видань більшість інших жанрів може бути віднесена до більш «важких».

Самий факт, що українські студенти в середньому «інколи» читають тільки пресу та літературу з фаху, вже свідчить про тривожну ситуацію в культурному споживанні, що найбільш фундаментально трансформує свідомість та духовний світ особистості. Книга втрачає владу та потенціал впливу на духовність української молоді – і, отже, Україна виходить з епохи Модерну, епохи Книги, галактики Гутенберга, епохи книжного знання. І, на жаль, зовсім не обов'язково вона при цьому входить до постмодерної ситуації – не виключений

і «пост(недо)модерн», про який говорять українські дослідники та філософи (див., наприклад, праці О. О. Мамалуя [7]).

Якщо ж деталізувати культурне споживання української молоді в межах найбільш актуального з проведених досліджень (дослідження останньої з хвиль – 2009 року) (див. таблиці 5-6), то можна виявити ще декілька цікавих тенденцій вже на рівні конкретного та якісного (а не тільки коефіцієнтно-кількісного) знання.

Перш за все зазначимо, що для деяких показників (таких, як відвідування театрів, концертів, подорожей) потрібно враховувати «несерйозність» наших респондентів (оскільки реалізація цих практик щоденно є майже неможливою).

Більш детальний аналіз свідчить про те, що практично щоденними практиками для українського студентства є прослуховування музики, перегляд телебачення та відвідування Інтернету, не досить розповсюдженими практиками культурного споживання (тобто до них респонденти не звертаються майже ніколи) є подорожі за кордон та

Виявляється, що майже ніколи не читає книжки з історії та культури України, пригоди, фантастику та детективи більше половини українського студентства; поезію, літературу «легкого» та «серйозного» жанру – більше 40% студентів, і лише преса та література з фаху продемонстрували регулярне споживання хоча б на рівні 30% респондентів (що підтверджує наш попередній «коефіцієнтний» агрегований аналіз).

Таким чином, культурне споживання української студентської молоді виявляється вкрай нерівномірно структурованим. Духовний світ української студентської молоді знаходиться під серйозним тиском з боку сучасного Інтернетного, телевізійного, технологізованого, конвеєрного світу, який все більше підкорює собі процеси конституювання соціального знання українського студентства. Соціальне знання стає результатом впливу не «галактики Гутенберга», як ми зауважували вище, а результатом впливу «галактики Інтернету», а також телебачення. Внаслідок цього знаннєві компоненти соціальної реальності стають все менш стійкими (тут достатньо згадати парадоксальну постмодерністську впевне-

Таблиця 6

Культурне споживання української студентської молоді у сфері читання (у %)

№	Категорії та інтенсивність читання українських студентів	Регулярно	Час від часу	Практично ніколи
1.	Літературу з обраного фаху	37,1	50,2	12,8
2.	Газети та журнали	30,0	61,1	8,9
3.	Пригоди, фантастику	13,8	33,8	52,4
4.	Художню літературу так званого «серйозного жанру»	13,7	43,0	43,3
5.	Романи, повісті так званого «легкого жанру»	13,0	42,9	44,1
6.	Науково-популярну літературу	11,0	54,5	34,5
7.	Детективи	10,8	33,8	55,4
8.	Поезію	10,2	43,3	46,6
9.	Книжки з історії та культури України	9,6	40,2	50,3

відвідування концертів. Серйозні прогалини в дозвіллево-споживацькій діяльності українських студентів продемонстровані в споживанні театральном-музейному, подорожах Україною (всі показники «майже ніколи» коливаються між 20 та 25%). Але в цілому потрібно зауважити, що повсякденність українського студентства з точки зору «асортименту» і вибору культурних практик виявляється достатньо насиченою.

Чого, на жаль, неможливо сказати про читацьке споживання українських студентів (див. таблицю 6).

ність у тому, що нічого певного та вартого впевненості не існує), все менш пов'язаними з категоріями Добра, Істини, Краси, все менш універсальними та все більш партикулярними (і саме тут все більш об'ємної та універсальної легітимації отримують неестетичне мистецтво, ніяк не пов'язана з істиною наука, етика по той бік доброго та злого тощо). Творення соціального знання, перестаючи бути функцією жорстких інституційних утворень (системи освіти, традиційної родини, релігійних інститутів, наукових картин світу тощо), онтологічно все більш звужується, спираючись в осно-

вному на комунікативні інститути (Інтернет, медіа, кінематограф, телеіндустрія), а змістовно (парадоксальним чином) – розширюється, пропонуючи майбутнім носіям поширюваного знання все більший «асортимент» знань, істин, благ.

Культурне споживання стає все менш суб'єктивним і все більш підпорядкованим логіці конвеєру, культурної індустрії (про яку говорили філософи Франкфуртської

школи). Це, відповідно, може бути вкрай небезпечним для певних властивостей соціального знання української молоді у таких вимірах¹⁰, як глобальність – національність, фрагментованість – системність, одноразовість – універсальність, маніпульованість – імунність до маніпульованості, зворотність – незворотність, постмодерність – модерність та в інших дихотоміях, концептуалізація та вимір яких вже є завданням для наших наступних досліджень.

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман; [пер. с англ. Е. Руткевич]. – М.: Медиум, 1995. – 323 с. – (Первые публикации в России).
2. Голиков А. С. Системность социального знания как феномен и факторы его крушения / А. С. Голиков // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. Праць / ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Випуск 17. – Х., 2011. – с. 27 – 34.
3. Бурдые П. Практический смысл / пер. с фр. : А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко; отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. – СПб.: Алетейя; М.: Институт экспериментальной социологии, 2001. – 562 с.
4. Голиков О. С. Теоретико-методологічні засади дослідження дозвіллевого часу як чиннику конструювання культурного капіталу / О. С. Голиков // Український соціум. – 2011. – № 4. – у друці.
5. Фрумкин К. Клиповое мышление и судьба линейного текста [Электронный ресурс] / К. Фрумкин. – Режим доступа : http://direktor.at.ua/news/klipovoe_myshlenie_i_sudba_linejnogo_teksta/2011-02-05-152.
6. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс; пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В. Харитонов. – Екатеринбург: У-Фактория (при участии Гуманитарного ун-та), 2004. – 328 с.
7. Какой модерн? Философские рефлексии над ситуацией пост/недо/after-post/пост-пост... модернизма : колл. монография, посвящ. 70-летию юбилею д-ра. филос. наук., проф. А. А. Мамалуй. В 2 т. – Т. 1. – Х.: НТМТ, 2010. – 374 с.

¹⁰ Першою в наведених дихотоміях ми вказуємо ту альтернативу, яка є природнім «союзником» цього конвеєрного способу споживання, другою – ту, яка є його природнім «ворогом / супротивником».

УДК 316.334:21

Валентина Любчук (Луцьк)

ПОЗАКУЛЬТОВІ ПРАКТИКИ СУЧАСНИХ ХРИСТИЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОГО ІМПЕРАТИВУ ТА ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

У статті розглядаються роль та особливості позакультових практик християнських церков, що спрямовані на молодь. Наводяться результати здійсненого автором контент-аналізу ЗМІ основних християнських церков. Аналізуються різні види позакультових практик, орієнтованих на молодь. Акцентується увага на змісті та спрямованості цих практик, їх ролі у моральному вихованні сучасної молоді людини.

Ключові слова: культові практики, позакультові практики, традиціоналістський, модерністський, постмодерністський тип позакультових практик.

The role and characteristics of out-cultic Christian churches practices, which are directed at young people, are considered in the article. The results of an author's research (by content analysis method) of main Christian churches media are presented. The different types of out-cultic practices, which focus on youth, are analyzed. Attention is accented on the content and direction of these practices, their role in the moral education of modern young people.

Keywords: religious (cultic) practices, out-cultic practices, traditionalist type, modernist type, postmodernist type of out-cultic practices.

В статье рассматриваются роль и особенности внекультовых практик христианских церквей, направленных на молодежь. Приводятся результаты проведенного автором контент-анализа СМИ основных христианских церквей. Анализируются различные виды внекультовых практик, ориентированных на молодежь. Акцентируется внимание на содержании и направленности этих практик, их роли в нравственном воспитании современного молодого человека.

Ключевые слова: культовые практики, внекультовые практики, традиционалистский, модернистский, постмодернистский тип внекультовых практик.

На сучасному етапі функціонування християнських церков поряд з їх культовою діяльністю (практиками) все більш вагомого значення набувають позакультові практики цих церков.

Соціальна значущість таких практик має прояв у здійснюваних Церквою заходах, спрямованих на формування духовного та морального потенціалу суспільства. Велике значення у такому напрямі має орієнтація на соціальні групи, які спроможні бути суб'єктами практик, тобто брати активну участь у різноманітних позакультових заходах християнських церков. Однією із таких соціальних груп є молодь. Вибір на користь останньої зумовлений, на нашу

думку, аномічним станом сучасного українського суспільства, відсутністю в ньому сталих духовних та культурних орієнтирів, що негативно позначається на розвитку молодого покоління. Водночас зацікавленість християнських церков у розвитку позакультових практик, спрямованих на молодь, пов'язана із їх конкуренцією з іншими соціальними інститутами, які своєю діяльністю також намагаються формувати певну ціннісну основу нашого суспільства. З огляду на це, надзвичайно важливим є формування такої системи позакультових практик, яка б, з одного боку, сприяла духовному та моральному формуванню сучасної молоді людини, а, з іншого – збережен-

ню власної конкурентноздатності християнських церков у змаганні з іншими соціальними інститутами, особливо такими, як електронні засоби масової інформації та комунікації (телебачення, Інтернет тощо), які часто-густо транслюють аморальні цінності та поведінку.

Проблема актуалізації позакультових практик сучасних християнських церков є недостатньо дослідженою в межах соціогуманітарних наук. Переважна увага дослідників приділяється культовим практикам. Здійснений нами огляд спеціальної літератури засвідчив, що до такого аналізу вдається небагато науковців, здебільшого релігієзнавців. Деякі з них присвячують свої публікації і позакультовій діяльності тих чи тих християнських церков (Л. Филипович, А. Колодний та інші), її окремим видам, змісту та соціальній ефективності. На наш погляд, недостатній рівень наукового опрацювання обраної нами проблеми обумовлений тим, що процес становлення позакультових практик триває й досі. Такі практики поки що не є поширеними, як і інформація про них, тим паче, що вона, як правило, міститься у церковних виданнях, які не є масовими і розповсюджуються серед прихожан тієї чи іншої конфесії.

Метою цієї публікації є визначення позакультових практик християнських церков у становленні духовного світу сучасної української молоді.

Реалізуючи цю мету, ми здійснили контент-аналіз ЗМІ різних християнських церков за 2009-2010 роки, зокрема таких видань, як «Голос православ'я» (Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП)), «Церковна православна газета» (Українська Православна Церква (УПЦ)), «Воля з Волині» (Римо-католицька церква (РКЦ)), «Адвентистський вісник» (Адвентисти сьомого дня (АСД)), «Волинь християнська» (Церква Євангельських християн-баптистів (ЦЄХБ)), «Благовісник» (Церква Християн Віри Євангельської (ЦХВЕ)). При відборі ЗМІ ми виходили з таких критеріїв: доступність ЗМІ, висвітлення обраної нами теми, тобто позакультових практик, та їх спрямованість на молодь. Також для отримання необхідної інформації було проаналізовано сайти відповідних християнських церков.

Згідно вказаного методу дослідження, ми виокремили категорії та підкатегорії аналізу, а також одиниці аналізу та рахунку [1, с. 54-56].

Отже, до категорій аналізу було віднесено: 1) зміст, та характер позакультових практик, що зорієнтовані на молодь;

2) цінності, які артикулюються та транслюються даними практиками.

Серед підкатегорій ми визначили такі:

1) типи практик, спрямованих на молодь;

2) типи практик, в основі яких лежать християнські чи громадянські цінності.

Одиницею нашого аналізу було повідомлення, а одиницею рахунку – поява в тексті ознаки, що нас цікавить (наявність-відсутність позакультових практик).

Отже, об'єктом нашого дослідження були позакультові практики християнських церков, орієнтовані на молодь.

Предметом дослідження – спрямованість цих практик на формування духовних (власне християнських та моральних) цінностей молоді.

Головними поняттями нашого дослідження є поняття «культові практики» та «позакультові практики». Визначаючи їх, ми скористалися феноменологічною методологією. Виходячи з неї, під культовими практиками ми розуміємо сукупність узвичаєних дій учасників християнських обрядів, яка актуалізується завдяки певним релігійним мотиваціям, цінностям, настановам та поведінці, спрямованим на розв'язання християнських завдань церкви як релігійного та соціального інституту в контексті конфесійної визначеності. Позакультові практики ми визначаємо як такий когнітивно-ментальний феномен, який актуалізується завдяки певним релігійним мотиваціям, цінностям, поведінці, спрямованим на реалізацію основних завдань християнських церков як соціального інституту та формується завдяки взаємній типізації узвичаєних дій у контексті повсякденності як інтерсуб'єктивної реальності (більш докладно теоретико-методологічні засади аналізу позакультових практик викладені у наших попередніх публікаціях (див., напр., [4]).

З огляду на представлену вище дефініцію, позакультові практики постають як такі, що формуються у повсякденній діяльності, тому не передбачають професійної підготовки, а лише певних організаторських здібностей агентів практик, якими виступають священнослужителі та віруючі. Таким чином, залучення груп віруючих до таких практик в основному ґрунтується на їхньому інтересі та бажанні. Як ми вже зазначали, однією із особливостей позакультових практик християнських церков є їхня орієнтація на різні соціальні групи віруючих. Кожна із християнських церков прагне у своїй діяльності максимально врахувати потреби та інтереси тієї соці-

альної групи, на яку спрямовані практики. Отже і підходи до становлення та розвитку позакультових практик будуть різні. Скажімо, для людей похилого віку необхідна допомога у вирішенні тих чи тих побутових питань, для людей з обмеженими можливостями дуже важливою є проблема соціалізації та соціальної адаптації, що може реалізовуватися як у контексті культових, так і позакультових практик. Для дітей та молоді актуальними є проблеми, що виникають у їх міжособистісному спілкуванні, взаємодії із старшим поколінням, у тому числі з батьками, вчителями тощо.

Звернувшись до зазначених вище видань, ми розглянули 8408 публікацій, але лише 86 з них були присвячені висвітленню позакультової діяльності християнських церков. Переважна більшість цих публікацій містила інформацію про позакультові практики, що спрямовані на молодь.

Спираючись на дані здійсненого нами контент-аналізу церковних ЗМІ, визначимо особливості та спрямованість таких практик.

Почнемо наш розгляд із православних церков – УПЦ та УПЦ КП. Підкреслимо, що такий вид діяльності, як позакультові практики, в цілому для православ'я є новим, у тому числі робота із молоддю. Приділяючи основну увагу культовим практикам, православні церкви здійснюють їх без врахування демографічних, гендерних тощо особливостей віруючих. Що стосується позакультових практик, то в їх межах усі ці особливості мають бути обов'язково враховані. Нерозвинутість даних практик призводить до того, що вони не завжди орієнтуються на конкретні соціальні групи. Певним винятком є молодь. З огляду на православні друковані видання, зокрема на результати здійсненого нами контент-аналізу цих видань, робота з молоддю здійснюється православними церквами перш за все у сфері дозвілля. Велика увага в позакультових практиках християнських церков приділяється проблемам духовності молоді. Зокрема, у лютому 2009 року у стінах Київської Православної богословської академії відбувся VII Всеукраїнський з'їзд православної молоді, основним гаслом якого було «Духовність як відповідь та особистий подвиг». В межах з'їзду обговорювалися проблеми сповідання православного способу життя в сучасній молодіжній культурі.

Ще один напрям, якому приділяє особливу увагу, наприклад УПЦ КП, є викладання факультативних курсів релігійного змісту у світських навчальних закладах.

Різноманітні проблеми, присвячені захисту традиційної духовності, обговорюва-

лися, зокрема, на науково-практичній конференції у травні 2009 року, що проходила у Київській Православній богословській академії. Головною особливістю даної конференції було залучення до її проведення як представників духовенства (традиційних церков, у тому числі і УПЦ КП), так і представників вищих навчальних закладів, а також ЗМІ. Важливе положення, що було винесено на обговорення, стосувалося об'єднання зусиль церкви та громадськості у подоланні бездуховності, формуванні духовних засад сучасної молоді. Ці напрямки роботи в основному характерні для УПЦ КП.

Аналіз «Православного вісника» показав, що в ньому недостатньо висвітлюються тема позакультових практик, статті з цієї тематики є невеликими за обсягом та мають швидше форму повідомлення, а не ґрунтовного аналізу. Перелічені вище теми публікацій за локальністю інформації належать до повідомлень, що стосуються діяльності українських церков та їх певних відділів, зокрема молодіжного. Проте позакультові практики останнього представлені, на наш погляд, досить незначно. За «знаком» інформація, розміщена у повідомленнях, має позитивний характер. Авторами проаналізованих публікацій є священник, викладачі тих чи інших навчальних закладів та особи, які вказали лише прізвище без вказівки професії та посади, що, безумовно, ускладнювало аналіз, оскільки не завжди були зрозумілими мотиви написання статті, ступінь зацікавленості автора тощо. Таким чином, здійснений нами контент-аналіз довів, що публікації у «Православному віснику» за вказаний період (2009 р.) були присвячені позакультовим практикам, які переважно здійснювалися у сфері дозвілля і освіти та були перш за все спрямовані на формування духовних цінностей і лише частково на актуалізацію громадянських чеснот.

Продовжимо наш розгляд «молодіжних» позакультових практик УПЦ, звернувшись до аналізу такого видання, як «Церковна православна газета» за 2009-2010 рр. Як з'ясував наш контент-аналіз, у межах позакультових практик УПЦ велика увага приділяється таким гострим проблемам загальнонаціонального характеру, як СНІД та аборт. Зокрема, у 2009 році в рамках засідання Громадської ради було представлено проект Концепції національної інформаційної кампанії «Не дай СНІДу шанс». Лейтмотивом кампанії, призначеної головним чином для молоді віком 16-25 років, мав стати девіз «Досить просто знати, що презерватив захищає від ВІЛ – використуйте презервативи при сексуальних кон-

тактах». Проте Громадська рада, куди входили і представники духовенства, засудила такий підхід і рекомендувала його переглянути та зробити основний акцент на проведенні освітньої та роз'яснювальної роботи з пропаганди здорового способу життя.

Зазначимо, що головні акценти у позакультових практиках УПЦ зміщуються у сферу дозвілля. Так, декілька років поспіль УПЦ організовується кінофестиваль «Покров», в межах якого демонструються кінофільми, що присвячені тим чи тим питанням християнської віри. У 2010 році кінофестиваль зібрав понад 40 робіт з України, Росії, Білорусії та інших країн. У фільмах, що представляються на фестивалі, акцентується на проблемах духовності, православного способу життя, власне православного духу, тощо, в них розповідається про «життя святих» чи про біблейські історії. Як зазначив ідейний натхненник кінофестивалю намісник Свято-Троїцького Іонинського монастиря архімандрит Іона (Черепанов), не існує такого критерію, який би визначив «православність фільму». Зокрема, він підкреслив, що «у картині може взагалі не йтися про Христа, про святих, у кадрі не буде храмів і свічок, але він буде православним за духом, і його зміст приведе людей до Христа. Кращий рецепт такого фільму – чисте серце творців і професіоналізм, а інше доробить Господь» [6]. До цих фестивалів залучається також і молодь (як в ролі учасників, так і глядачів).

УПЦ є також ініціатором створення богословських клубів для молоді «Софія» та «Благо». Зазначимо, що метою створення цих клубів є перш за все залучення молоді до обговорення питань на релігійну тематику. Проте клуб «Благо» є також і спортивно орієнтованим, при клубі працює багато спортивних секцій. Від інших клубів «Софія» та «Благо» відрізняються форматом проведення зустрічей з молоддю, які відбуваються таким чином: спочатку слухачам презентують міні-лекцію, а потім триває обговорення її теми. Всі теми досліджуються в руслі святоотцівської спадщини – вчення та офіційної періодики Православної церкви. Важливою особливістю обговорення є те, що до розгляду приймаються тільки суперечливі питання на релігійну тематику. Таким чином, молодь має змогу не просто бути обізнаною із вченням та подіями церкви, але й отримати навички ведення дискусії, відстоювання власної точки зору [3, с. 12].

Вагомого значення в УПЦ надають освітній сфері, зокрема запровадженню в шкільні програми спецкурсу «Християнська етика», що має як християнську, так

і соціальну значущість. В одній із публікацій, присвяченій даній темі, підкреслюється особлива роль сім'ї, адже саме батьки мають першими дати духовне та релігійне виховання. Бесіди з дітьми на теми православної віри проводяться у дошкільних закладах, у багатьох місцях працюють недільні школи.

Як свідчить аналіз «Церковної православної газети» – друкованого органу УПЦ, із 7 500 розглянутих нами публікацій лише 31 висвітлює позакультові практики, більшість із яких присвячена практикам, спрямованим на молодь. Аналіз публікацій виявив ще одну проблему – відсутність підготовлених журналістів, які могли б висвітлювати такі практики.

Продовжимо наш аналіз розглядом римо-католицького видання «Волення з Волині». Перш за все зазначимо, що католицькі церкви мають неабиякий досвід щодо організації та проведення позакультових практик, особливо місіонерської діяльності, але згідно їхніх сайтів (маємо на увазі сайти РКЦ та ГКЦ), якщо така робота і ведеться, то вона практично не висвітлюється. Що ж до обраного нами для аналізу друкованого видання, то позакультові практики також висвітлюються в ньому досить незначно.

Тим не менш, «Волення з Волині» містить публікації, присвячені організації молодіжного дозвілля, зокрема спільно зі студентами Польщі. Йдеться про подію, яка відбулася в серпні 2009 року, коли група молоді з України у складі 45 осіб вже втретє мала нагоду відпочивати у Польщі у харцерському таборі в Сямошицях. На дітей та молодь чекала різноманітна програма, в якій мало місце і навчання, і відпочинок, і участь у релігійно-культурних заходах і спортивних змаганнях [1, с. 7-8]. Ще одна публікація присвячена відкриттю Теологічного інституту імені Йосифа Більчевського (жовтень 2009 року), де можуть вивчати філософію і теологію різні за своїм складом групи: ченці, семінаристи, а також світські особи. Власне ця установа і передбачала доступність до навчання різних груп населення.

В цілому, із 21 проаналізованої нами публікації лише 7 присвячено висвітленню теми позакультових практик, із них 5 – практикам, що зорієнтовані на молодь. Щодо об'єму публікацій, то в основному вони місять від 150 до 300 рядків, що вказує на значимість теми. В центрі уваги статей про позакультові практики РКЦ була віруюча молодь, відділ, що опікується діяльністю в'язничних капеланів, та церква в цілому. Серед авторів публікацій є свяще-

ники, але здебільшого у виданні були наведені дані офіційних сайтів та представлені статті, автори яких зазначали лише своє прізвище.

Здійснений нами аналіз засвідчив, що позакультові практики РКЦ зорієнтовані в основному на свою паству, що, на нашу думку, суттєво знижує їх значущість на загальносоціальному рівні.

Аналіз видань протестантських церков, зокрема АСД, ЦЄХБ та ЦХВЄ, дає підстави стверджувати, що молодіжна тема для них є теж актуальною. Значна увага в них приділяється позакультовим практикам з організації дозвілля дітей та молоді, висвітленню результатів роботи молодіжних конгресів, на яких, зокрема, обговорюється робота молодіжних відділів Церков за певний період. Наприклад, в одній із публікацій «Адвентистського вісника» розглядається діяльність молодіжного відділу Закарпатської області, зокрема організованого ним заходу «Зустріч з Богом», який було проведено на туристичній базі, де зібралося 70 осіб. Головною особливістю цього заходу було створення умов для інтенсивного двостороннього діалогу із молоддю. В його межах розглядалися не лише питання духовного життя, але й місії адвентистської молоді в цілому, обговорювалися такі теми, як прагнення світських задовольень, втрата багатьма членами церкви живого зв'язку з Богом тощо. До речі, ця проблема, з огляду на аналіз різних християнських видань, піднімається та обговорюється лише у адвентистів сьомого дня.

У виданні, що аналізується, подається також інформація про роботу міжцерковних конгресів, на яких представники різних, головним чином протестантських, церков обмінюються досвідом саме у сфері реалізації позакультових практик. Останнім часом протестанти надають все більшої ваги молодіжним зібранням за професійною ознакою, де обговорюють проблеми, наприклад, юридичної, медичної практики в контексті своєї віри. Зокрема, цьому присвячені публікації такого видання ЦХВЄ, як «Благовісник», в якому основна увага приділяється ролі віри у медицині, проблемі етаназії, здоровому способу життя тощо. При цьому акцентується, в тому числі, на моральних імперативах діяльності медичних працівників.

Згідно сайту ЦЄХБ, вже стає традицією проведення конференцій молодих юристів-християн. Скажімо, конференція, що відбулася у жовтні 2010 року, була присвячена християнським цінностям у юридичній практиці. Один із доповідачів конферен-

ції професор В. Хома сказав: «Справжній юрист повинен бути християнином». Саме ця теза стала наскрізним питанням у роботі зазначеної конференції. Ще одним прикладом «професійних» конференцій, як свідчить публікація «Адвентистського вісника», є конференція медпрацівників-адвентистів, яка відбулася в січні 2010 року. Серед її учасників були лікарі-адвентисти не тільки з України, але й також із Білорусії та Молдови. Під час роботи конференції обговорювалися різноманітні питання, що стосувалися, зокрема, довгожителства та дієтичних засобів боротьби за здоров'я. Головне побажання, яке було висловлено у кінці роботи конференції, пролунало як заклик: зробити кожен церкву громадським центром здоров'я.

Протестантські церкви приділяють значну увагу підготовці місіонерів серед молоді, що знаходить своє відображення у проаналізованих нами ЗМІ. Наприклад, в одній із публікацій «Адвентистського вісника» за 2010 рік надано інтерв'ю із прихожанином, який, проживаючи в селі Новосамарка Одеської області, через передплату розповсюджував газету «Вічний скарб». Для підготовки молоді до місіонерської діяльності адвентисти створюють спеціальні школи євангелізації. Так, у 2010 році був перший випуск студентів-місіонерів такої спецшколи у Вінниці. Навчаючись у такій школі, її вихованці отримують ґрунтовну теоретичну підготовку та практичні навички поширення вістки Євангелія. З цією метою студентів навчають спілкуванню з людьми. Наскільки таке навчання є ефективним, вказують такі факти: за період навчання силами студентів та за підтримки церков була реалізована євангелізаційна програма, завдяки чому 40 осіб прийняли хрещення.

Ще один напрям, який постійно, принаймні за аналізований нами період, висвітлюється у протестантських ЗМІ, – пропагування здорового способу життя через засудження шкідливих звичок. Зокрема, цьому присвячені публікації у «Благовіснику» (ЦХВЄ) та «Адвентистському віснику» (АСД). У цих виданнях піднімається й така проблема, як аборти (особливо у «Адвентистському віснику»). Акцентуючи на моральній стороні зазначених проблем, автори публікацій аналізують їх як на індивідуальному, так і на груповому та загальносоціальному рівні.

Продовжуючи наш аналіз ЗМІ, зазначимо, що публікацій, які висвітлюють позакультові практики протестантських церков, не дуже багато. Так, у «Адвентистському

віснику» за 2010 рік по даній тематиці опубліковано лише 19 публікацій (із 82), у щомісячнику «Волинь християнська» за той же період – 13 (із 240), у «Благовіснику» (за 2009 рік) – 11 публікацій (із 432).

У «Адвентистському віснику» інформація про позакультові практики міститься у невеликих за обсягом повідомленнях (50-100 рядків), що зумовлено передусім невеликим обсягом самої газети. Це повідомлення про благодійну діяльність, співпрацю із іншими церквами. У публікаціях висвітлюється робота медиків-адвентистів, місіонерство, відвідування хворих, надання допомоги особам з наркотичною залежністю, робота суботніх шкіл. Цікавою, на наш погляд, є нова форма місіонерської діяльності, а саме створення спеціальної молитовної групи, яка використовує мобільний зв'язок для спільних молитов чи обговорення проблем, які хвилюють членів цієї групи. У 2010 році було 9 таких груп, зокрема на території Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей.

У щомісячнику «Волинь християнська», який є виданням ЦЄХБ, статті, присвячені висвітленню позакультових практик, мають теж невеликий об'єм – 50-100 рядків. Що стосується тематики повідомлень, то в основному подається інформація про молодіжне дозвілля, благодійність та викладання дисциплін релігійного спрямування. Окрім позакультових практик, спрямованих на молодь, розглядаються також практики, які спрямовані на інші соціальні групи: дітей, людей похилого віку, ув'язнених.

Різні напрями позакультових практик ВСЦЄХБ представлено на її офіційному сайті. Значна увага там приділяється і молодіжним практикам, зокрема дозвіллю молоді. Йдеться, наприклад, про організацію молодіжного табору на Південному Бузі у травні 2011 року. У програмі роботи табору були заплановані та проведені різноманітні семінари та змагання, учасники якого повинні були пройти 10 етапів екстриму, зокрема скелелазіння, переправу через річку, катання на катамарані тощо. Основна мета роботи табору полягала у згуртуванні молоді та її пристосуванні до роботи в команді.

У проаналізованих нами публікаціях щомісячнику «Благовісник» (ЦХВС) перш за все розглядаються позакультові практики, спрямовані на організацію молодіжного дозвілля. Проте доволі багато й таких повідомлень, в яких акцентується на проблемі суспільної моралі, поширенні шкідливих звичок серед молоді тощо. В одній із публікацій аналізуються дані Всесвітньої організації охорони здоров'я стосовно вживання

підлітками алкоголю. Зокрема вказується, що Україна стала абсолютним лідером з-поміж сорока країн Європи за кількістю підлітків 11-15 років, які регулярно вживають алкоголь, що становить значну загрозу здоров'ю української нації.

Аналізуючи протестантські видання, ми дійшли висновку, що залучення молоді до організації та проведення позакультових заходів сприяє розкриттю власного потенціалу молоді людини, впливає на формування її адекватного бачення актуальних індивідуальних та суспільних проблем, допомагає самовираженню.

Отже, здійснений нами аналіз ЗМІ християнських церков свідчить про те, що вони приділяють все більше уваги молодіжним позакультовим практикам, спрямованим, зокрема, на організацію дозвілля, освіти та виховання молоді. Залучаючи передусім віруючу молодь до позакультових практик, християнські церкви прагнуть прищепити їй християнські та громадянські цінності. В контексті християнського світосприйняття церкви долучаються до формування духовних пріоритетів молоді, намагаються повернути їй увагу до моральних імперативів та громадянських цінностей. Останнє значною мірою властиве, перш за все, протестантським церквам. Водночас, залучення молоді до різних напрямів позакультових практик дає їй реальну можливість проявити свої здібності, можливо, реалізувати свої мрії чи бажання. Завдяки цьому віруюча молодь адаптується до сучасних суспільних умов, що, безумовно, має позитивне значення як для церков, так і для самої молоді.

Визначивши основні види позакультових практик, звернемось до їх типології, яка розроблена нами за ціннісним критерієм (див. про це докладніше: [5, с. 165]). Зокрема, нами було виділено три типи практик: традиціоналістський, модерністський та постмодерністський. Коротко охарактеризуємо їх та з'ясуємо, які позакультові практики можемо віднести до того чи іншого типу.

Традиціоналістський тип позакультових практик орієнтований на традицію. Цей тип практик значною мірою консервативно спрямований та зорієнтований на збереження та втілення християнських чеснот. До нього типу практик ми віднесли ті види діяльності, що традиційно є характерними для християнських церков: благодійність, місіонерство, частково робота із проблемними групами (люди похилого віку, люди з обмеженими можливостями), яка не має системного характеру.

Згідно нашого контент-аналізу ЗМІ, цей тип практик представлений у всіх трьох

християнських напрямках. У православних церквах – це впровадження в шкільну освіту такої дисципліни, як «Основи християнської етики», у католицьких – діяльність теологічного інституту, в протестантських – підготовка молоді до місіонерської діяльності.

Модерністському типу позакультових практик притаманна свобода від традицій та громадянський характер. До рис цього типу ми віднесли: їх соціальну корисність та орієнтацію на досягнення суспільного блага. Для модерністських практик характерним є також розвиток вже існуючих та поява нових напрямів практик.

Звертаючись до результатів контент-аналізу, відмітимо, що цей тип в тій чи іншій мірі притаманний позакультовим практикам усіх трьох християнських напрямів. У православних церков – це організація акцій щодо проблем СНІДу та абортів; у католицьких – організація дозвілля, в протестантських – проведення різних молодіжних конгресів, акцент в яких робиться на міжконфесійній співпраці щодо молодіжних позакультових практик.

У постмодерністському типі позакультових практик на передній план виходять завдання самореалізації учасників цих практик, тобто йде свідоме формування таких цінностей, що не суперечили б загальнохристиянським, але відповідали б і суспільним викликам сучасного світу, який глобалізується. Для цього типу практик характерним є проведення заходів, що мають системний характер.

Згідно результатів контент-аналізу, яскраво виражений постмодерністський тип, притаманний протестантським позакультовим практикам, у тому числі спрямованим на пропаганду здорового способу життя. У православних церквах даний тип практик має прояв у діяльності богословських клубів «Софія» та «Благо». Будучи

їхнім членом, молода людина має змогу проявити себе, самоствердитися в молодіжному колі, реалізувати свої таланти.

Варто відмітити, що розроблена нами типологія позакультових практик є досить умовною, оскільки в діяльності, в тому числі позакультовій, усіх церков є елементи традиції, «модернізму» та «постмодернізму».

Таким чином, здійснений нами контент-аналіз церковних ЗМІ показав, що для всіх християнських напрямів позакультові практики є важливим напрямом роботи, який варто розвивати, що нам і вдалося побачити у публікаціях. Про те, що позакультові практики справді розвиваються засвідчило також те, що вони спрямовуються не тільки на паству, як культові практики, але й на населення в цілому, мають конкретних адресатів, зокрема молодь. Важливою характеристикою позакультових практик є їхня спрямованість не лише на відтворення суто традиційних релігійних цінностей, але й на формування громадянських цінностей, тобто вони мають і світський характер. Крім того, до реалізації позакультових практик залучають віруючу молодь, яка постає активним учасником різноманітних заходів і має змогу таким чином проявити та реалізувати себе.

На наш погляд, розвиток позакультових практик свідчить про те, що Церква як соціальний інститут не є замкнутою системою, вона відкрита до змін, що відбуваються в суспільстві.

Безперечно, що застосування лише методу контент-аналізу для визначення ролі позакультових практик християнських церков не є достатнім, тому наші наступні наукові розвідки, присвячені висвітленню даної теми, будуть здійснені за допомогою інших методів, зокрема методу напівструктурованого інтерв'ю. Сподіваємось, що результати цих розвідок знайдуть своє відображення у наших наступних публікаціях.

Література

1. Андрощук І. Знову Сямошице! / І. Андрощук // Волянна з Волині. – 2009. – Вересень-жовтень. – С. 7–8.
2. Городяненко В. Г. Социологический практикум : учебно-методическое пособие / В. Г. Городяненко. – К. : Академия» 1999. – 160 с.
3. Карпенко О. Актуальне богослов'я для молоді / О. Карпенко // Церковна православна газета. – 2010. – №5. – С. 6.
4. Любчук В. В. «Позакультові практики» як соціологічне поняття та соціальний феномен / В. В. Любчук // Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI століття. Дванадцять читання пам'яті В. Липинського : матеріали доповідей учасників VII міжнародної науково-практичної конференції, 14 травня 2009 року / ред. кол. О. П. Самойленко [та ін.] – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 69–73.
5. Любчук В. В. Позакультові практики християнських церков як тип повсякденних практик: теоретичний аспект аналізу / В. В. Любчук // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць / ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Вип. 16. – Х., 2010. – С. 164–167.
6. Із кінозалу з любов'ю: VIII Міжнародний фестиваль православного кіно «Покров-2010» [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://cpgazeta.blogspot.com/2010/11/blog-post_5482.html#more. – Назва з екрану.

Особливості дискурсу теленовин у контексті медіаконструювання соціальної реальності

Стаття присвячена аналізу жанрових, лінгво-риторичних і структурних особливостей дискурсу телевізійних новин, які обумовлюють новинну інтерпретацію подій і явищ. Автор аналізує способи організації структурно-смыслових відносин, характерні для дискурсу теленовин, що дозволяє зробити висновки про те, що ці теленовини не відображають, а конструюють соціальну реальність, навіть коли вони й не використовуються свідомо як інструмент впливу на масову аудиторію.

Ключові слова: медіа, конструювання соціальної реальності, телевізійні новини, дискурс, жанр.

The paper deals with the analysis of genre, linguistic, rhetorical and structural features of television news, which cause their interpretation of events and phenomena. The ways of structural and semantic organization of TV news discourse are analyzed. The author comes to conclusion that TV news does not display the social reality but constructs it (even without being consciously used as an instrument of influence on the mass audience).

Keywords: media, construction of social reality, television news, discourse, genre.

Статья посвящена анализу жанровых, лингво-риторических и структурных особенностей дискурса телевизионных новостей, которые обуславливают новостную интерпретацию событий и явлений. Автор анализирует способы организации структурно-смысловых отношений, характерные для дискурса теленовостей, что позволяет сделать вывод о том, что теленовости не отображают, а конструируют социальную реальность, даже не будучи осознано используемым инструментом влияния на массовую аудиторию.

Ключевые слова: медиа, конструирование социальной реальности, телевизионные новости, дискурс, жанр.

У сучасному світі інформаційні медіа, які транслюють найпрестижніші з медіа-послать – новини, відіграють провідну роль у репрезентації соціальної реальності для переважної більшості людей. При чому ці медіа позиціонують себе як дзеркало подій, нібито вони відображають значущі процеси і події найбільш об'єктивно і репрезентують соціальний світ майже таким, яким він є. Проте, насправді, у подібних комунікативних процесах відбувається зовсім не нейтральна рефлексія «позамедійної» дійсності, а має місце та чи інша її інтерпретація (як свідомо, так і ні.). З точки зору сучасної соціальної теорії, це є здійсненням символічного примусу щодо масової аудиторії, а за великим рахунком – конструюванням соціальної реальності у процесі масової комунікації.

Отримати адекватне уявлення про способи медіаконструювання соціальної реальності, властиві новинам, важливо і для соціальних учених (які прагнуть розкривати сутність сучасних медіа та стримувати їх владу чи владу тих, хто за ними «стоїть»), і для глядачів (які не хочуть бути об'єктом маніпулятивної комунікативної дії), і для представників журналістської спільноти (які намагаються здійснювати неупереджену репрезентацію дійсності). Зокрема, розуміння практик новинного кодування інформації є актуальним з огляду медійної педагогіки, оскільки дозволяє виробити моделі критичного та альтернативного прочитання медіаповідомлень.

У фокусі нашого аналізу знаходяться телевізійні новини, адже, за даними досліджень світового (а надто українського)

інформаційно-комунікативного простору, незважаючи на стрімкий розвиток нових альтернативних чи конвергентних мультимедійних засобів, телебачення доволі впевнено утримує позицію провідного каналу інформації [1]. Крім того, завдяки своїй аудіовізуальній природі теленовини є найбільш «реалістичним» способом інформування, оскільки можуть надавати документальне аудіо- і відео-підтвердження розповіді, досягаючи тим самим злиття «справжньої» і «медіа-» реальностей (а саме «реалістичний» телевізійний твір не дозволяє аудиторії сконструювати широке коло своїх власних інтерпретацій, задаючи «переважне прочитання»). Через цю ж природу теленовини несуть в собі й потужний емоційний заряд, який залучає до комунікації дорефлексивні, ірраціональні компоненти свідомості, створюючи сприятливі умови для реалізації маніпулятивних стратегій.

На рівні методології реалізувати соціологічне дослідження процесів репрезентації і конструювання соціальної реальності у теленовинах дозволяє звернення до міждисциплінарного концепту «дискурс». Звісно, існує безліч трактувань і варіантів вживання цього «мінливого» поняття, і чимало з них можна застосувати до аналізу означеного об'єкту. Зокрема, це тлумачення дискурсу як важливого та невід'ємного агента комунікації, який виступає носієм і ретранслятором значень, цінностей, ідей, образів, думок, інтерпретацій та інших ментальних і віртуальних утворень [2]. Також це розуміння дискурсу як потужного владного ресурсу, за допомогою якого соціальні суб'єкти здійснюють конструювання і просування тих чи інших образів реальності, саморепрезентацію, легітимацію, позиціонування в соціокультурному і політичному просторі [2]; це і трактуватися дискурсу як соціальної системи репрезентації, що слугує для вироблення значень та обміну ними на певну тему; і тлумачення його як закінченого «продукту» комунікативної дії, що інтерпретується реципієнтами [3].

Щодо аналізу змісту інформаційних медіаповідомлень у контексті репрезентації і конструювання соціальної реальності, то тут релевантною є запропонована в межах когнітивно-дискурсивної парадигми інтерпретація дискурсу новин як комунікативної події, а також дискурсу особливого типу (жанру), що, окрім текстуальної складової, включає в себе широкий соціальний і ситуаційний контексти, інтенціональні характеристики учасників комунікації і містить можливості свого тлумачення [3, с. 11-113]. Зауважимо, що в цій публікації ми аналізу-

ємо дискурс теленовин саме у такому контексті (при цьому маючи на увазі і більш широке його розуміння як комунікативної події, що конститує соціальну реальність і конститується нею).

Дослідження дискурсу новин, зокрема телевізійних, насамперед пов'язані з діяльністю медіагрупи Університету Глазго (Glasgow Media Group), а також таких учених, як Т. А. ван Дейк, С. Голл, Г. Тачмен, Дж. Томпсон, Дж. Фіск, Дж. Хартлі та ін. У вітчизняній соціології дослідженням новинних медіа (переважно позиції теорії масових комунікацій) займаються І. Іванов, О. Зернецька, Н. Костенко та ін.

Метою цієї статті є аналіз характерних жанрових мовних, риторичних і структурних особливостей організації дискурсу теленовин у контексті конструювання соціальної реальності інформаційними медіа.

У широкому розумінні жанр новин можна інтерпретувати як стандартизований репрезентаційний формат, «специфічне використання мови, що складає частину окремої соціальної практики» [3, с. 109]. Відносно журналістики жанр інтерпретується як «усталений тип твору, який склався історично і відзначається особливим способом освоєння життєвого матеріалу, характеризується чіткими ознаками структури» [5, с. 9] або як «певна категорія змісту, що вирізняється своєрідністю, яку у відносно рівній мірі визнають її виробники (медіа) і споживачі (аудиторія)» [6, с. 104]). До жанру теленовин відносяться історично сформовані змістовно-форматні ознаки: мета інформування, примат реальних фактів, раціонально-логічні побудови, характерні мова і риторика, відповідна структура текстів і випусків, своєрідне візуальне та аудіоформлення, темп і тривалість тощо. У тележурналістці жанр допомагає віднайти форму, задіяти широкий спектр прийомів і різне поєднання способів зображення, художнього, графічного і музичного оформлення, які мають сприяти розкриттю теми (все це також допомагає журналістам співвідносити свою продукцію з очікуваннями споживачів і налагоджувати безперервне й ефективне виробництво) [6, с. 105].

У журналістському середовищі жанрові особливості зазвичай позначаються терміном «формат». Форматні обмеження – це один з провідних фільтрів, що його накладають медіа на дійсність (формат новин є первинним по відношенню до події: вона конструюється відповідно до формату, а не навпаки; вона не стає «медіаподією», якщо не відповідає формату).

Що стосується такого аспекту, як структура випусків теленовин (тобто своєрідні «ма-

кротексти», утворювані текстами окремих повідомлень), то в результаті досліджень європейського інформаційного простору було встановлено, що ця структура є постійною і передбачуваною, з досить невеликими розбіжностями в залежності від країни, культурних, політичних, економічних умов (які задають зовнішні нормативні рамки) та в залежності від внутрішніх організаційних і технічних факторів [7-9]. Для теленовін є також характерним поєднання інформації у блоки за типом змісту: «важливі події» (у світі, у країні, регіоні, місті), «політика», «економіка», «надзвичайні події», «культура», «теми загальнолюдського інтересу», «спорт» тощо. Існує стійка залежність між тематикою (типом контенту) і середньою тривалістю повідомлення, при цьому довші повідомлення сприймаються глядачами як більш важливі, ніж короткі. Також глядацьке сприйняття пов'язане з «інформаційною насиченістю» повідомлення: чим більше об'єм повідомлення про подію, кількість і тривалість коментарів щодо неї та чим ширше залучення експертної думки, тим вище відносна соціальна значущість цієї події, і навпаки. Крім того, дослідниками теленовін зафіксована залежність між тематикою і способом структурування цілого (тобто характерною послідовністю розташування повідомлень у випусках), що теж є способом «оформлення» значущості інформації [7, 10]. Додамо, що структурування програми теленовін за ієрархічним принципом проявляється також у тому, що випуски зазвичай починаються з анонсу «головних подій дня».

Те, що інформаційні випуски починаються з найважливіших повідомлень, ініціює формування відповідних когнітивних структур у реципієнтів, дає медіа можливість при необхідності підвищувати статус одних подій, соціальних суб'єктів і фрагментів реальності та знижувати статус інших.

У соціології масових комунікацій подібні практики надання значущості інформації аналізуються в термінах «встановлення порядку денного» (agenda setting), «праймінгу» (priming) і визнаються одним з провідних аспектів соціального конструювання реальності засобами медіа [11]. У самій журналістській практиці те, яким чином встановлюють порядок тих чи інших тем і подій у програмах, називають терміном «верстка». Традиційно верстку телепрограм поділяють на змістову (одиниця виміру – подія та її значущість, іншими словами, «подієва верстка») та блокову (її критерій – тематичний блок, рубрика, серія) [12].

Отже, новини, що розповідають про події дня, постають у випуску як певна компо-

зиційно-змістовна цілісність. Ця жанрова вимога спонукає ньюзмейкерів групувати інформацію таким чином, щоб матеріали, поєднані тематичними зв'язками чи то подієвими атрибутами, спільністю імен учасників тощо, стояли поряд. Завдяки цьому глядачі можуть побачити і зрозуміти залежність одних подій від інших. Послідовність розташування інформаційних матеріалів (визначення контексту) є суттєвим аспектом впливу на аудиторію.

До речі, телевізійна верстка більш «агресивна» по відношенню до аудиторії, ніж газетна (коли читач може проігнорувати редакційне бачення важливості подій і почати з маленької замітки про спорт на останній сторінці). У цьому аспекті Інтернет за своїми «фізичними» характеристиками теж відрізняється від телебачення, для якого домінантою є час. У мережі не існує ані часу, ані простору, а є вибір користувача, в якій послідовності йому читати новини та які з них можна взагалі пропустити. В онлайн-новинах реалізується також принцип інтертекстуальності, що дозволяє користувачам звертатися до контекстуальної інформації, історії питання тощо, розглядати інші публікації на цю ж тему. У телепрограмі ж представлення новин є лінійним, одна тема змінює іншу, а тому уникнути запропонованого бачення неможливо в інший спосіб, аніж перемкнути канал чи вимкнути телевізор.

До феномену верстки входить не тільки таке композиційне структурування, але й вибір жанрів для кожного матеріалу (тобто повідомлення, репортаж, інтерв'ю, огляд, розслідування, етюд тощо), визначення форми подачі, візуальне та аудіооформлення. Вибрати конкретну форму для презентації відібраної інформації – це значить здійснити «фреймінг». До фреймів теленовін (у журналістському та редакторському визначенні) відносяться заголовки програм і музика, що їх супроводжує, графічні заставки та інші елементи візуалізації (діаграми, графіки, таблиці, портрети, карти тощо), диктори новин у кадрі, репортери з місця подій, відеосюжети, загальна манера подачі матеріалу. З точки зору ж дослідників комунікації, здійснити фреймінг – це вибрати якісь аспекти реальності, що репрезентуються, і зробити їх більш значущими у тексті комунікації для того, щоб забезпечити специфічне визначення проблеми, інтерпретацію, моральну оцінку і/або рекомендацію до дії [13, с. 103]. Тобто реальність у новинах репрезентується «вставленою у фрейм» або оформленою, стаючи медіареальністю. Фреймінг, як головний

принцип медіаконструювання подій, тісно пов'язаний з феноменами свідомості – когнітивними фреймами або ментальними репрезентаціями глядачів, що значно спрощує процес сприйняття нової інформації (когнітивні фрейми і медіафрейми є/стають гетерогенними).

Таким чином, випуски новин створюються з урахуванням їхнього загального вигляду або можливого ефекту і зовсім не є випадковою добіркою матеріалів. Телевізійна інформаційна програма – це форма, яка не допускає істотних відхилень; ґрунтується на категоріях нормальності та стандартності, які, в свою чергу, спираються на регулярність. Постійність інформаційного носія, його одноманітність і повторюваність можна пояснити вимогами виробничого процесу, нормами організації журналістської та редакторської діяльності, що виробляються працівниками медіаструктур під впливом багатьох чинників. Однак через це складні, багатогранні явища і події репрезентуються переважно через набори звичних стереотипів і в узвичаєному форматі, що не може не позначатися на їх сприйнятті аудиторією.

Якщо ж звернутися до лінгвістичних особливостей дискурсу теленовин, то, хоча на перший погляд, у цих новинах використовується проста і зрозуміла мова повсякденності, насправді вона є доволі специфічною. У мові новин знаходять свій вираз правила й умовності загальної «телевізійної» мови (як специфічного коду, зумовленого традиціями цього медіа), також вона знаходиться під впливом сукупності соціальних умов (соціально-економічних, політичних, культурних зв'язків і відносин). Дж. Хартлі визначив, що розуміння, проникнення до сутності мови новин пов'язано з аналізом соціальних, політичних та історичних умов їх виробництва і споживання. Саме ці умови виступають як детермінанти при виборі того, що промовляється у новинах, їх спрямованості, статусу їх сприйняття тощо. Процес перекладу подій на мову новин є переведенням реальності на автономну систему знаків і кодів, що дозволяє розподіляти по категоріях, класифікувати і диференціювати несумісні у повсякденному житті явища. Спрямованість такого «ідеологічного коду» визначається інтересами сил, що володіють і управляють мас-медіа [14].

Побудова чи корекція мовної картини світу в новинах може відбуватися за допомогою інтенсивного використання певних

лексичних одиниць (слів) і лексичних конструкцій, які, стаючи ключовими, формують загальні уявлення про поточні події. Їх часте вживання, свідоме чи ні, скероване на сприйняття і світогляд глядачів. У новинах постійно знаходять свій прояв такі властивості мови, як варіативність значень одних і тих самих знаків, лексична полісемія, невизначеність, складність відмежування конотації від денотації, синонімічні й асоціативні зв'язки слів, модальність висловлювань тощо. Новинні медіа можуть давати ті ж самі імена різним подіям та явищам, а інколи одні й ті ж події та явища називати по-різному; підбирати слова таким чином, щоб передавати ціннісні значення (класичний приклад: певну подію іноді називають «тероризмом», «боротьбою за власні права», «актами насильства», «патріотизмом» тощо). У такий спосіб повідомленням надається «переважне значення» (за С. Голлом: [15]) або, професійною мовою ньюзмейкерів, «спін»¹. Зрозуміло, що свого значення окремі слова набувають у контексті певного фрагменту або всього тексту повідомлення (чи навіть цілого випуску новин).

Теленовини як провідна форма реалізації публічного дискурсу «сповідують» толерантність у репрезентації окремих соціальних груп, явищ, фактів і подій, які мають завідома негативну оцінку у масовій свідомості й можуть викликати антипатію чи спричинити образу. Часто новини уникають емоційно негативних, відверто оціночних слів і виразів, натомість використовуючи нейтральні евфемізми (наприклад, «люди з обмеженими можливостями» замість «інваліди», «лібералізація цін» замість їх «підвищення»). Подібна евфемізація відкриває широкі маніпулятивні можливості. Так, «політкоректні» слова і вирази підтримують існуючі соціальні «табу» та вуалюють соціальні проблеми (до того ж їх пом'якшувальна властивість є відносно нетривалою – еквіваленти образливих найменувань поступово самі перетворюються на такі ж самі). «Політичні» ж евфемізми взагалі є продуманою стратегією маскуваня дійсного смислу того, про що повідомляється.

Окремої уваги потребує такий аспект, як використання метафоричного перенесення в дискурсі новин. Сутність метафори полягає у тому, що вона відбирає ознаки одного типу концептів і пристосовує їх до іншого на основі спільної для них ознаки (але ці концепти є когнітивно далекими, безпосе-

¹ Спін (від англ. spin – вертіння, крутіння) – комунікативні технології виправлення висвітлення події в мас-медіа після того, як її інформаційний розвиток набув несприятливого відтінку.

редньо не пов'язаними у фреймах знання про світ). Іншими словами, це розширення, перенесення однієї «реальності» дискурсу на іншу з метою зробити першу більш яскравою та виразною. Головне, що таке перенесення найменування з одного об'єкту на інший дозволяє охарактеризувати останній, виразити ставлення до нього. Це один із засобів непрямой комунікації, надання оціночного характеру і навмисної смислової визначеності/невизначеності тексту. У новинах метафора виконує естетичну функцію, задіює уяву та емоції глядачів, надає експресивного забарвлення тому, про що йдеться. Проте Дж. Лакофф, М. Джонсон та їх послідовники довели, що метафора є не тільки поетичним і риторичним виразним мовним засобом, а що вона є важливим засобом репрезентації, осмислення та соціального конструювання дійсності [16, 17]. Метафора навіть «може убивати» [18].

У новинах метафори можуть бути представлені у формі наративу, також часто вони присутні у крилатих виразах і фразах, переважно пов'язаних із політичним дискурсом (до числа найактивніших джерел метафоричної експансії у сучасному новинному дискурсі ми можемо віднести понятійні сфери «війна», «кримінал», «хвороба», «театр (цирк, шоу)», «людське тіло», «тварини», «техніка», «будівля», «дорога», «спорт»). З точки зору соціології, такі метафори є типізаціями соціальної реальності, вони дозволяють представляти якусь складну проблему як достатньо просту і добре знайому, виділити певний її аспект, зробити його більш значущим або, навпаки, відвернути від нього увагу суспільства; показати якийсь варіант розвитку подій як абсолютно неможливий чи, навпаки, як цілком природний. Подібні метафори спрямовані на те, щоб під виглядом нейтральної інформації транслювати неявний, але бажаний (для тих чи інших груп впливу) зміст.

У новинах постійно народжуються та застосовуються нові метафори, які стосуються конкретних ситуацій і персоналій (все частіше джерелом цих метафор стає Інтернет-простір). Такі метафори можуть містити яскраву характеристику особи і бути свого роду «засудом». Саме вони запам'ятовуються і стають згодом предметом цитування й обговорення, дієвими інструментами у символічній політичній боротьбі. Метафоричну природу має поширена практика навішування ярликів (наприклад, «Ліша-мерседес» як метафора корумпованості; ярлики «кум» і «донецький», які тепер неминуче «тягнуть» за собою негативні конотації). «Метафора – це вирок суду без розгляду» [19, с. 28].

Різновидом метафори (у широкому значенні), що використовується у текстах новин, є алюзія. Цей прийом полягає у співвіднесенні події, що репрезентується, з прецедентними історичними фактами або літературними, кінематографічними тощо сюжетами. Алюзія створює передумови для виникнення широкого кола асоціацій у глядача і служить засобом для вираження оцінки, іронічного чи саркастичного ставлення.

Способом організації вербального матеріалу в будь-яких новинах є наратив. У традиційному розумінні він визначається як текст, що описує якусь послідовність подій (те ж саме, що й історія, розповідь, оповідання) або як «форма дискурсу, через яку ми реконструюємо і репрезентуємо минулий досвід для себе і для інших» [20, с. 86]. Важливою рисою наративу є те, що він «пояснювальний». Це не просте викладення подій, а намагання зробити їх зрозумілими, систематизувавши причинно-наслідкові зв'язки (зрозумілість досягається за рахунок того, що наратив спрощує реальність).

Наративи сучасних інформаційних медіа походять від значно старших традицій. Так, їх тексти побудовані у формі розповіді з послідовним сюжетом; присутні головні та другорядні персонажі, герої, негідники і жертви, є обставини дії, дія має початок, середину і кінець, є драматичні повороти сюжету, інтриги, використовуються традиційні фабули (фактичні основи, «ядра» оповіді).

Сучасні дослідники, спираючись на ідеї М. Бахтина, виділяють три головні стратегії, властиві сюжетно-оповідальним текстам взагалі: оповідь, притча та анекдот [21]. Ці стратегії (або мовні протожанри) відрізняються за своєю риторикою. Риторика оповіді – це знеособлене, словарне слово (констатація, представлення фактів у новинах). Риторика притчі є авторитарною риторикою імперативного, учительського, монологізованого слова (у новинах це, як правило, коментарі, експертні думки). Риторика анекдоту – це курйозна риторика оказіонального, ситуативного, діалогізованого слова (повідомлення про щось цікаве, несподіване та унікальне, а також вираження іронічного ставлення до певних подій чи суб'єктів). Зазначимо, що чим більше нарративні структури новин відповідають здоровому глузду аудиторії (звичним сценаріям та уявленням), тим більш реалістичною видається медіарепрезентація події. Адже реалізм у новинах – це не те, що реально, а те, що дискурсивно звично [22, р. 21-48].

У контексті структуралістського аналізу форми новин, здійсненого в межах до-

сліджень медіа групи Університету Глазго, в інформаційних медіа подія може бути перетвореною на «розповідь про подію» у процесі взаємодії двох протилежних підходів – перформативного і констативного. Перший підхід є інтерпретативним та фабульним, а другий – демонстративним і фактуальним. Тобто репрезентація подій у новинах є інтерпретативною, коли надається перевага стратегії оповідання (історії), а не констатації фактів. Проте навіть фактуальна розповідь (яка відповідає доктрині «об'єктивних» новин ліберально-демократичних суспільств) залишається тлумаченням подій (зокрема, у новинах певним чином окреслюється контекст, в якому подія набуває соціального і культурного змісту, учасники подій репрезентують конкретні соціальні сили, співвідносяться з соціальною структурою). Разом з тим, констатація потенційно обмежує глядача у можливості зіставити безліч різних подій, урахувати їх контекст, пригадати їх історію і надати масиву інформації якогось релевантного значення. Перформативний нарратив у цьому значенні є більш «продуктивним». У реальній же практиці виробництва новин відбувається комбінація підходів «чистих фактів» і «чистого перформансу» («pure performance»)[23].

Звернення до категорії нарративу певним чином допомагає розкрити внутрішню організацію елементів дискурсу новин, однак для вирішення цього завдання існує й дещо інша аналітична схема, запропонована одним із піонерів дискурсивного аналізу Т. А. ван Дейком (на прикладі газетних новин, які вважаються прототипом в оформленні всіх інших новин).

Відповідно до запропонованої моделі, дискурси новин можна аналізувати з точки зору їхньої структурної організації на декількох рівнях опису (дискурс у цьому розумінні – це «текст у контексті», комунікативна подія, яку треба описувати емпірично [23]). На рівні лінгвістики – за допомогою дослідження фонологічної, морфологічної, синтаксичної і семантичної варіативності пропозицій тексту. На семантичному рівні аналізу досліджується інформаційна зв'язаність тексту, тобто структури послідовності текстових пропозицій. Семантичний аналіз має справу з завершеним автономним смислом цілісного тексту. Також обов'язковим є урахування соціального контексту, тому далі слідує аналіз ситуаційних і довготривалих знань носіїв мови – ментальних моделей, фреймів, соціальних уявлень, сценаріїв, що використовуються людьми в процесі створення та інтерпретації дискурсу.

На рівні аналізу змісту новин дослідженню підлягають так звані глобальні структури дискурсу – його макроструктури (або тематичні структури). Макроструктури експліцитно показують головні теми тексту [3, с. 41, 228]. Тобто з пропозицій тексту його «читачі» отримують макропропозиції (теми або топіки) і можуть у декількох фразах сформулювати головний зміст значного масиву текстових даних. Таким чином, тематичні макроструктури дискурсу дозволяють зрозуміти його загальну зв'язність, дають уявлення, про що йдеться у новинному повідомленні, виділяють найбільш важливу інформацію. Макроструктури є визначальними як у процесах створення новин, так і у процесах сприйняття, накопичення, запам'ятовування і подальшого відтворення інформації реципієнтами [3, с. 130]. Підсумовуючи інформацію, представлену у тексті, макроструктури відповідають структурам довготривалої пам'яті. Психологи також стверджують, що у сприйнятті реципієнта існує механізм, який реконструює структуру великого текстового масиву на матеріалі його «резюме» [24].

Крім того, тексти-новини будуються на основі конвенційних «схем новин», організованих у формі послідовності суперструктур (нарративних, формальних схем, що задають форму дискурсу і є необхідними для організації його загального значення) [3, с. 130]. Тобто суперструктури дискурсу можна визначити як його «ментальну модель», що є спільною для всіх членів соціуму і в основі якої лежить певний сценарій (нарратив). Формальні суперструктури дискурсу організують його тематичні макроструктури і вказують на те, яка інформація у тексті є найбільш важливою, а також відображають обмеження соціального, культурного і когнітивного плану, що накладаються на новинні повідомлення (тобто макроструктури є семантичним наповненням категорій, що входять до суперструктурної схеми тексту) [3, с. 229-230]. Схема тексту може бути заданою набором характерних категорій і набором правил або стратегій, що визначають порядок розташування цих категорій. У західній культурі, на думку ван Дейка, діє загальна схема новин, в якій представлені наступні категорії: короткий зміст, обстановка, спрямованість, орієнтація, ускладнення, розв'язка, оцінка і кода (повторення заключних побудов). Корпус тексту демонструє також такі схематичні функції, як головна подія, фон, контекст, історія, вербальні реакції, коментарі (оцінки і перспективи) [3, с. 130-131].

Звичайно, схематична структура аудіовізуальних текстів теленовин має свою

специфіку. Важливим елементом є текст ведучого програми, що представляє журналістські матеріали і завдяки якому всі текстові фрагменти укладаються в цілісну композицію, яка має свій початок, розвиток і кінець. Першою складовою тексту ведучого і всього повідомлення є вступна частина або лід (lead) (нарративна категорія короткого змісту за ван Дейком). Далі, як правило, слідує текст сюжету, що промовляється журналістом у кадрі («стенд-ап») чи поза кадром (у середньому, він становить приблизно 60-70% від загального обсягу повідомлення). Деякі сюжети містять матеріал, що презентується винятково журналістом, та часто вони також складається із текстів інтерв'ю («синхронів»), що логічно включаються до інформаційного матеріалу. Здебільшого таких синхронів не буває більше трьох. Зазвичай журналістський сюжет становить «корпус тексту», і саме в ньому представлені всі інші вищезазначені схематичні функції новинного дискурсу. Фрагменти інтерв'ю певним чином переривають тканину авторського (журналістського) тексту, однак вони є важливими елементами, які забезпечують його глобальну зв'язність (за ван Дейком), перехід від однієї думки (пропозиції) до іншої. Саме «синхрони» найчастіше містять коментарі, оцінки, пояснення, висловлення певних поглядів, іншу інформацію, яка доповнює або зумовлює журналістську репрезентацію події. Інтерв'ю може також розміщуватися й у тексті ведучого програми. Відеоряд у повідомленні зазвичай представлений планом з оригінальним звуком у журналістському сюжеті, показом мови персонажа на значущому фоні («синхрон») та мови журналіста теж на значущому фоні («стенд-ап»), іноді і ведучим у кадрі. Після завершення сюжету текст ведучого може надавати додаткову інформацію в розвиток події (це носить назву «підводка»). Підводка може містити розповідь про резонанс від події (наслідки), яка розглядалася у сюжеті, факти, які стали відомі вже після того, як було подано в ефір матеріал («найсвіжіші дані»), деталі, уточнення. Те, що повідомлення починається і закінчується ведучим у кадрі, створює враження завершеної розповіді.

Іноді для висвітлення якоїсь події достатньо тільки тексту ведучого: він повідомляє про те, що відбулося, можливо, також демонструє декілька «картинок» з відеоряду. Ці міні-новини за обсягом, як правило, не перевищують шістьох-сімох речень, їх використання економить ефірний час і дозволяє розширювати порядок денний подій, що висвітлюються у випуску (звісно,

таке оформлення вказує на відносно невелику значущість події).

Телевізійні новини, якщо їх порівнювати із печатними, є макроструктурами майже у чистому вигляді. У цьому дискурсі формально відсутня «верхівка макроструктури», тобто «заголовок», однак його функцію реалізує дикторська вступна частина, що і є «макропропозицією вищого рівня» в дискурсі теленовин. Це своєрідна підсистема всередині текстової системи, вона лаконічна, узагальнює решту повідомлення, часто маркує головних дійових осіб ситуації, здійснює позиціонування події по відношенню до певної тематизованої сфери реальності, є домінантою, що репрезентує основну ідею. Для телеглядача також важливо, що початок повідомлення містить найбільш важливу інформацію, бо це полегшує процеси сприйняття, розуміння та запам'ятовування (як вже зазначалося, подібне «резюме» екстраполюється на структуру і характеристики всього повідомлення-інваріанту). Звісно, інколи головний зміст повідомлення буває представленим не на його початку, а в тексті журналістського сюжету (це може бути стратегією інтригування (додає зацікавленості, бажання дізнатися про сутність матеріалу) або стратегією прихованої реклами, коли хочуть, щоб глядач не проігнорував повідомлення, одразу зрозумівши його інтенції лише як інформаційного приводу для позитивного висвітлення діяльності певних персоналій чи організацій). Однак в цілому побудова як цілісних випусків, так і окремих текстів новинних повідомлень, відповідає пірамідальному принципу подання важливої та другорядної інформації.

Отже, запропонована ван Дейком аналітична модель дискурсу новин є не тільки одним із варіантів методологічного підходу до дослідження змісту масової комунікації та конкретно методикою його реалізації, але й також дозволяє характеризувати жанрові особливості цього медіа, що зумовлюють здійснювану ним репрезентацію соціальної реальності.

Виходячи із аналізу особливостей дискурсу теленовин, реалізованого в статті, можна зробити висновки, що через зумовлене жанром оформлення і структурування інформації, через існуючі конвенційні схеми організації структурно-сміслових відносин новинних мікро- та макротекстів, тексти новин значною мірою виражають свій власний порядок. Теленовини мають стандартну структуру оповідання і послідовності дій, базуються на сталому репертуарі образів, включають лише декілька варіантів провід-

них змістовних тем, використовують узвичаєні та сповнені певним смисловим навантаженням риторичні та мовні засоби тощо. Події і явища реальності, представлені у такий спосіб, хоча і вважаються відображенням того, що сталося, насправді ж стають «медіареальністю», наділеною особливими

характеристиками і модальністю, що і дозволяє теленовинам виконувати функції «ідеологічного медіуму» в суспільстві, слугувати інструментом професійного маніпулювання громадською думкою та настроями, а також засобом культивування певних соціальних уявлень та ідей.

Література

1. Костенко Н. Медіастилі в європейському ландшафті / Н. Костенко // Субкультурна варіативність українського соціуму : [кол. монографія] / за ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К.: Ін-тсоціології НАН України, 2010. – С. 146 – 174.
2. Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ : [кол. монография] / О. Ф. Русакова, Е. Г. Дьякова, Е. В. Ишменев, Д. А. Максимов [и др.]. – Екатеринбург: Дискурс-Пи, 2006. – 177 с. – (Сер. «Дискурсология»).
3. Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация : пер. с англ. / Т. А. ван Дейк ; сост. В. В. Петрова ; под ред. В. И. Герасимова ; вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
4. Филипс Л. Дж. Дискурс-анализ: теория и метод : пер. с англ. / Луиза Дж. Филипс, Марианне В. Йоргенсен ; [науч. ред., предисл. А. А. Киселева]. – Х.: Гуманитарный Центр, 2004. – 336 с.
5. Гриценко О. М. Основи теорії міжнародної журналістики : підручник для студ., гуманіт. спец. вищ. закл. освіти / Гриценко О. М., Шкляр В. І.; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, Інститут журналістики. – К.: Київський університет, 2002. – 303 с.
6. Бакулев Г. П. Массовая коммуникация: зарубежные теории и концепции : учеб. пособие для студ. вузов / Г. П. Бакулев. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 176 с.
7. Bad News / Glasgow University Media Group. – London: Routledge and Kegan Paul, 1976. – 310 p.
8. The television news program, fragmentation and recomposition of our image of society: an analysis of television news on four European television organizations / Franco Rositi, Giovanni Bechelloni, Marina Bianchi, Luca Perrone. – Rome: Prix Italia, 1975. – 162 p.
9. Heinderyckx F. TV News Programmes in West Europe: a Comparative Study / Francois Heinderyckx // European Journal of Communication, 1993. – N 8 (4). – P. 425 – 450.
10. Glasgow University Media Reader : [in 2 vol.]. Vol. 1 : News content, language and visuals / ed. by John Eldrige. – London: Routledge, 1995. – 399 p. – (Communication and society).
11. Дьякова Е. Г. Массовая коммуникация и проблема конструирования реальности: анализ основных теоретических подходов / Е. Г. Дьякова, А. Д. Трахтенберг ; РАН, Уральск. отд-ние ; Ин-т философии и права. – Екатеринбург: УрО РАН, 1999. – 127 с.
12. Федорів Т. В. Випуск теленовин : головні інструменти верстки [Електронний ресурс] / Т. В. Федорів // Електронна бібліотека Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1259>. – Назва з екрану.
13. Матвеева Л. В. Психология телевизионной коммуникации : учеб. пособие для вузов / Л. В. Матвеева, Т. Я. Аникеева, Ю. В. Мочалова. – М.: РИП-холдинг, 2004. – 316 с. – (Академия рекламы).
14. Hartley J. Understanding news / John Hartley. – London: Routledge, 1982. – 203 p. – (Studies in culture and communication).
15. Hall S. Encoding / Decoding / Stuart Hall // Culture, media, language : working papers in cultural studies, 1972-79. – London, 1980. – P. 128 – 138.
16. Лакофф Дж. Метафора и война: система метафор для оправдания войны в заливе [Электронный ресурс] : пер. с англ. / Джордж Лакофф – Режим доступа : <http://www.philology.ru/linguistics1/lakoff-06.htm>.
17. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры : сб. статей / под ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журиной. – М., 1990. – С. 387 – 415.
18. Будаев Э. В. «Могут ли метафоры убивать?»: прагматический аспект политической метафоры [Электронный ресурс] / Э. В. Будаев. – Режим доступа : <http://www.philology.ru/linguistics2/budayev-06.htm>. – Загл. с экрана.
19. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры : сб. статей / под ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журиной. – М., 1990 – С. 5 – 32.
20. Шейгал Е. И. Многоликий нарратив / Е. И. Шейгал // Политическая лингвистика. – Вып. 2. – Екатеринбург, 2007. – С. 86 – 93.
21. Тюпа В. И. Три стратегии нарративного дискурса / В. И. Тюпа // Дискурс. – 1997. – № 3-4. – С. 106 – 108.
22. Fiske J. Introduction to communication studies / John Fiske. – London ; New York: Routledge. – 2nd ed. – 1990. – 206 p. – (Studies in culture and communication).
23. Morin V. Television Current Events Sequences as a Rhetoric of Ambiguity / Victoria Morin // News and Current Events on TV. – Rome, 1976. – pp. 172 – 184.
24. Лазарева Э. А. Заголовочный комплекс текста – средство организации и оптимизации восприятия / Э. А. Лазарева // Известия Уральского государственного университета. – 2006. – № 40. – С. 158 – 166.

УДК 378.1.003.12-057.87

Світлана Щудло (Дрогобич)

ЯКІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ОЦІНКАХ СТУДЕНТІВ

Стаття присвячена аналізу оцінок сучасного студентства щодо якості вітчизняної вищої освіти. Якісною автор вважає таку освіту, яка максимально відповідає встановленим та перспективним вимогам усіх суб'єктів освітнього простору. Засновуючись на результатах соціологічного дослідження, здійсненого соціологами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2008-2009 рр., автор аналізує зв'язок між оцінками студентів якості освітніх послуг, які вони отримують, та їхньою академічною успішністю, профілем та курсом навчання тощо.

Ключові слова: освіта, якість освіти, суб'єкт освіти, освітній простір.

The article is dedicated to the analysis of estimates of higher education quality by the modern students. As qualitative education, the author examines such education, that maximally answers the set and perspective requirements of all subjects of educational area. On the basis of empiric-sociological research data (carried out by sociologists of V. N. Karazin Kharkiv National University in 2008-2009) the relationships between the estimates of educational services quality by the students and their academic success, profile and course of learning etc. are analyzed.

Keywords: education, quality of education, subject of education, educational space.

Статья посвящена анализу оценок современным студенчеством качества отечественного высшего образования. Качественным автор считает такое образование, которое максимально соответствует установленным и перспективным требованиям всех субъектов образовательного пространства. Основываясь на результатах социологического исследования, осуществленного социологами Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина на протяжении 2008-2009 гг., автор анализирует связь между оценками студентов качества образовательных услуг, которые они получают, и их академической успеваемостью, профилем и курсом обучения и т.д.

Ключевые слова: образование, качество образования, субъект образования, образовательное пространство.

Демократизація вітчизняної освіти, її інтеграція в європейський простір актуалізували потребу соціологічного вивчення оцінок якості освіти з позицій усіх соціальних акторів, включених в освітній простір: суспільства в цілому, роботодавців, осіб, що навчаються, їх батьків, професійного співтовариства, міжнародних агенцій з оцінки якості освіти та ін.

На наш погляд, одна з головних проблем сучасної освіти полягає у її нездатності відповідати багатоманітним вимогам споживачів освіти, повною мірою задовольняти їхні освітні потреби тощо, що проявляється у незадоволеності учнів загальноосвітніх шкіл та студентів вищів якістю отриманої освіти. У цьому контексті зазначимо, що якісною ми вважаємо таку освіту,

яка максимально відповідає встановленим та перспективним вимогам усіх суб'єктів освітнього процесу.

Незважаючи на актуальність проблеми якості освіти, у науковому, зокрема соціологічному, дискурсі вона представлена недостатньо. При цьому спеціальна література переважно акцентує на педагогічних та філософських аспектах зазначеної проблеми. Що стосується соціологічного аналізу якості освіти, то сьогодні він представлений лише поодинокими працями. Так, чинники та механізми актуалізації якості університетської освіти розкриваються в роботах В. Астахової, В. Бакірова, В. Подольської, С. Садрицької та ін. Емпірико-соціологічний аналіз впливу якості професорсько-викладацького складу навчальних

закладів на якість вищої освіти здійснено В. Кипенем та В. Коржевим. Соціокультурні чинники якості вищої освіти стали предметом досліджень Н. Аніканової, а інституційні механізми її оцінки знайшли відображення у дослідженнях В. Павленко та ін. В окремих публікаціях автора цієї статті проаналізовано ставлення суспільства до якості сучасної середньої і вищої освіти [1; 2]. На жаль, глибокий комплексний аналіз задоволеності суб'єктів освіти якістю освітніх послуг, що знаходиться безпосередньо в межах соціологічного дослідницького курсу, не проводився. Означені чинники виправдовують наше звернення до даної проблеми та суттєво актуалізують її.

Метою нашої статті є аналіз оцінок якості вищої освіти одного з основних та безпосередніх споживачів освітніх послуг – студентів.

Стаття базується на результатах соціологічного дослідження «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (керівник проекту – проф. Л. Сокурянська), проведеного кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за безпосередньою участю автора¹.

Засновуючись на результатах цього дослідження, ми спробували виявити думку студентів щодо якості отримуваної ними освіти. Важливість такої оцінки обґрунтовується тим, що студенти – це «первинна ланка у сфері вищої освіти, персоніфікований носій, власник, користувач та кінцевий споживач освітніх послуг» [3, с. 163]. Як підкреслює В. Курбатов, «випускники розглядаються, з одного боку як споживачі (знань, які вони отримують у навчальному закладі), з іншого – поставники власних знань та умінь роботодавцю» [3, с. 158]. Окрім того, від інших суб'єктів споживання освітніх послуг студента відрізняє те, що «він використовує освітній потенціал не лише для створення матеріальних та інших благ, не лише для заробляння засобів на життя, але ще й для себе, для задоволення власних соціальних та духовних потреб» [3, с. 163]. Здобуваючи освіту, студенти отримують знання, навички та компетенції, які не лише дадуть їм змогу бути конкурентними і затребуваними на ринку праці,

але й успішно вирішувати соціальні та особистісні проблеми, самореалізовуватися.

Разом з тим, парадокс полягає в тому, що саме студент як центральний суб'єкт освітнього процесу є найбільш незахищеним, малоінформованим щодо параметрів якості освіти, другорядним у впливі на якість освітніх послуг. Відсутність досліджень думок студентів щодо якості освіти, яку вони отримують, пояснюється низкою причин. Насамперед постає запитання, чи може студент чітко визначити свої потреби в освіті та сформулювати вимоги до неї. Вважається, що студент не може об'єктивно оцінити якість отримуваної освіти, оскільки не володіє достатньою інформацією про те, що він повинен знати та вміти, які навички за час навчання має отримати. Водночас студент не обізнаний щодо стандарту освіти, щоб зіставляти з ним реально отримувані послуги.

Найкращим критерієм якості отримуваної освіти можна було б вважати працевлаштування випускника та його кар'єру. Насправді, це єдиний об'єктивний критерій ефективності освіти та її якості. Однак відповідь на це запитання можуть дати лише особи, які завершили навчання. Студент, навчаючись, має досить поверхневе уявлення про те, чим йому доведеться займатися у професійному плані, які професійні завдання він буде вирішувати. Більшість студентів під час навчання не знають, де в майбутньому працевлаштуються і які знання та вміння їм знадобляться на практиці. Ускладнює ситуацію той факт, що значна частина випускників вищих навчальних закладів працевлаштовується не за отримуваним фахом. Мотивація вибору професії має широкий діапазон моральної значимості «від вузькоутилітарного (бажання уникнути служби в армії та високооплачуваність професії) до ціннісно-змістового мотиву (задоволення власних інтересів, реалізація здібностей)». Серед мотивів вибору вищої освіти є вибір соціально-статусних позицій в структурі суспільства, які домінують над її професійними компонентами» [3, с. 170].

Треба враховувати, що освіта не є лише інструментальною цінністю, за допомогою якої випускник вищого навчального закладу професійно реалізується. Традиційний підхід до освіти лише як до основи

¹ Дослідження здійснено протягом 2008-2009 рр. серед студентів 33 вишів України. За репрезентативною вибіркою опитано 3058 респондентів. Розподіл опитаних за профілем навчання: гуманітарний – 26% респондентів (N=788), природничий – 24% (N=724), технічний – 28% (N=866), економічний – 22% (N=676). За роком навчання було опитано: студентів першого курсу – 53% (N=1611), четвертого – 47% (N=1447). За ознакою територіального розташування українських ВНЗ, в яких проводилося дослідження, Центральний регіон представлений 23% респондентів (N=693), Східний – 29% (N=896), Західний – 25% (N=764), Південний – 23% (N=705).

соціально-професійного самовизначення молоді потребує суттєвої корекції. У розвинутому суспільстві освіта стає самостійним видом духовно-практичної діяльності, набуваючи самоцінності у соціальному становленні молоді. Той факт, що професійне самовизначення студентів досить часто не пов'язується з отриманою у вищому навчальному закладі професією, означає, що вища освіта є не спеціалізованою, а, швидше, загальною, своєрідною передумовою для майбутнього професійного та соціального становлення. Таким чином, ми повинні розглядати освіту і як термінальну цінність. В цьому разі, висловлюючи свою позицію щодо якості отримуваних освітніх послуг, студент може для себе вибрати будь-який з критеріїв або їх поєднання.

Концепт «якість освіти», який постає ключовим у нашому аналізі, є багатознач-

зують максимальну відповідність отриманої освіти вимогам споживачів і можуть свідчити про високу якість освіти або, іншими словами, про якісну освіту (з точки зору студентів). Позиції шкали 7-6 вказують на те, що освіта «швидше відповідає» запитам споживачів. Позиції 4-3 вказують, що освітні послуги «швидше не відповідають» вимогам споживачів, а позиції 2-1 – вказують на цілковиту невідповідність отримуваних послуг освітнім вимогам студентів.

У таблиці 1 відображені результати оцінок студентів по всьому масиву опитаних. Відповіді респондентів вказують, що лише для третини (32,2%) отримувані освітні послуги максимально узгоджуються з їхніми запитами та задовольняють освітні потреби, що може свідчити про якісну освіту в оцінці студентів.

Таблиця 1

Відповідність отримуваної освіти вимогам студентів (у % до опитаних)

№	Ступінь відповідності	Частка
1	Повністю відповідає	32,2
2	Швидше відповідає	40,4
3	Важко відповісти	14,5
4	Швидше не відповідає	9,1
5	Не відповідає	3,8

ним. Його можна розглядати з різних позицій: як характеристику абсолютну та відносну. У нашому дослідженні ми використовували друге трактування якості, тобто як категорії відносної. Саме в такому розумінні якість має «мірний» характер, може мати різні ступені вираженості. Виходячи з зазначеного, оцінювання якості освіти ми проводили шляхом вивчення міри відповідності отримуваної освіти вимогам студента. Для цього було використано 9-бальну шкалу, на якій пункту 1 відповідала позиція «Вважаю, що освіта, яку отримую, не відповідає сучасним вимогам», що характеризує найнижчий рівень задоволеності освітніми послугами і, відповідно, найнижчу оцінку якості отримуваної освіти. На протилежному боці даної шкали пунктові 9 відповідає позиція «Вважаю, що отримую якісну сучасну освіту», що свідчить про максимальну відповідність освітніх послуг вимогам споживачів і є найвищою оцінкою якості отримуваної освіти. Пункту 5 на шкалі відповідає позиція «Важко відповісти». Аналізуючи результати, ми трансформували дану шкалу у чотирибальну, згрупувавши позиції 9-8 балів, 7-6 балів, 4-3 бали та 2-1 бали. Таким чином, позиції 9-8 характери-

Як бачимо, більшість відповідей респондентів (40,4%) зосереджено біля пунктів шкали «7-6», що відображає певну розбіжність між освітніми запитами та отримуваними освітніми послугами. Досить значний відсоток респондентів (14,5%) не змогли визначитися з відповіддю.

У дослідженні ми намагалися з'ясувати залежність оцінки респондентами якості освіти від різних чинників, зокрема фаху, який вони здобувають, курсу навчання, успішності, включення у професійну діяльність.

Досить суттєвий вплив на оцінку якості освіти має курс навчання. У дослідженні взяли участь студенти першого курсу, які лише розпочали навчання у вищому навчальному закладі, та студенти четвертого курсу, які знаходяться на завершальному етапі свого професійного навчання. Результати вказують, що у випускників бакалаврату суттєво нижчі оцінки якості освіти, ніж у першокурсників (див. таблицю 2). Серед студентів четвертого курсу вдвічі меншою, ніж серед першокурсників, є частка тих, хто відзначив повну відповідність освіти своїм запитам, відповідно, 21,3% проти 42,1%. Разом з тим, суттєво більшою серед

четвертокурсників є частка студентів, які висловили крайні негативні оцінки. Привертає увагу той факт, що серед студентів старших курсів більшою виявилася частка осіб, які не змогли висловити свою позицію щодо отримуваної освіти. Л. Сокурянська

– це якість освітніх результатів, а з іншого, – це якість освітнього процесу та умов, у яких він протікає: якість освітніх технологій, якість навчально-методичного забезпечення, якість фінансових та матеріальних умов, якість управління тощо. Таким

Таблиця 2

**Розподіл думок студентів про якість отримуваної освіти
(у %, залежно від курсу навчання)**

№	Ступінь відповідності	Курс навчання	
		I курс	IV курс
1	Повністю відповідає	42,1	21,3
2	Швидше відповідає	40,1	41,1
3	Важко відповісти	11,4	18,0
4	Швидше не відповідає	4,7	13,6
5	Не відповідає	1,7	6,0

пояснює це «не стільки недостатньою інформованістю..., скільки тим, що позитивні та негативні моменти змісту та організації навчального процесу в багатьох випадках зрівноважують один одного» [4, с. 428].

Детальніший аналіз оцінок студентів різних курсів дає підстави стверджувати про відносний характер якості освітніх послуг. Вимоги до освіти змінюються у про-

чином, концепт якості ми застосовуємо як до статичного аспекту об'єкта – результату, так і до динамічного – процесу. Зрозуміло, що ці два аспекти тісно пов'язані між собою. Разом з тим, висновки про якість освіти повинні ґрунтуватися все-таки на результатах цього процесу, оскільки якість – це основний результативний чинник освіти, «міра досягнення поставлених в освіті

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання
«Чи підробляєте Ви паралельно з навчанням у ВНЗ?»
(у %, залежно від курсу навчання)**

№	Підробляють...	Курс навчання		В цілому по масиву
		I	IV	
1	Постійно	4,9	10,6	7,7
2	Час від часу	22,0	37,0	29,1
3	Не підробляють	73,1	52,4	63,2

цесі більш чіткого вимальовування образу професійного майбутнього. Наближуючись до завершення навчання, студенти більш реально бачать сферу свого працевлаштування, аналізують рівень своїх знань та можливість їх практичного застосування тощо. Разючою є відмінність між студентами першого та четвертого курсу, які визначили на шкалі крайню позитивну позицію, якій відповідає пункт «9». Серед першокурсників таких виявилось 19,0%, а серед четвертокурсників – лише 7,7%. Така ситуація може пояснюватися тим, що студенти першого року навчання оцінюють освіту не як результат, а, швидше, як процес, дають оцінку комфортності (некомфортності) навчання у психологічному та соціальному плані. Роблячи такий висновок, ми виходимо з того, що, з одного боку, якість освіти

цілей та завдань, а також міра задоволення очікувань різних учасників процесу освіти від наданих освітніми установами освітніх послуг» [5, с. 171-172].

Результати нашого емпіричного дослідження вказують, що студенти паралельно з навчанням шукають додаткові джерела доходів, здобувають професійний досвід, залучаються до постійної чи тимчасової роботи. Інтенсивність включення в трудову діяльність студентів, що цілком логічно збільшується в міру здобуття професійних знань, корелює з роком навчання (див. таблицю 3). Якщо на першому курсі частка студентів, які постійно або час від часу працюють, складає 26,9%, то на четвертому частка таких студентів є майже вдвічі більшою – 47,6%.

Включення в трудову діяльність (особливо за фахом), стає для студента своєрідним

практичним критерієм для оцінки освітніх послуг, які він отримує у вищому навчальному закладі. Наведені у таблиці 4 дані засвідчують, що серед студентів, які працюють, оцінка відповідності отримуваної освіти їхнім вимогам є набагато стриманішою. Серед студентів, які не працюють, більше

то в майбутньому працевлаштуванні (що ми плануємо більш глибоко дослідити у наших подальших наукових розвідках).

Досить цікавою з позицій управління якістю освіти у вищому навчальному закладі є залежність оцінки студентом отримуваної освіти від його успішності. Сту-

Таблиця 4

**Оцінка студентами якості отримуваної освіти
(у %, залежно від наявності в них додаткової роботи)**

№	Ступінь відповідності	Працюють паралельно з навчанням		
		Постійно	Час від часу	Не працюють
1	Повністю відповідає	24,0	26,2	35,8
2	Швидше відповідає	41,1	42,2	40,0
3	Важко відповісти	19,0	14,1	14,1
4	Швидше не відповідає	10,4	11,4	7,6
5	Не відповідає	5,5	6,1	2,5

третини (35,8%) вказали, що отримувана освіта відповідає їхнім вимогам повністю, серед працюючих таких є лише п'ята частина.

Аналіз результатів дослідження щодо відповідності отримуваної освіти вимогам студентів різного фаху засвідчив, що найбільш задоволеними є студенти економічних спеціальностей (див. таблицю 5). Серед студентів-економістів найбільшою є частка крайніх позитивних відповідей (36,3%) та найменшою – негативних (2,2%). Протилежну ситуацію ми зафіксували щодо студентів технічних спеціальностей. Частка

денти з найнижчою академічною успішністю висловлюють і найнижчі оцінки щодо якості освітніх послуг (див. таблицю 6). Важливим для подальшого аналізу є факт, що оцінки студентів-відмінників є більш критичними, ніж тих, хто вчиться на «відмінно та добре». Відмінники ставлять і до себе, і до навчального закладу вищий рівень вимог, мають більші освітні запити. Що стосується трієчників, то їх критична налаштованість в оцінках якості освіти, на нашу думку, є, швидше, реакцією на власні низькі результати навчання. Знову ж таки, перевірка цього припущення буде здійсне-

Таблиця 5

**Оцінка студентами різних спеціальностей якості отримуваної освіти
(у %, залежно від профілю навчання)**

№	Ступінь відповідності	Фах, що здобувають (%)			
		Технічний	Природничий	Економічний	Гуманітарний
1	Повністю відповідає	27,1	32,0	36,3	33,6
2	Швидше відповідає	42,4	42,1	41,5	36,1
3	Важко відповісти	16,6	13,7	12,3	15,2
4	Швидше не відповідає	9,6	8,5	7,7	9,6
5	Не відповідає	4,3	3,8	2,2	4,5

студентів технічного профілю, які вважають, що отримувана ними освіта повністю відповідає їхнім вимогам, складає 27,1%, що суттєво нижче, ніж для інших спеціальностей.

На нашу думку, відмінності в оцінках якості освіти майбутніх економістів та студентів технічних спеціальностей обумовлюються не стільки власне якістю освітніх послуг, що їм надаються, скільки ставленням до обраної професії як престижної чи непрестижної та впевненістю/невпевнені-

на нами у майбутніх дослідженнях з обраної проблеми.

Отже, завдяки здійсненому нами аналізу результатів дослідження, проведеного в 2008-2009 рр., з'ясовано оцінку студентами якості освіти, суб'єктивне відчуття ними ступеня відповідності отримуваної освіти вимогам, які вони ставлять до неї. Підсумовуючи наведені дані, можемо констатувати, що оцінка освітніх послуг є неоднорідною в студентському середовищі: вона змінюється з курсом навчання, включенням у

Таблиця 6

**Оцінка студентами якості отримуваної освіти, залежно від їх успішності
(у %, залежно від академічної успішності студентів)**

Ступінь відповідності	Навчаються...				
	На «відмінно»	На «відмінно» та «добре»	На «добре»	На «добре» та «задовільно»	На «задовільно»
Повністю відповідає	27,1	37,1	27,2	23,1	20,9
Швидше відповідає	40,6	38,9	35,4	38,7	32,6
Важко відповісти	17,0	13,1	13,3	20,9	25,6
Швидше не відповідає	11,1	8,2	9,3	11,3	14,0
Не відповідає	4,1	2,8	4,8	6,1	7,0

додаткову (трудова) діяльність, залежить від академічних успіхів студентів, фаху, який вони здобувають тощо. Проаналізована соціологічна інформація свідчить про динамічність, суб'єктивність та відносність якості освіти, яка є характеристикою міри відповідності освітніх послуг вимогам споживачів. Отримані дані засвідчили потребу в пошуку шляхів підвищення якості освіти, оскільки лише третина опитаних студентів відзначила цілковиту відповідність освітніх послуг своїм вимогам.

Наше дослідження буде продовжене в напрямку виявлення більш широкого спектру чинників, що впливають на оцінку студентів

якості освіти, та з'ясування їх ієрархії. Окрім того, оскільки поряд зі студентами у просторі освіти діє велике коло акторів, які ставлять свої вимоги до освіти, актуалізується потреба створення системи моніторингу запитів усіх суб'єктів освіти та виявлення узгоджених критеріїв оцінки її якості. Така система повинна передбачати визначення потреб і очікувань споживачів, оцінку задоволеності споживачів якістю освітніх послуг, зіставлення очікувань і фактичної задоволеності споживачів тощо. Створення такої системи дозволить у подальшому більш чітко визначити шляхи поліпшення якості надання освітніх послуг українським громадянам.

Література

1. Щудло С. А. Громадська думка про якість сучасної освіти: крос-регіональний аналіз / С. А. Щудло // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2008. – №795. – С. 173 – 177.
2. Щудло С. А. Перспективи випускників шкіл Західної України щодо продовження освіти / С. А. Щудло // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2007. – № 761. – С. 116 – 121.
3. Курбатов В. И. Качество образования в российской высшей школе: проблемы и перспективы компетентного подхода : [монография] / В. И. Курбатов. – Ростов-на-Дону: Южный Федеральный университет, 2009. – 250 с.
4. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода : монография / Л. Г. Сокурская. – Х.: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.
5. Шишов С. Мониторинг качества образования в школе : [монография] / С. Шишов, В. Кальней. – М.: Педагогическое общество России, 1999. – 320 с.

Особенности развития и типологизация политических партий в странах Западной Европы и постсоветской Украине

В статье рассматривается развитие политических партий в современной Европе. Исследуются возможности применения классического разделения политических партий на «правые» и «левые» на примере Западной Европы и Украины. Делается вывод об основных тенденциях развития политических партий. Констатируется, с одной стороны, стремление идеологически умеренных политических партий к «центристским» позициям вплоть до объединения, с другой стороны, сохранение противоречий по базовым идеологическим позициям. Предпринимается попытка сравнения процесса развития политических партий в Западной Европе и постсоветской Украине.

Ключевые слова: политические партии, ось «правые-левые», идеология, радикализм.

Article is devoted to the development of political parties in the contemporary Europe. The possibilities of application of the classical separation of political parties on the «right» and «left» on the material in Western Europe and Ukraine are discussing. It concluded that the main trends of political parties are, on the one hand, the tendency of ideologically moderate political parties to «centrist» position, on the other hand, the preservation of the basic contradictions of the ideological positions. We attempted to compare the process of development of political parties in Western Europe and the post-Soviet Ukraine.

Keywords: political parties, the «left-right» axis, ideology, radicalism.

У статті розглядається розвиток політичних партій у сучасній Європі. Досліджуються можливості застосування класичного поділу політичних партій на «праві» і «ліві» на прикладі Західної Європи й України. Робиться висновок про основні тенденції розвитку політичних партій. Констатується, з одного боку, схильність ідеологічно поміркованих політичних партій до «центристських» позиціям аж до об'єднання, з іншого боку, збереження протиріч з базових ідеологічних позицій. Робиться спроба порівняння процесу розвитку політичних партій у Західній Європі і пострадянській Україні.

Ключові слова: політичні партії, вісь «праві-ліві», ідеологія, радикалізм.

Политические партии – один из наиболее динамичных элементов политического процесса. Они способны вызывать к жизни изменения самого разного масштаба, и в то же время напрямую зависят от внешних ситуативных факторов. Развитие политических партий всегда остается процессом, открытым для исследования. На определенном этапе оформления политической сферы общественной жизни вопрос о развитии политических партий становится вопросом об их институционализации. Этот вопрос неизбежно связан с потребностью типологизации существующих партий. Очевидно, что типологии не

могут вечно быть эффективными; развитие партий логически должно приводить к необходимости пересмотра и модернизации их типологизации. Однако означает ли это, что необходимо признавать неэффективной типологию только по причине ее долгожительств в научном дискурсе? Видимо, именно такими соображениями руководствуются те коллеги, которые, с аргументами или без, объявляют устаревшей и неэффективной типологию политических партий по идеологическому критерию, так называемую классическую типологию по оси «правые-левые». За последние десять-пятнадцать лет признание этой типо-

логии утратившей актуальность, не соответствующей действительным характеристикам политических партий стало общим местом даже в учебных пособиях [1; 7]. Критикуется само основание типологии по оси «правые-левые»: утверждается, что идеология уже не играет достаточно значимой роли в развитии политических партий, в определении их позиций, уступив место «всеядной» ориентации партий на наращивание электората любой ценой. Признавая справедливость критики, подчеркнем, что выделение идеологии в качестве основного критерия типологии является положительным моментом с точки зрения социологического анализа. Мы считаем, что, несмотря на все оговорки и специфику развития политических партий, упомянутая типология по-прежнему сохраняет свою научную актуальность. Мы также предполагаем, что данная типология является эффективной для различных социально-политических условий. Соответственно, цель данной статьи – применение типологии политических партий по оси «правые-левые» к современным политическим партиям Европы, реактуализация «классической» типологии применительно к различным социально-политическим условиям Западной Европы и Украины.

Политические партии Западной Европы за последние пятьдесят лет добились больших результатов с точки зрения их институционализации: в представлении разных идеологий, защите интересов различных социальных групп и гражданского общества, участии в парламентской деятельности, совершенствовании методов воздействия на власть и общество в целом.

Процесс институционализации партий, будучи обусловлен множеством факторов, в равной степени интересует политологов и политических социологов. Принципиальных различий в их подходах немного. Социологи чаще склонны трактовать институционализацию политических партий как результат осознания и оформления групповых политических интересов [3; 8]. Взгляд на политические партии как на инструмент воздействия общества на государство также можно считать отличительной чертой социологического подхода к их анализу. Политологи (или, как их называют в США, политические ученые) исследование политических партий связывают с анализом политической структуры, связь институционализации политических партий с общественным сознанием (посредством идеологии) для них неочевидна [6]. Социологи, как правило, исходят из того, что

политические партии выражают групповые интересы именно посредством идеологии; соответственно, и в процессе их институционализации идеология является определяющим фактором [4]. Необходимо также отметить, что отечественные социологи в анализе политических партий обычно идут по пути прямого заимствования политологических работ (см., напр., [9]); исключения крайне редки [2], что, на наш взгляд, приводит к некоторому сужению взгляда на политические партии. Предпринимая попытку реактуализации «идеологической» типологии политических партий, мы одновременно стремимся показать, что выход на общественное сознание посредством учета идеологического фактора необходим для понимания процесса развития политических партий.

Итак, партии принято делить, с точки зрения их идеологии, на националистические (крайне правые), консервативные (правые), либеральные (центристские), социал-демократические и социалистические (левоцентристские), коммунистические (левые) партии. Необходимо отметить, что отнесение социалистических партий к левоцентристским, а не к левым – это современная западно-европейская традиция, по понятным причинам не являющаяся универсальной. Крайне левое крыло не выделяется постольку, поскольку в большинстве случаев представлено не партиями, а движениями и сетевыми организациями (впрочем, нельзя игнорировать появление своеобразных политических оксюморонов, как, например, украинская политическая партия Союз анархистов Украины).

Характерные черты и положение партий различных типов в современной Европе можно представить в виде следующей таблицы (см. табл. 1).

Для более подробного анализа «партийного распределения» в развитых европейских странах рассмотрим итальянские и немецкие партии, имеющие как разработанную идеологию, так и представителей в национальных парламентах, что можно считать признаками институционализации.

Нынешний состав парламента Германии, чей срок полномочий истекает в 2012 году, насчитывает пять партий, представляющих почти всю ось «правые-левые». Любопытно, что такой состав возник в результате провала политики коалиции Социал-демократической партии (СДПГ) и «зеленых» – типично-

Таблица 1

Характеристики и положение политических партий в Западной Европе

Идеологический тип	Базовые идеи и особенности	Модернизированные идеи	Пример	Положение
1. Крайне правые	Расовая/ этническая исключительность; ксенофобия; харизма лидеров	Ограничение миграции; антиглобализм (критика ТНК и евроинтеграции); антикоммунизм	Национальный фронт (Франция), Партия свободы (Нидерланды)	Активизация; резкое увеличение представительства в парламенте (с начала 2000-х гг.)
1а. Региональные крайне правые	Национально-этнический сепаратизм	Национально-культурный антиглобализм	Баскская националистическая партия (Испания/ Франция)	Отсутствие/ незначительное представительство в нац. парламентах; уменьшение представительства в региональных парламентах
2. Правые и правоцентристские	Сохранение традиций, снижение налогов, охрана частной собственности	Увеличение занятости населения, евроинтеграция	ХДС/ХСС, (Германия); Консервативная партия (Великобритания)	Умеренный ренессанс на фоне кризиса, приписываемого либералам и социал-демократам
3. Центристские	Рыночные стандарты, невмешательство государства в экономику	«Позитивное» неравенство, справедливое распределение возможностей	Либерально-демократическая партия (Великобритания), Свободная дем. партия (Германия)	Низкая популярность, миграция влево/ вправо, коалиционное участие во власти
4. Левоцентристские	Социальная справедливость и демократия, право на труд, борьба с бедностью, интернационализм	Борьба с безработицей, налог на богатство, противодействие транснациональным корпорациям	СДПГ (Германия), Социалистическая партия (Франция), Лейбористы (Великобритания), Партия труда (Нидерланды)	Лидирующие позиции в течение 2000-х гг., снижение популярности после неудач (в т.ч. мирового кризиса) во время правления
5. Левые	Марксизм, классовая борьба	Реформистский (умеренный) социализм, критика неконтролируемого рынка	Партия демсоциализма (Германия), Левая партия (Швеция)	Ренессанс на фоне кризиса, неудач социал-демократов, либералов и консерваторов; противодействие неонацистским и неофашистским тенденциям; расширение электоральной поддержки
5а. Экологические	Охрана окружающей среды	Борьба с транснациональными корпорациями	Зеленые левые (Нидерланды), Партия зеленых (Германия)	Незначительное, но стабильное представительство в парламентах

го левоцентристского объединения. Однако главные конкуренты СДПГ – правоцентристские Христианско-демократический и Христианско-социальный союзы (ХДС/ХСС) – не смогли набрать ни победных процентов, ни достаточных для союзного большинства с идейно близкими «свободными демокра-

тами» (отметим, что германские партии, как правило, рассматривают блокирование с идеологическими противниками как крайне нежелательное, а то и губительное). Необходимые голоса забрала новая Левая партия – наследница Социалистической Единой партии Германии (СЕПГ, правящей партии

ГДР), имевшая стабильный электорат в Восточной Германии. В каком-то смысле результаты выборов действующего состава германского парламента засвидетельствовали, с одной стороны, электоральную востребованность политических партий всех основных типов (но с необходимостью объединения в блоки), с другой стороны, завершение первичного процесса институционализации Лево́й партии. Впрочем, возможно, есть смысл говорить о «реинституционализации», поскольку идеологическая, электоральная и, частично, организационная связь Лево́й партии с СЕПГ очевидна.

В Италии наблюдались похожие тенденции в 2001 году. В парламент точно так же прошли представители почти всех типов политических партий, правда, объединенные в идеологические блоки. Этому объединению предшествовали расколы как в левых (Итальянская коммунистическая партия), так и в правых (Христианская демократическая партия) силах. В 2006-м году парламент был укомплектован практически так же, за исключением перехода незначительного преимущества к союзу левых и левоцентристов. Однако уже в 2008-м году были объявлены досрочные выборы (коммунисты отказали в поддержке социал-демократам), по результатам которых столь же незначительное преимущество перешло к коалиции правых и правоцентристов во главе с С. Берлускони. При этом коммунисты впервые после Второй мировой не попали в парламент вовсе; у них процесс реинституционализации оказался вовсе не таким успешным, как у Лево́й партии Германии. Тем не менее, сегодняшняя Италия демонстрирует, что второй триумф С. Берлускони оказался недолгим. Кризис 2008-го года, который во многом помог правым восстановиться, породил кризис «еврозоны» и еще большие проблемы в Италии. Соответственно, есть основания ожидать продолжения реинституционализации итальянских левых партий, возможно, с объединением левых в постоянный блок.

Таким образом, наряду с очевидными «национальными» отличиями в «партийном распределении», можно зафиксировать и очевидное сходство тенденций, особенно в сфере межпартийных объединений. Процессы объединения партий в блоки в европейских странах объясняются актуализацией общенациональных социальных проблем, на удовлетворении которых настаивает большая часть общества. Существующие проблемы затрагиваются в программах партий как левого, так и правого крыла. Фактически си-

туация в основных развитых странах Европы – это объединение партий в два основных блока: правоцентристский и левоцентристский. Если партии участвуют в разделении власти или идут на выборы самостоятельно, то есть не объединяясь в блоки, их программы и лозунги очень похожи. Своеобразный парадокс заключается в том, что сегодня эти два идеологических «мегатипа» достаточно близки. И левые, и правые претендуют решить одни и те же социальные проблемы. Иногда левоцентристы объединяются в коалиции с правоцентристами (например, президентом Франции был правоцентрист Ж. Ширак, а премьер-министром – Л. Жоспен, который, как и его шесть министров, представлял партии левого спектра). Во многом сходятся идеи, высказываемые сегодня британскими консерваторами и лейбористами. Повлиял на сходство идей и мировой кризис (не «финансовый», а политэкономический): волей-неволей не только правоцентристы, но и правые, и даже крайне правые перенимают риторику левых партий. Конечно, это не означает буквальную смену идеологических ориентиров, это всего лишь реакция на социальный запрос. Тем более интересным становится использование классической типологии для анализа «партийного бытия».

Однако между партиями данных во многом условных блоков по-прежнему сохраняются разногласия в отношении таких идей, как: иммиграционная политика; увеличение/уменьшение налогов, изымаемых с состоятельных людей; частная собственность на землю и вопрос собственности крупных предприятий. Эти противоречия оказались неподвластны «реакции на электоральный спрос». На наш взгляд, это подтверждает актуальность классической типологии политических партий по оси «правые-левые». Подтверждением может служить и усиливающаяся в течение последних двух десятилетий активность как правых, так и левых радикалов. Мы уже отмечали, что левая радикальная идеология чаще воплощается движениями. Однако на леворадикальном крыле есть и партии: некоторые компартии, не пожелавшие переходить к модели «еврокоммунизма» (по сути, умеренного социализма или даже социал-демократии), к нынешнему моменту радикализировались, сохранив при этом влияние на политику (например, Партия коммунистического возрождения Италии). В то же время, в Центральной (бывшей Восточной) Европе возникают новые политические партии, близкие к крайне левым позициям (например, польская «Самооборона»). Что же касается правых радикалов, то их ренессанс осуществляется именно в сфе-

ре партийной деятельности. В течение 2000-х годов крайне правые (националистические, ультранационалистические, клерикальные) партии вошли в парламенты Австрии (Австрийская партия свободы Йорга Хайдера), Словакии (Словацкая националистическая партия), Польши (эклектичная, но все же радикально-клерикальная «Право и справедливость»), Венгрии (открыто неонацистская «Йоббик»). Отметим при этом, что крайне правый Национальный фронт Ле Пена во Франции успел и войти в парламент в 2002-м, и лишиться представительства в нем в 2007-м. Однако на приближающихся выборах ему прогнозируют новый успех.

Таким образом, очевидно, что классическая типология все еще имеет основания для применения, поскольку остаются актуальными радикальные идеологические противоречия (особенно в бывшей Восточной Европе, о чем еще будет сказано). В то же время союзы между представителями умеренных правых и левых идеологий позволяют говорить о существовании объединяющих идей (см. рис. 1).

Обращает на себя внимание специфический, двойственный «статус» идеи евроинтеграции. Она действительно способна быть как объединяющим мотивом (например, для центристов и правоцентристов или для правоцентристов и левоцентристов), так и разъединяющим. Например, углубляющийся кризис еврозоны приводит к углублению разногласий между партиями левой и правой ориентации в Италии, Испании, Франции и других государств Западной Европы.

Итак, основной тенденцией современного этапа развития большинства «умеренных» западноевропейских партий может быть названо стремление к «центру», независимо от особенностей идеологий, с целью увеличения своего электората. Но было бы ошибкой считать, что такое стремление приводит к отказу партий от своих базовых идеологических позиций. Они, конечно, модернизируют их, опираясь на современные общественные потребности, но ни в коем

случае не «деидеологизируются», несмотря на то, что избиратели чаще руководствуются прагматическими, а не идеологическими соображениями в своем выборе.

В Украине после обретения независимости появилось большое количество партий. Заметим, что в период избирательных кампаний их число увеличивается, а после выборов уменьшается, то же можно сказать

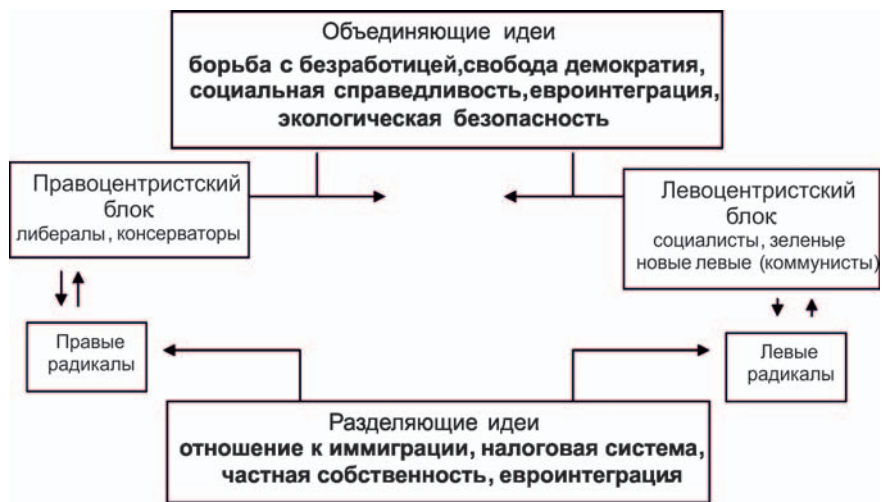

Рис. 1. Основные идеи, объединяющие и разъединяющие парламентские партии (блоки партий) в Западной Европе

и об их активности.

В 1990-91 году украинские партии возникли на основе из общественных движений (ПУХ, «Зелений світ»), депутатских групп, на базе распущенной в 1991 году Компартии. Сегодня насчитывается более ста тридцати партий, при этом в парламенте представлены только пять партий и объединений. Если же рассматривать участие в блоке как партийное представительство, то тогда список парламентских партий вырастает до двенадцати. Какие из украинских партий можно признать институционализированными? Для ответа на этот вопрос предлагаем воспользоваться следующими критериями:

- 1) неоднократное участие и победа на выборах;
- 2) широкая социальная база (поддержка различных социальных групп);
- 3) сохранение названия и идеологии;
- 4) активное участие в процессах, происходящих в обществе, с целью представления интересов, определенных социальных групп.

К партиям, отвечающим данному критерию, до 2004-го года можно было отнести

Народный Рух Украины (НРУ), Народно-демократическую партию (НДП), Социал-демократическую партию (объединенную) (СДПУ(о)), Социалистическую партию Украины (СПУ), Коммунистическую партию Украины (КПУ). В украинском парламенте эти пять партий формировали устойчивое «ядро» на протяжении нескольких созывов подряд [5, с. 2]. Они выступали инициаторами создания различных предвыборных блоков, объединяя вокруг себя другие партии, или же самостоятельно участвовали в выборах, имея свой стабильный электорат. Фактически эти партии почти полностью представляли идеологическую ось (от «правых» до «левых»).

После президентских выборов 2004-го года и парламентских выборов 2006-го ситуация изменилась. Основными парламентскими игроками стали Партия регионов (ПР) (вобравшая в себя значительное количество бывших членов НДП и СДПУ(о)), блок «Наша Украина – Народная самооборона» (НУНС), Блок Юлии Тимошенко (БЮТ) (эти два блока объединили, в том числе, и значительное количество членов НРУ). КПУ и СПУ сохранили свое представительство в парламенте. Однако сегодня СПУ там не представлена. Пятым парламентским игроком является Блок Литвина, базирующийся на Трудовой партии. Специфика современной ситуации в том, что, играя роли непримиримых врагов, парламентские партии и объединения не являются при этом идеологическими противниками. Собственно, четко прописанную идеологию имеет только КПУ. ПР, НУНС, БЮТ и Блок Литвина функционируют по принципу универсальных партий и руководствуются в кадровых вопросах моделью «хватай всех», а в идеологических – конъюнктурой. Поэтому, несмотря на то, что формально три других критерия соблюдены, мы не можем утверждать, что имеем дело с институционализированными партиями. В украинском парламенте представлены достаточно аморфные «политические объединения», сконцентрированные вокруг конкретного лидера, претендующего на харизматичность. Исключение составляет КПУ, отвечающая всем признакам институционализированной партии.

За пределами парламента представлена вся идеологическая ось вплоть до ультранационалистического радикализма (Всеукраинское объединение «Свобода», Украинская консервативная партия (УКП)). Что касает-

ся крайне левого радикализма, то и в Украине он представлен в основном движениями. Среди левых партий наиболее радикальной является КПУ, хотя активное обновление ею идеологии и программных положений направлено как раз на уход от агрессивных радикальных позиций. Когда-то леворадикальная Прогрессивно-социалистическая партия (ПСПУ) сегодня работает в рамках геополитического радикализма; а образования, подобные партии «Союз анархистов Украины», пока что нельзя рассматривать как серьезных участников политического процесса. Большинство внепарламентских украинских партий также не могут считаться институционализированными, поскольку даже при наличии четких идеологических принципов они не соответствуют первым двум из предложенных нами критериев. При этом обращает на себя внимание то, что партии и объединения, имеющие парламентское представительство, повторяют «западноевропейскую» тенденцию тяготения к центризму и создания внутрипарламентских объединений на этом основании, вплоть до поглощения «мелких» партий «крупными» политическими агентами. В связи с этим особенности и положение политических партий Украины можно охарактеризовать следующим образом (см. табл. 2).

Можно ли говорить о том, что классическая типология политических партий по оси «правые-левые» в Украине не применима? На наш взгляд, нет. Во-первых, у нас так же, как в Европе, пусть и в меньших масштабах, наблюдается активизация радикальных партий. В пользу применения типологии говорит и существование (правда, в значительной степени маргинальное) экологических партий. Во-вторых, то, что украинский парламент «заполнен» преимущественно не партиями, а «лидерскими объединениями», не отменяет социального запроса на идеологически ориентированные партии. Конечно, в экономически надежном государстве идеология уступает место в структуре общественных потребностей сугубо материальным запросам, однако не уходит из политики вовсе. Политическая амбивалентность большинства парламентских игроков приводит к отчуждению граждан не от активной политики в целом, а только от ее нынешней конъюнктурной модели. Постепенно растут рейтинги номинально идеологических партий (КПУ, ВО «Свобода»), несмотря на то, что партия как форма политической организации сама по себе вызывает у граждан определенное не-

Таблица 2

Характеристики и положение политических партий в Украине

Идеологический тип	Базовые идеи и особенности	Модернизированные идеи	Пример	Положение
1. Крайне правые	Расовая/ этническая исключительность; ксенофобия; украиноцентризм	Ограничение миграции; антиглобализм; антикоммунизм; антисоветизм	УКП, ВО «Свобода»	Активизация; представительства в местных советах (с конца 2000-х гг.)
1а. Региональные крайне правые	Формально отсутствуют, хотя фактически таковыми является то же ВО «Свобода»			
2. Правые и правоцентристские	Сохранение традиций, охрана частной собственности	Увеличение занятости населения, евроинтеграция	Украинская народная партия, НРУ, «Наша Украина»	Парламентское представительство посредством блоков
3. Центристские	Рыночные стандарты, минимальное вмешательство государства в экономику	Справедливое распределение возможностей, активное государственное реформирование	ПР, СДПУ, НДП	Электоральное растворение в избирательных блоках и в ПР
4. Левоцентристские	Социальная справедливость и демократия, право на труд, борьба с бедностью, классовое взаимодействие	Борьба с безработицей, налог на богатство, «взвешенная» внешняя политика	СПУ	Внутренний кризис, утрата парламентского представительства
5. Левые	Марксизм, антибуржуазная борьба	Эволюционный социализм, активная критика неконтролируемого рынка, поддержка профсоюзного движения	КПУ	В течение 2000-х – резкое снижение электоральной поддержки; коалиционное представительство в парламенте
5а. Экологические	Охрана окружающей среды	Борьба с транснациональными корпорациями	ПЗУ	Незначительное представительство на местах, отсутствие парламентского представительства

доверие. В общественном сознании отсутствует внятная альтернатива партийному устройству политики. В этом плане показательна неоднозначная реакция на возврат смешанной системы выборов (некоторые социологические компании дают противоположные оценки реакции общественного мнения (см., напр., [11])). Следовательно, отличия в развитии украинских партий от западноевропейских имеют место, но нет

оснований утверждать, что эти отличия определяют политическую картину, если только не ограничивать сферу исследования парламентскими партиями и объединениями. Таким образом, использование классической типологии политических партий по оси «правые-левые» является сегодня эффективным как по отношению к западноевропейской, так и к нашей политической действительности.

Література

- Баскакова Ю. М. Типологии политических партий [Электронный ресурс] / Ю. М. Баскакова // Курс лекций «Политические партии». – Режим доступа : <http://rrpolit.narod.ru/polit/polit3.htm>.
- Бекешкина И. Процесс демократизации в Украине и развитие политического сознания / И. Бекешкина. К.: ТОВ Издательство София, 2004. – 160 с.

3. Дюверже М. Политические партии : пер. с франц. / М. Дюверже – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с.
4. Заславский С. Основы теории политических партий [Электронный ресурс] / Заславский С., Гараджа Н. – М.: Европа, 2007. – Режим доступа : http://fictionbook.ru/author/andreyi_yu_ashkerov/osnoviy_teorii_politicheskikh_partiyi.
5. Жданов И. Новые горизонты украинской многопартийности / Жданов И., Якименко Ю. // Зеркало недели. – 28.06.2003. – С. 1 – 3.
6. Кагарлицкий Б. Расколовшийся монолит. Россия на пороге новых битв / Б. Кагарлицкий. – М.: Овен, 1992. – 127 с.
7. Коноплева Л. А. Политические партии и партийные системы [Электронный ресурс] // Учебные материалы по курсу политологии / Борзихина И. В., Коноплева Л. А., Трофимов А. В. – Режим доступа : <http://kulturoznanie.ru/politology/category/politicheskie-partii-i-partijnye-sistemy>.
8. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии [Электронный ресурс] / Р. Михельс // Диалог. – 1990. – № 5, 9 ; – 1991. – № 4. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/58.php.
9. Піча В. М. Політичні партії у політичній системі суспільства : навч. посібник / В. М. Піча, Б. А. Стеблич. – Львів, 1994. – 131 с.
10. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учебных материалов / под. ред. Мелешкиной Е. Ю. – М.: Инфра-М ; Весь мир, 2001. – 304 с.
11. Социологи уже зафиксировали народную поддержку планам власти поменять систему выборов [Электронный ресурс] // Зеркало недели, Украина. – Режим доступа : http://news.zn.ua/POLITICS/sotsiologi_uzhe_zafiksirovali_narodnuyu_podderzhku_planam_vlasti_pomenyat_sistemu_vyborov-91192.html. – Загл. с экрана.

Малый и средний бизнес Беларуси: условия, этапы, проблемы становления и развития

В статье проанализированы условия становления малых и средних предприятий в Республике Беларусь. Выявлены особенности их функционирования в сравнении с крупными предприятиями. Представлен «облик» белорусского малого предприятия. Определены перспективы развития малых и средних форм предпринимательства в Беларуси в рамках социокультурного подхода.

Ключевые слова: малые предприятия, средние предприятия, крупное предприятие, белорусское предпринимательство, национальная экономика.

In the article conditions of formation of small and medium-sized enterprises in Republic of Belarus are analyzed. Features of their functioning in comparison with the large enterprises are studied. «Shape» of the Belorussian small enterprise is considered. Prospects of development of small and medium-sized forms of business in Belarus in frameworks of socio-cultural approach are defined.

Keywords: small businesses, medium-sized enterprises, large enterprises, the Belarusian enterprise, the national economy.

У статті проаналізовано умови становлення малих і середніх підприємств у Республіці Білорусь. Виявлено особливості їх функціонування в порівнянні з великими підприємствами. Представлено «облік» білоруського малого підприємства. Визначено перспективи розвитку малих і середніх форм підприємництва в Білорусі в рамках соціокультурного підходу.

Ключові слова: малі підприємства, середні підприємства, велике підприємство, білоруське підприємництво, національна економіка.

Республика Беларусь является, пожалуй, единственной страной на постсоветском пространстве, чей путь в рыночную экономику абсолютно не укладывается в так называемый «восточноевропейский стандарт» [1]. Объективным фактором, который уже два десятка лет определяет «лицо» белорусской национальной экономики, является унаследованная от прошлого производственная инфраструктура. Это огромное для практически десятиллионной страны количество крупных промышленных предприятий. Поэтому в республике не сработали типичные для постсоветских стран алгоритмы реконструкции экономики, связанные с массовым высвобождением работников промышленности при одновременном их вовлечении во вновь создаваемые малые производства и сферу обслуживания. До сих пор малое предприятие не стало в Беларуси значимым и уважаемым хозяйствующим субъектом, полноценным и полноправным участником социально-экономических процессов. Учитывая, что из всех организационно-правовых

форм предпринимательской деятельности наиболее широкое распространение в мире получают именно малые и средние предприятия (МП и МСП), успешно конкурирующие с крупными, актуализируется вопрос анализа процесса становления белорусских малых предприятий в условиях социально ориентированной, многоукладной рыночной экономики.

Отметим, что на постсоветском пространстве тема малого и среднего бизнеса активно разрабатывается социологами последние два десятилетия. Например, Т. Заславской принадлежит одна из первых попыток идентификации субъектов бизнес-деятельности [2]; Ф. Шереги обобщил опыт проведения прикладных исследований проблем становления, развития и кризиса различных аспектов предпринимательства в российском обществе [3]; украинские социологи составили социальный портрет предпринимателя страны [4]; выявили условия повышения культуры предпринимательства [5] и поведенческие характери-

стики предпринимательской деятельности [6]. В белорусской социологии комплексное изучение становления и развития предпринимательства, в т.ч. в малом и среднем бизнесе, только начинается.

Цель этой статьи заключается в выявлении специфических условий, определении этапов, а также идентификации проблемы становления и развития малого и среднего бизнеса в современной Беларуси.

Расцвет деятельности малых предприятий в Республике Беларусь пришелся на 1991-1993 гг. Этот период знаменателен началом реорганизации национальной экономики, однако неразвитость рыночной инфраструктуры, отсутствие рыночных институтов и механизмов привели к нарушению принципов последовательности и системности в проведении реформ. В это время люди буквально ринулись на негосударственные предприятия, где была пусть не всегда стабильно выплачиваемая, но зато высокая зарплата. За этот период численность занятых на предприятиях смешанной и иностранной форм собственности увеличилась почти в три раза (с 46,3 до 120,9 тыс. чел.), а в сфере индивидуального предпринимательства – в 3,6 раза (с 62,6 до 225,6 тыс. чел.) [7, с. 69]. Но ближе к 2000 г. количество зарегистрированных малых предприятий стало постепенно снижаться. Одновременно в Программе социально-экономического развития Республики Беларусь на 2001-2005 гг. ставилась задача превратить малый и средний бизнес в активно формирующееся звено интенсивно развивающейся экономики, довести его долю в общем объеме выручки от реализации продукции по народному хозяйству до 25 %, т.е. фактически увеличить более чем в два раза. Это предполагало активное проникновение частного капитала в так называемые «производственные» отрасли: промышленность, сельское хозяйство, транспорт, научные разработки и т.д., требующие значительных капитальных инвестиций.

Однако в период с 2001 по 2007 гг. в предпринимательской среде произошло резкое сокращение количества малых форм собственности и увеличение числа занятых предпринимательской деятельностью без образования юридического лица. Наиболее четко вышеуказанная тенденция проявилась в 2001 г., когда имело место сокращение почти на 7% числа малых предприятий и значительный (более 9%) рост числа индивидуальных предпринимателей [8]. Стремление в сектор индивидуаль-

ного предпринимательства (ИП) выступало способом, позволяющим заниматься той же деятельностью, но с меньшими затратами, что и в формате малого предприятия (МП). При этом индивидуальные предприниматели, как и юридические лица, могли применять наемный труд с нерегламентированным и неограниченным количеством сотрудников, имея, в итоге, значительные объемы производства и выручки.

Очередной скачок количества МП (на 32,7%!) произошел в 2008 г. по сравнению с 2007 г. [8] по причине не экономических, как это было в начале 1990-х годов, а юридических факторов, а именно: запрета на использование предпринимателями «индивидуалами» с 1 января 2008 г. наемных работников, за исключением членов семьи и близких родственников [9]. В связи с этим многие «ИПэшники» вынуждены были переоформлять документы, становясь руководителями малых предприятий. Таким образом, основополагающим принципом государственной политики в регулировании деятельности частных малых предприятий в Республике Беларусь был выбран «режим строгого благоприятствования с тяготением к указанию направлений их деятельности» [10].

Выделим основные причины изменений организационно-правовой структуры белорусского бизнеса (частной и иностранной форм собственности), которые на протяжении двадцати лет в той или иной мере влияют на развитие отечественного предпринимательства. Во-первых, характерным моментом налоговой системы является множество видов налогов и сборов при одновременном наличии большого количества льгот и преференций как предусмотренных в законодательстве, так и предоставляемых индивидуально по распоряжению Президента республики. Во-вторых, существует непоследовательность государственной политики в области поддержки малого бизнеса. С одной стороны, в республике существует обширная законодательная база и сеть общественных и государственных организаций, направленных на поддержку предпринимательства, а с другой, по оценкам самих предпринимателей, – «буксуют» реальные механизмы поддержки, что ведет к ухудшению условий создания и развития малых частных предприятий. В-третьих, действующее уголовное, гражданское и административное законодательства содержат нормы прямого действия, которые «отягощаются» подзаконными актами, ведомственными нормативными материа-

лами – слишком часто меняющимися и нередко противоречащими друг другу. Таким образом, сложившаяся в национальной экономике ситуация до сих пор делает относительно выгодной и удобной не организационную (в формате предприятия), а индивидуальную предпринимательскую деятельность, на которую ложится основная нагрузка развития белорусского бизнеса.

В последние годы официальная статистическая отчетность демонстрирует положительную динамику в реализации Государственных программ поддержки малого и среднего предпринимательства в Республике Беларусь. Описание «проблемных» для национальной экономики лет (1991-1994, 1999, 2006) осуществляется с аналитически нейтральным оттенком. Так, согласно данным Министерства экономики Республики Беларусь, удельный вес валового внутреннего продукта, произведенного субъектами малого и среднего предпринимательства, постоянно растет¹. К концу 2010 года он составил 20,0% (субъектами малого предпринимательства – 12,4%, субъектами среднего предпринимательства – 7,6%) и вырос по сравнению с 2007 г. на 2,7 процентных пункта. Удельный вес средней численности работников малого и среднего предпринимательства в общей средней численности работников в целом по республике составил в 2010 г. 28,0% (прирост по сравнению с 2007 г. – на 1,3 процентных пункта). На протяжении последних нескольких лет наблюдается положительная динамика доли занятых в сфере малого и среднего предпринимательства в общем количестве занятых в экономике. По итогам 2010 г. в данной сфере работало около 1,5 млн. чел. – это почти треть экономически активного населения республики. Доля занятых в малом и среднем предпринимательстве (с учетом индивидуальных предпринимателей и их наемных работников) возросла с 28,6% в 2007 г. до 32,2% от общего количества занятых в экономике в 2010 г.

Отметим, что на протяжении последних лет отраслевая структура белорусских микро- и малых организаций практически

не изменилась. По итогам 2010 г., количество субъектов малого предпринимательства – юридических лиц, занятых в торговле и общественном питании, составляет 40,9%. В промышленности сосредоточено 20,2% субъектов малого предпринимательства – юридических лиц, строительстве – 10,5%, транспорте и связи – 8,6%, сельском и лесном хозяйстве – 3,0%. По итогам 2010 г. почти третья часть субъектов среднего предпринимательства сосредоточена в сельском и лесном хозяйстве – 28,5% от их общего числа; в промышленности – 24,6%; строительстве – 18,2%; торговле и общественном питании – 11,6%; транспорте и связи – 5,2%. К 2015 г. прогнозируется достижение численности занятых в сфере малого и среднего бизнеса не менее 1,8 млн. человек [11].

Тем не менее, в настоящее время основой экономики Республики Беларусь является промышленное производство. Например, в 2010 г. численность занятого населения Беларуси в промышленности составила 25,3%, что от 1,5 до 3,5 раз больше, чем в других отраслях. Процентное распределение численности занятого населения по формам собственности на 01.01.2011 года: государственная – 44,2%, частная – 54,0%, иностранная – 1,8% [8]. Удельный вес промышленности в отраслевой структуре ВВП с 2000 по 2010 гг. колебался в пределах 26-28% и по итогам 2010 г. составил 26,8%. Хозяйствующие субъекты государственной формы собственности традиционно доминируют во всех отраслях белорусской экономики. В промышленности наибольшая доля госпредприятий (около 40%) сосредоточена в электроэнергетике.

Белорусские промышленные гиганты, даже если они работают недостаточно эффективно, остаются «любимыми детьми» государства, которых, конечно, можно «пожурить» и даже иногда прилюдно поругать, но им всегда нужно помогать. При существовании государственной поддержки различным предприятиям и целым отраслям в форме гарантий, регулирования цен, налоговых отсрочек и финансируемых го-

¹ В соответствии с Законом Республики Беларусь «О поддержке малого и среднего предпринимательства» (от 1 июля 2010 г. № 148-З) малое предпринимательство в республике представлено в двух формах: субъекты малого предпринимательства – юридические лица (микроорганизации – коммерческие организации со средней численностью работников за календарный год до 15 чел. включительно, малые организации – соответственно, от 16 до 100 чел.) и предприниматели без образования юридического лица (индивидуальные предприниматели). Субъекты среднего предпринимательства – это зарегистрированные в Республике Беларусь коммерческие организации со средней численностью работников за календарный год, составляющей от 101 до 250 человек включительно.

сударством программ кредитования сложно определить реальную эффективность крупных предприятий. Подавляющее число белорусских ОАО – это предприятия, где государству принадлежит контрольный или блокирующий пакет акций. Финансовые вливания в проблемные предприятия, часть которых представляют национальные «бренды», оказывают морально-психологическую поддержку трудовым коллективам. Тем самым, в массовом сознании производителей культивируются идеи стабильности и защищенности.

Эффективность данной политики не вызвала сомнений на начальном этапе развития национальной экономики в 1990-е годы. Если бы в Беларуси в течение короткого времени остановились все крупные заводы и фабрики, как это произошло в Польше, Болгарии, странах Балтии, то без работы оказалось бы практически все население крупных городов. Блокировку краха находящейся в кризисе системы хозяйствования выполнил так называемый «предохранитель» самосохранения социальной системы. Риск пересечения обществом условной «красной черты», за которой деградация, разрушение, потеря целостности, оказался настолько велик, что механизм общественной координации активизировал такие культурные доминанты белорусского народа, как «умеренность, последовательность, толерантность» [12, с. 28]. Следствием этого явилась соответствующая внутренняя хозяйственная стратегия руководства республики, направленная на сохранение крупных трудовых коллективов с обеспечением необходимых социальных гарантий для работников. Кроме того, стабильная заработная плата всегда выступает мощнейшим экономическим механизмом регулирования поведения работников [13, с. 31-32].

На этом фоне малые предприятия в Беларуси выглядят скорее «разменной монетой». Ни в общественном сознании, ни в сознании государственных чиновников не сформировалось четкое понимание, что 20 малых предприятий (по 50 работников) не менее важны, а, быть может, более значимы для развития отечественной экономики, социальной инфраструктуры, ста-

билизации рынка труда, чем фабрика, на которой работают 1000 чел. Кроме того, поскольку в основе распределения материальных и финансовых потоков лежит ведомственный подход, то крупные предприятия в основном взаимодействуют между собой. Частные малые предприятия, как правило, не имеющие ведомственной подчиненности, воспринимаются не как партнеры, а как конкуренты.

Данные различных социологических исследований, проведенных в Могилевской и Брестской областях, г. Минске, свидетельствуют, что за последние 20 лет «облик» белорусского малого предприятия неоднократно трансформировался, сохраняя, тем не менее, свои основные черты и стержневые функции. «Визитной карточкой» МП по-прежнему остается небольшой штат инновационно и прагматически мыслящих работников. Нововведения, инициатором которых всегда выступает само руководство малого предприятия, постоянно меняет его организационную структуру, что в рамках небольшого предприятия обеспечивает скорейший эффект. Отметим, что в силу специфики работы на МП (часто ненормированный трудовой день, пространственность неформальных трудовых отношений) многие работники малых фирм используют дополнительные возможности для реализации своих экономических и профессиональных интересов (нехарактерные для крупных предприятий). Вместе с тем это не мешает белорусским фирмам при необходимости задействовать нового работника, максимально используя его трудовой потенциал. Главным стимулом высокой производительности труда работника выступает высокая зарплата, а также, при условии наличия либо установления родственных и дружеских связей, шансы карьерного роста. В этой связи многие работники белорусских МП в ходе социологических опросов отмечают, что именно здесь они находят возможности для раскрытия и реализации своих профессиональных и личностных качеств².

Разрешить сложившуюся в национальной экономике Беларуси проблемную ситуацию в развитии малых организационных форм предпринимательства может помочь всесто-

² Социологические данные приведены по результатам работы автора в секторе экономической социологии и социальной демографии в рамках научно-исследовательской работы по теме: «Социальные механизмы регулирования количественных и качественных характеристик структуры спроса и предложения рабочей силы в экономике Республики Беларусь» в период с 2001 по 2005 гг.; в период с 2006 по 2010 гг. НИР по теме: «Социальные механизмы становления инновационной социально-ориентированной экономики в Республике Беларусь»; в период с 2006 по 2008 гг. НИР по теме: «Роль социальных сетей в формировании моделей экономического поведения индивидов на белорусском рынке труда» (Грант БРФФИ, заявка Г06-170.).

роннее знание мирового опыта относительно процессов становления системы малых предприятий. Причем не только в экономическом, технологическом и управленческом аспектах, которые активно изучаются, описываются, декларируются, но и в социокультурном плане, который пока остается малоизученным. В Западной Европе и США малые предприятия в производственной системе всегда были значимыми субъектами хозяйствования, но глубокий социально-культурный кризис западного общества в 1960-е годы привел к новому качественному развитию производственной системы, в которой МП выступало как самостоятельное экономическое и социокультурное явление с особым производственным укладом. В результате изменения научной картины о мире вообще и об экономике, в частности при изучении системы малых предприятий, были сделаны следующие выводы. Во-первых, крупные предприятия и малые предприятия относятся к различным «видам» хозяйственных систем. Во-вторых, развитию МП благоприятствуют значительные изменения в мотивации хозяйственной деятельности, социальных отношениях и технологии. Во второй половине XX века в западном мире под сомнение был поставлен весь экономический образ жизни, в том числе главный элемент производственной системы – иерархически построенная промышленная корпорация. В-третьих, идея постиндустриализма, как новой концепции «третьей волны» цивилизации, заключалась в разрешении индустриального кризиса «через преодоление отчуждающего человека от природы и других людей производственного уклада крупных предприятий, а также стиля жизни, навязываемого системой рыночного обмена». В-четвертых, вывод о том, что малое предприятие – это продукт самоорганизации, выражение «турбулентности» и переходных процессов в экономической сфере – стал, на наш взгляд, основополагающим в современном отношении к малым предприятиям в большинстве стран мира [14].

На основании изложенного выше, констатируем тот факт, что в начале 1990-х годов в Беларуси становление системы малых предприятий в национальной экономике в социокультурном плане происходило «на опережение» формирования новой системы ценностей, соответствующей рыночным реалиям. Население Беларуси не испытало «шоковой культурной революции», вылившуюся затем в «культурную травму» (П. Штомка) [15], как это было в других странах бывшего социалистическо-

го лагеря. Государственная политика, подерживающая эволюционные изменения в белорусском обществе, способствовала стабилизации травматической ситуации. Это привело к «оттоку» значительной части рабочей силы на крупные промышленные предприятия, а экономическая и нормативно-правовая база предпринимательской деятельности соориентировала предпринимателей на индивидуальную сферу деятельности. Таким образом, система распределения благ в современной Беларуси основана на традиционных доминантах массового сознания производителей (главным образом, рабочих), которые выражаются в ожиданиях получения вознаграждения за свой труд из централизованных источников – от администрации крупного предприятия, профсоюзов и т.д. Названные доминанты слабо коррелируют с объективными возможностями социальной защиты работников малых предприятий. В связи с этим работники таких предприятий («МПэшники») добровольно идут на риск минимизации социальных гарантий ради максимизации текущей заработной платы, в том числе «в конвертах». При этом нивелируются следующие риски, связанные с минимизацией дохода в пенсионный период.

На современном этапе развития национальной экономики перед Республикой Беларусь возникают политические проблемы затрудняют эффективное управление экономической ситуацией. Конкурентное преимущество малых предприятий перед крупными заключается в их высокой производственной, кадровой и финансовой гибкости. Однако «... говорить о «процессе отбора», осуществляемого кризисом, можно лишь с существенным ограничением, поскольку обеспеченные предприятия – во все не самые совершенные из них – имеют лучшие перспективы пережить кризис» [16, с. 418]. Следовательно, обременяется «... народное хозяйство невидимыми издержками, связанными с существованием не приспособившихся к новым условиям и нежизнеспособных предприятий» [16, с. 430]. В рамках экономической модели современной Беларуси выгоднее содержать и контролировать одну «большую фабрику», находящуюся в государственной форме собственности, чем сотню малых негосударственных предприятий. В первом случае «бухгалтерия одна – отчетность прозрачная – управление прямое». Во втором случае «бухгалтерия множественная – отчетность объемная – управление косвенное и затрудненное», поскольку

малые предприятия, как правило, относятся к негосударственной форме собственности. Такая разновидность плановой экономики не способствует динамичному освоению собственной ниши в белорусской экономике малыми предприятиями.

Подведем итоги. В настоящее время перед республиканскими органами управления стоит задача «переформатировать» свою политику по отношению к МП и начать проявлять то, что в экономически развитых странах стало традиционно прибыльным: заинтересованность в поощрении их деятельности, и особенно в создании новых, разнообразных по специализации и направлениям малых предприятий. Постепенно деятельность в этом направлении уже разворачивается. Так, например, в соответствии с решением Мингорисполкома в столице Беларуси в каждом из

девяти административных районов организуются бизнес-инкубаторы (в одном из районов такая структура уже создана). Кроме этого, дальнейшее динамичное развитие получило свободная экономическая зона «Минск». Также пристальное внимание уделяется развитию столичного технопарка высоких технологий. В плане – обеспечение необходимой и достаточной инфраструктуры для создания и динамичного развития малых производственных предприятий, которые смогут обеспечить решение актуальных для белорусской экономики задач по импортозамещению и обеспечению положительного сальдо во внешней торговле. А социально-экономический интерес, энергия и изобретательность предприимчивых людей, занятых на малых и средних предприятиях, максимально содействуют научно-техническому и социально-экономическому прогрессу.

Літэратура

- Шевцов Ю. «Одинокая» страна / Ю. Шевцов // 7 Дней. – 13 февраля 1999. – С. 4.
- Заславская Т. И. О бизнес-слое российского общества / Заславская Т. И. // Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция / Заславская Т. И. – М.: Дело, 2002. – С. 334 – 358.
- Шереги Ф. Э. Социология предпринимательства: прикладные исследования / Ф. Э. Шереги – М.: Центр социального прогнозирования, 2002. – 536 с.
- Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету / отв. ред. В. М. Ворона, Е. И. Суименко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1995. – 184 с.
- Пилипенко В. Є. Реформи. Підприємництво. Культура / Пилипенко В. Є. – К.: Стило, 2001. – 152 с.
- Пачковський Ю. Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки / Пачковський Ю. Ф. – Львів: Світ, 2000. – 272 с.
- Народное хозяйство Республики Беларусь. Статистический ежегодник 1995 / Министерство статистики и анализа Республики Беларусь. – Минск, 1996. – С. 69.
- Беларусь в цифрах [Электронный ресурс] / Национальный статистический комитет Республики Беларусь [сайт]. – Минск, 2011. – Режим доступа : <http://belstat.gov.by/homep/ru/indicators>. [01.07.2011]. – Загл. с экрана.
- Указ Президента Республики Беларусь от 29 декабря 2006 г. № 760 «О внесении дополнений и изменений в Указ Президента Республики Беларусь от 18 июня 2005 г. № 285» [Электронный ресурс] / Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь. – Минск, 2011. – Режим доступа : <http://www.pravo.by/WEBNPA/text.asp?RN=P30600760>. [01.07.2011]. – Загл. с экрана.
- Невиак С. О. Режим строгого благоприятствования / Свен Олаф Невиак ; А. Герасименко [интервью Свена Олафа Невиака, консультанта Белорусского союза предпринимателей и нанимателей им. М. Кунявского] // Экономическая газета. – № 85(1303), 6 ноября 2009. – С. 1, 3.
- Малое и среднее предпринимательство в Республике Беларусь [Электронный ресурс] / Министерство экономики Республики Беларусь [сайт]. – Минск, 2011. – Режим доступа : http://www.economy.gov.by/dadvfiles/001347_34983_MP_2010.pdf. [03.01.2012]. – Загл. с экрана.
- Кобяк О. В. Моделирование включения коллективных хозяйствующих субъектов в рынок труда / О. В. Кобяк // Динамика социальных процессов в условиях государственной независимости Беларуси: социологический анализ : сб. науч. трудов / Ин-т социологии НАН Беларуси. – Мн.: Право и экономика, 2000. – С. 28.
- Куропятник И. И. Роль заработной платы в политике занятости в различных отраслях экономики Беларуси / И. И. Куропятник // Социальные и социокультурные процессы в современной Беларуси : сб. науч. трудов / Ин-т социологии НАН Беларуси ; гл. ред. В. Л. Абушенко – Мн.: ФУАинформ, 2003. – С. 29 – 33.
- Кара-Мурза Д. Малые предприятия как уклад «третьей волны» цивилизации: теория А. В. Чаянова и ее приращение к промышленности // Альманах «Восток» / О ситуации в России [Электрон. ресурс]. – Вып. № 4, июль 2003 года. – Режим доступа : http://www.situation.ru/app/j_artp_84.htm.
- Штомпка П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6 – 16.
- Шумпетер Й. Теория экономического развития (исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.

РОЛЬ СПОРТА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

В статье проанализирована социальная роль спорта в современном мире; подчеркнута его положительное влияние на социализацию, воспитание, актуализацию возможностей личности, гуманизацию общественных отношений. Показано, что в современных условиях спорт превратился в высокоприбыльную индустрию.

Ключевые слова: спорт, индустрия спорта, социология спорта, студенческий спорт, честная игра в спорте.

The social role of sports in the modern world is analyzed in the article. It is underlined that the sports has positive influence on socialisation, education, actualisation of the person possibilities, a humanisation of relations in society. It is shown that sports have turned into the industry in modern conditions.

Keywords: sports, sports industry, sports sociology, student's sports, fair play.

У статті проаналізовано соціальну роль спорту в сучасному світі; підкреслено його позитивний вплив на соціалізацію, виховання, актуалізацію можливостей особистості, гуманізацію суспільних відносин. Показано, що за сучасних умов спорт перетворився на високоприбуткову індустрію.

Ключові слова: спорт, індустрія спорту, соціологія спорту, студентський спорт, чесна гра в спорті.

В современном обществе спорт занимает особое место, выполняя множество функций. Превратившись в национальное достояние и предмет национальной гордости, спорт играет важную роль в политической жизни, экономике, культуре и социальной сфере. Невероятно велика его роль в укреплении физического здоровья нации. Спорт – важнейший способ самореализации человека, его самовыражения и развития. И, конечно, все более усиливается его роль в формировании здорового образа жизни.

Необходимость социологического анализа феномена спорта в современных условиях объясняется тем, что имеющаяся социологическая информация об уровне спортивной активности населения, о системе управления сферы физической культуры и спорта, о последствиях коммерциализации, профессионализации, глобализации спорта, других тенденциях развития современного спорта абсолютно недостаточна, поскольку исследования в этой области в Украине практически не проводятся. Вопросы социологии спорта освещены в основном в публикациях зарубежных социологов [1-8], хотя имеются не-

многочисленные работы украинских ученых [9-12], в которых предпринимаются попытки определения содержания физической культуры и спорта, их места и роли в обществе. Преодоление традиционных теоретических подходов к анализу интересующего нас феномена, развитие социологии спорта должны стать фундаментом поиска и разработки адекватной политики нашего государства в сфере развития спорта.

Сегодня отсутствие социологической информации о таком сложном феномене, как спорт, сдерживает совершенствование его структуры, содержания, нормативно-правовой базы, наращивание хозяйственно-экономического потенциала, информационного обеспечения, социальной поддержки работников данной сферы, популяризацию спорта среди подрастающих поколений, пропаганду занятий спортом и здорового образа жизни в СМИ, моральное и материальное стимулирование активно занимающихся спортом.

Целью данной статьи является анализ роли спорта в современном мире.

Занятия спортом способствуют психическому и физическому совершенствованию людей, активизации неформальных коммуникаций, развивают физические, эстетичные и моральные качества индивидов, содействуют профилактике заболеваний. Это наименее затратное и наиболее эффективное средство физического и морального оздоровления населения любой страны. Занимаясь спортом,

В современных условиях спорт превратился в высокоприбыльную индустрию, о чем красноречиво говорят, например, суммы прибыли от продажи телевизионных прав, реализации других маркетинговых программ (рис. 1).

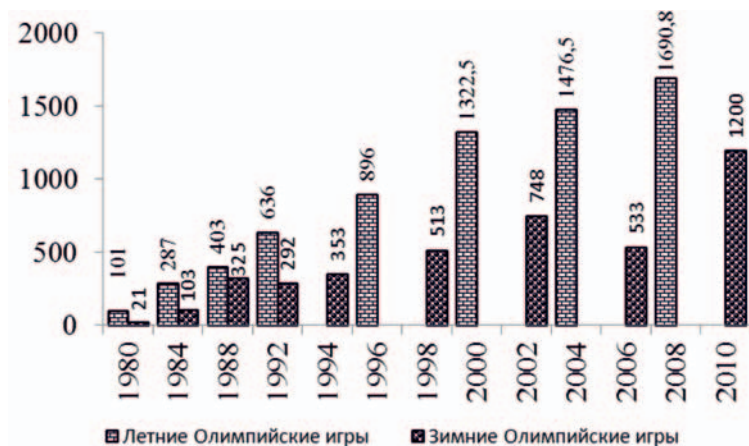

Рис. 1. Общая прибыль Международного Олимпийского Комитета от продажи телевизионных прав (в млн. долл. США) [13]

Следует заметить, что цена телевизионных прав растет с каждым годом. Доход от продажи прав на телетрансляцию зимних Олимпийских игр за последние 50 лет вырос в 24 000 раз. Во время Олимпиады 1960 г. в Скво-Валли в США доход от продажи прав был равен 50 000 долл., на Олимпиаде в канадском Ванкувере в 2010 г. прибыль составила более 1,2 млрд. долл.

Анализ макроэкономических показателей функционирования сферы физической культуры и спорта показывает, что с 1980-х годов началось наиболее интенсивное проникновение рыночных отношений в эту сферу, что, в свою очередь, привело к возрастанию ее роли в развитии экономики многих стран мира. Как видно из приведенных данных (рис. 2), в структуре экономики

индивид получает возможность совершенствовать культуру двигательной активности, приобщиться к таким практикам телесного и духовного самосовершенствования, как рациональное дыхание, массаж, закаливание, медитация, умение снимать нервное напряжение с помощью мышечного расслабления (аутогенная тренировка). Таким образом, спорт является важнейшим компонентом формирования здорового образа жизни.

Международный спорт открывает огромные возможности для того, чтобы разные народы могли познакомиться друг с другом, с разными культурами и тем самым избежать этноцентризма. «Язык» спорта понятен всем, и потому содействует взаимопониманию и сотрудничеству между народами независимо от расы, вероисповедания, идеологических взглядов. Спорт может быть эффективным фактором сокращения «социальной дистанции» между людьми, их изоляции друг от друга, поскольку содействует дружеским отношениям и тем самым – развитию чувства общности.

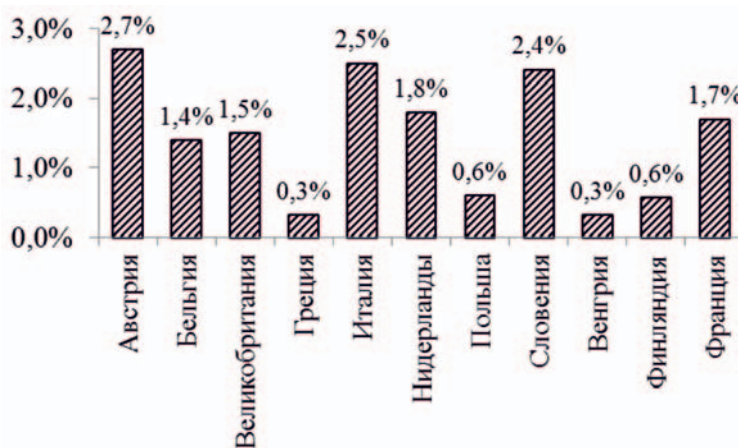

Рис. 2. Удельный вес экономики физической культуры и спорта в ВВП стран Европейского Союза (в %) [14]

ки стран Европейского Союза сфера физической культуры и спорта имеет удельный вес приблизительно 1-2,5 % ВВП.

Украина значительно отстает по этому показателю. Однако, учитывая некоторые сдвиги в сфере физической культуры и спорта, которые наблюдаются в последнее время в связи

с подготовкой к Евро-2012, можно спрогнозировать в ближайшем будущем ощутимое увеличение удельного веса сферы физической культуры и спорта в национальной экономике.

Необходимо также отметить расширение сегмента национальных и региональных рынков, что, в первую очередь, проявляется в миграции товаров, являющихся продуктом деятельности физкультурно-спортивных организаций. Согласно ряду исследований, удельный вес расходов населения стран Западной Европы, связанных с занятиями физической культурой и спортом, составляет более 1 %, а в некоторых странах более 2 % общих потребительских расходов [14].

Развитие спорта может способствовать и уже способствует размыванию национальных и континентальных границ. Такие тенденции наблюдаются достаточно давно, в первую очередь, в игровых видах спорта и особенно футболе (покупка клубами футболистов из других стран и континентов). Следует также упомянуть о роли спорта в стимулировании научно-технического прогресса. Бурное развитие высоких технологий в области спорта во многих странах мира интенсифицирует процесс обмена новыми технологиями в изготовлении оборудования, инвентаря, одежды, обуви, строительстве новых оригинальных спортивных сооружений.

Современные медицинские технологии позволяют эффективно и вполне легально использовать нетрадиционные средства фармакологической поддержки и восстановления трудоспособности спортсмена (в данном случае речь идет о вполне легальных препаратах). Таким образом, спорт способен создать уникальную продукцию, которая имеет высокую социальную ценность, потому что востребована всем мировым сообществом.

Вот почему правительства многих стран уделяют развитию спорта большое внимание. Украина в этом контексте не является исключением.

31 августа 2011 года Правительство Украины утвердило Концепцию общегосударственной целевой социальной программы развития физической культуры и спорта на 2012-2016 гг. В ней указывается на необходимость изменения подходов общества к обеспечению здоровья человека как высшей гуманистической ценности и приоритетного направления государственной

политики. Для этого следует содействовать духовному и физическому развитию молодежи, воспитывать у нее чувство гражданского сознания и патриотизма; развивать физкультурно-спортивное движение в Украине с учетом изменений во всех сферах общественной жизни и ценностных ориентаций населения нашей страны. В программе особый акцент был сделан на переориентацию практической деятельности сферы физической культуры и спорта в сторону приоритетной проблемы – укрепления здоровья разных слоев населения; создания условий для удовлетворения потребностей каждого гражданина Украины в повышении уровня своего здоровья, физического и духовного развития.

Данная программа, в первую очередь, направлена на создание условий:

- для физического воспитания и спорта во всех типах учебных заведений, по месту работы и жительства;
- по поддержке детского, детско-юношеского, резервного спорта, спорта высших достижений, спорта инвалидов и ветеранов;
- для обеспечения развития олимпийских, неолимпийских видов спорта, видов спорта, в которых принимают участие люди с ограниченными физическими возможностями;
- по улучшению организационного, нормативно-правового, кадрового, материально-технического, финансового, научно-методического, медицинского, информационного обеспечения сферы физической культуры и спорта.

Несомненно, росту внимания к спорту и его проблемам послужит Евро-2012, в организации и проведении которого Украина и Польша выступают партнерами.

По данным социологических опросов, которые проводились компанией «GfK Ukraine» в июле 2007 и феврале 2011 года, большинство наших сограждан (89%) одобряют решение провести чемпионат Европы по футболу в Украине [15] (рис. 3) и считают, что это событие будет содействовать не только повышению интереса к футболу в нашей стране, но и развитию экономики, росту престижа страны в глазах европейцев: «мы этого достойны!», «это возможность Украины занять достойное место среди европейских государств», «Это просто супер!», «Украине нужен опыт практического сотрудничества с европейскими организациями и компаниями» [16] и т. д.

Украинские граждане считают, что спорт – одна из сфер, в которой наше общество может успешно конкурировать с западными странами.

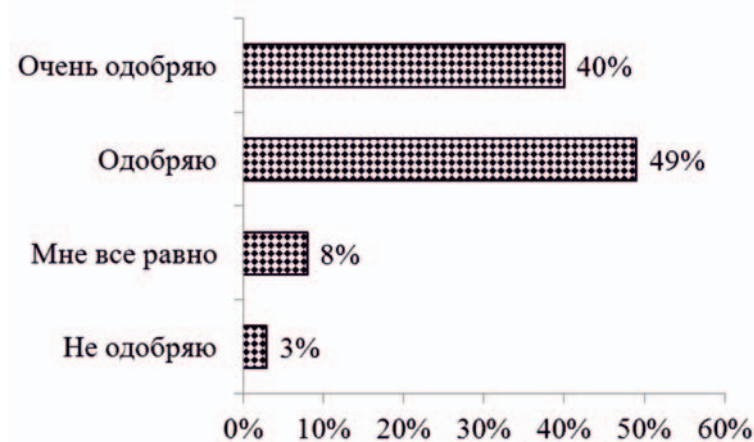

Рис. 3. Распределение ответов респондентов на вопрос «Ваше отношение к Евро-2012 в Украине» (в %) [15]

Исследование, проведенное Институтом социологии НАН Украины в 2002 году, свидетельствует о том, что украинцы связывают успехи в спорте с престижем страны, а победы наших спортсменов вызывают у них патриотические чувства (рис. 4) [17].

Таким образом, спорт и физическое воспитание играют важную роль в индивидуальном, общественном, национальном и глобальном развитии. На национальном уровне спорт и физическое воспитание вносят значительный вклад в экономическое и социальное развитие общества, способствуют укреплению общественного здоровья и объединению разных групп людей.

На глобальном уровне спорт и физическое воспитание способны оказать долгосрочное положительное влияние на развитие межгосударственных отношений, поддержку мира, а также охрану окружающей среды.

Участие в процессе спортивного и физического воспитания

обеспечивает возможность достичь социального и морального признания для групп населения, маргинализованных вследствие существования социальных, культурных и религиозных барьеров по признакам пола, наличия физических недостатков или в результате других форм дискриминации и неравенства.

Спорт и физическая культура способны стать той областью, где люди могут ощутить радость равноправия и свободы, это сфера, которая помогает людям обрести чувство собственного достоинства, позволяет расширить их возможности. Ощущение свободы и контроля над собственным телом, которые переживаются во время спортивных занятий, особенно важны для девушек и женщин, людей с физическими недостатками, людей, которые переживают период восстановления после перенесенных травм.

Следует отдельно отметить становление и развитие студенческого спорта. Студенческое спортивное движение начинает институционализироваться в Украине в первой четверти XX столетия, когда вводятся обязательные занятия физической культурой

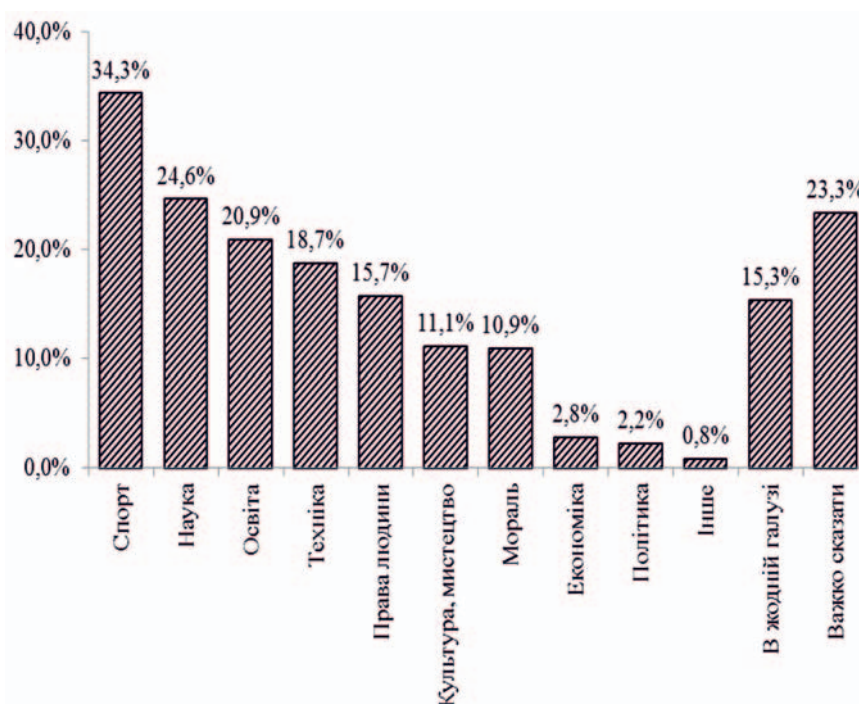

Рис. 4. Общественное мнение относительно сфер, в которых современное украинское общество способно конкурировать с Западом (в %, респонденты отмечали не более 3-х ответов) [18]

в высших учебных заведениях, а молодежи активно прививается привычка к регулярным занятиям отдельными видами спорта.

Формирование новой структуры студенческого спорта в Украине происходило в сложных политических, экономико-правовых условиях, в условиях выбора стратегии взаимодействия государственных и обществен-

добиться того, чтобы полученные знания эффективно применялись на практике, а это зависит во многом и от состояния здоровья. Поэтому, на наш взгляд, актуальной задачей современных вузов является усиление работы по укреплению здоровья студентов. Решение проблемы здоровья одновременно может решать другие важные задачи: повысить трудоспособность, актуализировать альтернативы

Таблица 1

**Результаты участия студенческих сборных Украины
во Всемирных летних Универсиадах (1993-2011)**

Место и год проведения	Медали			
	Золото	Серебро	Бронза	Всего
Баффало, США (1993)	11	6	9	26
Фукуока, Япония (1995)	4	5	7	16
Палермо, Италия (1997)	17	6	4	27
Пальма, Испания (1999)	7	7	9	23
Пекин, Китай (2001)	13	14	7	34
Даегу, Корея (2003)	23	15	17	55
Измир, Турция (2005)	18	16	18	52
Бангкок, Таиланд (2007)	28	20	18	66
Белград, Сербия (2009)	7	11	13	31
Шеньчжень, Китай (2011)	11	19	14	44
Всего	139	119	116	374

Таблица 2

**Результаты участия студенческих сборных Украины
во Всемирных зимних Универсиадах (1993-2011)**

Место и год проведения	Медали			
	Золото	Серебро	Бронза	Всего
Закопане, Польша (1993)	1	0	0	1
Хака, Испания (1995)	0	0	3	3
Муджу, Южная Корея (1997)	0	2	2	4
Попрад, Словакия (1999)	4	1	2	7
Закопане, Польша (2001)	1	1	1	3
Тарвизио, Италия (2003)	7	4	3	14
Инсбрук, Австрия (2005)	4	10	2	16
Турин, Италия (2007)	2	8	6	16
Харбин, Китай (2009)	1	2	4	7
Эрзурум, Турция (2011)	6	5	4	15
Всего	26	33	27	86

ных структур спорта и т.д. Несмотря на это, украинские спортсмены достойно выступали на соревнованиях различного уровня, примером чему могут служить медали, завоеванные ими на Универсиадах (табл. 1, 2).

Безусловно, важно выпускать специалистов с высоким уровнем профессиональной подготовки, но не менее важным является

вредным привычкам, выработать иммунитет ко многим болезням. Университетам стоит направить свои усилия на усовершенствование своей спортивной базы, вводить материальные и моральные стимулы для студентов-спортсменов, пропагандировать здоровый образ жизни. Очень важным является влияние занятий спортом на нравственное воспитание молодых людей.

Спортивная деятельность подразумевает соблюдение принципов fair play (честной, справедливой игры), на которые должны ориентироваться спортсмены, тренеры, болельщики и другие лица, связанные со спортом. Принципы fair play требуют решительного и полного отказа от победы любой ценой, создание равных условий для всех участников соревнований, предполагают внутреннее убеждение в том, что победить посредством обмана, за счет ошибки судьи, за счет неадекватных условий – означает не победить вообще.

Таким образом, система символических ценностей спорта делает его чрезвычайно привлекательной моделью человеческого мира, справедливого, хотя и не бесконфликтного. Спорт может служить идеальным конструктом упорядоченного и справедливого общественного порядка и показывать человечеству, которое столкнулось в XXI столетии с серьезными противоречиями и конфликтами, в каком направлении следует развиваться для их преодоления и решения. В частности, он может быть хорошей моделью для установления отношений сотрудничества и взаимопонимания в политической сфере, а принципы честной игры в спорте – примером для установления честных отношений между политическими партиями страны, в коммерческих сделках между конкурентами и др.

В спорте создаются предпосылки для реализации принципа справедливости и равенства шансов. Это связано с тем, что правила спортивных соревнований одинаковы для всех участников. Игроки одобряют их и подчиняются им сознательно и добровольно. Победитель определяется на основе установленных и принятых игроками четких критериев. Оценки в игре производятся публично. Успех в спорте преимущественно зависит от способностей, знаний, воли человека, его самоотверженной работы на тренировках, то есть в спорте создаются условия для прак-

тической реализации принципа справедливости. Важно учитывать также, что в спорте человек учится выполнять даже те решения, с которыми он не согласен. Спорт учит уважать решение безотносительно к его правильности, только потому, что они принимаются теми авторитетными лицами (в спорте – судьями), на которых возложена функция принимать эти решения. Кроме того, спорт способствует формированию корректных форм соперничества, атмосферы терпимости и взаимного уважения подобно тому, как демократический принцип допускает существование оппозиционных партий и разных взглядов, а не загоняет каждого в прокрустово ложе общего согласия.

Само понятие «fair play» берет начало в спорте, однако со временем становится социальной ценностью и социальной нормой в самых разных сферах человеческой жизнедеятельности. Эта норма представляет собой культурный вклад спортивной традиции в культуру противостояний в обществе, она становится для общества чем-то вроде негласной добродетели в регламентированных правилами конфликтах.

Но было бы ошибкой считать, что в современных условиях спорт сам по себе выступает средством решения многих социальных проблем, позитивно влияет на человека и общество. Спорт таит в себе также деструктивные моменты и может в ряде случаев способствовать девиантному поведению.

Для того, чтобы спорт мог наиболее полно реализовать свой гуманистический потенциал, свои социальные и духовные ресурсы, его развитию нужно уделять значительно больше внимания, чем это делается сегодня в Украине. Спорт должен быть предметом заботы как государства, так и широкой общественности. И наша публикация, надеемся, послужит вкладом в осмысление проблем, возможностей, недостатков спорта, его роли в жизни современного человека и общества в целом.

Література

1. Sport /edited by Eric Dunning and Dominic Malcolm. – London ; New York: Routledge, 2003. – 890 p.
2. Rowe D. Sport, Culture and the Media: The Unruly Trinity / D. Rowe. – Maidenhead & New York: Open University Press, 2004. – 193 p.
3. Лой Дж. Состояние и перспективы социологии спорта / Дж. Лой, Г. Кенъон, Б. Макферсон // Хрестоматия по социологии спорта ; [сост. В. И. Столяров, Н. Н. Чесноков, Е. В. Стопникова]. – М.: Физическая культура, 2005. – Ч. 1. – С. 44 – 49.
4. Лубышева Л. И. Социология физической культуры и спорта : учебное пособие / Л. И. Лубышева. – М.: Академия, 2004. – 238 с.
5. Паначев В. Д. Спорт и личность: опыт социологического анализа // Социологические исследования. – 2007. – № 11 (283). – С. 125 – 128.
6. Столяров В. И. Социология физической культуры и спорта. – М.: Физическая культура и спорт, 2005. – 400 с.
7. Шукис С. Юношеский спорт – фактор социализации / С. Шукис, К. Кардалис, Р. Янкаускаене // Социологические исследования. – 2005. – № 11. – С. 87 – 96.

8. Элиас Н. Генезис спорта как социологическая проблема / Н. Элиас // Логос. – 2006. – № 3 (54). – С. 41 – 62.
9. Кириленко О. Н. Спортивная деятельность личности: специфика, формы, ценности (социологический анализ) : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 «Специальные и отраслевые социологии» / Кириленко Олеся Николаевна. – К., 1994. – 168 с.
10. Васильченко О. А. Еволюція норм та девіацій у сфері спорту : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Олег Анатолійович Васильченко. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
11. Лукашук В. И. Тенденции развития спорта в условиях рыночных преобразований : дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.04 «Специальные и отраслевые социологии» / Виталий Игоревич Лукашук. – Х., 2006. – 223 с.
12. Люта Л. П. Інституціалізація спорту: динаміка структурних змін : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / Леся Петрівна Люта. – К., 2007. – 20 с.
13. Алехин В. Спорт в цифрах и комментариях [Электронный ресурс] // Инфоспорт: [сайт] / В. Алехин. – Режим доступа : <http://www.pressa.infosport.ru/index/7818112.htm> (21.10.2011). – Загл. с экрана.
14. Галкин В. В. Экономика спорта и спортивный бизнес / В. В. Галкин. – М.: КНОРУС, 2009. – 320 с.
15. Імідж України та чотирьох приймаючих міст Євро-2012 [Електронний ресурс] // Стала система міського транспорту [сайт]. – Режим доступу : http://www.mobilnlist.org.ua/ua/downloads/cat_view/54-mobility-management-and-transport-planning.html (21.10.2011). – Назва з екрану.
16. Социологические опросы: «Евро-2012», или футбол украински [Электронный ресурс] // SuperJob.ua: [сайт]. – Режим доступа : <http://www.superjob.ua/research/articles/sociology> (17.04.2008). – Загл. с экрана.
17. Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, Н. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 668 с.

УДК 316.004

Ольга Кислова (Харьков)

Интеллектуальный анализ данных: история становления термина

Статья посвящена исследованию генезиса интеллектуального анализа данных. Исследование включает в себя ретроспективный анализ терминологических дискуссий, обусловленных интертекстуальностью термина «интеллектуальный анализ данных», его метафоричностью и тесной взаимосвязью с контекстом возникновения – сферой искусственного интеллекта. Проанализирована ситуация терминологической конкуренции, сопровождающая процесс углубления понимания сущности и специфики современного подхода к анализу эмпирической информации. Приведен рейтинг популярности наиболее распространенных синонимов понятия «интеллектуальный анализ данных», обосновано, что данный термин является наиболее адекватным в контексте социологических исследований.

Ключевые слова: интеллектуальный анализ данных, дэйта майнинг, поиск знаний в базах данных.

The article deals with the genesis of Intelligent Data Analysis. This study includes a retrospective analysis of terminological debate caused by intertextuality of the term «Intelligent Data Analysis», his metaphoricality and close relationship with the context of origin – the sphere of artificial intelligence. The situation of terminological competition accompanying the process of deeper understanding the nature and specifics of the modern approach to the analysis of empirical data is analyzed. A rating of the most common synonyms of Intelligent Data Analysis is given, and it is proved that this term is the most appropriate in the context of sociological research.

Keywords: Intelligent Data Analysis, Data Mining, Knowledge Discovery in Databases.

Стаття присвячена дослідженню генези інтелектуального аналізу даних. Дослідження включає ретроспективний аналіз термінологічних дискусій, обумовлених інтертекстуальністю терміну «інтелектуальний аналіз даних», його метафоричністю й тісним взаємозв'язком з контекстом виникнення – сферою штучного інтелекту. Проаналізовано ситуацію термінологічної конкуренції, що супроводжує процес поглиблення розуміння сутності й специфіки сучасного підходу до аналізу емпіричної інформації. Наведено рейтинг популярності найпоширеніших синонімів поняття «інтелектуальний аналіз даних», обґрунтовано, що даний термін є найбільш адекватним у контексті соціологічних досліджень.

Ключові слова: інтелектуальний аналіз даних, дэйта майнінг, пошук знань у базах даних.

*Определите значения слов, и вы избавите человечество
от половины его заблуждений.*

Рене Декарт

Революция в информационных технологиях, приведшая к повсеместному использованию компьютеров, а также дигитализации культурного и интеллектуального достояния человечества, привела к осознанию важности разрешения проблем, связанных с анализом накопленной информации и преодолением парадокса наличия информационного голода (нехватки зна-

ний) на фоне изобилия первичной информации (данных). Эти проблемы актуализировались лишь в последнее десятилетие XX века, когда информационные технологии стали превращаться в необходимый атрибут жизни современного человека и приобретать самодовлеющий характер. Активизация разработки методов, позволяющих эффективно исследовать «оцифрованную»

информацию, ориентироваться в безграничном океане накопленных данных, извлекая из них нужные в данный момент знания, со временем привела к тому, что такие методы выделились в специфический подраздел искусственного интеллекта, получивший название «интеллектуальный анализ данных».

В настоящее время интеллектуальный анализ данных (ИАД) является одной из наиболее активно развивающихся сфер междисциплинарных исследований, быстро рекрутирующей последователей не только среди компьютерщиков, разработчиков систем искусственного интеллекта, но и среди экономистов, социологов, психологов, медиков и т.д. XXI-й век, который часто называют веком компьютерных технологий, невозможно представить без интеллектуального анализа данных. Современный человек иной раз даже не осознает, что, просто осуществляя поиск информации в Интернет, он задействует целый комплекс методов интеллектуального анализа данных. Исследователи, анализируя эмпирические данные, применяют современные пакеты статистической обработки, которые включают в себя интеллектуальные методы. Интеллектуальный анализ данных постепенно начинает признаваться социологическим сообществом: 1) как полезный инструмент обработки эмпирической информации (см., например, [1; 2]); 2) как необходимый атрибут нового витка в развитии Интернет-социологии [3] и 3) неявный (но обязательный) компонент методологии так называемой социологии 3.0¹, в которой мультимедийный контент рассматривается в качестве основного источника данных о социуме и социальных процессах [4]. Показательным является возрастающий интерес разработчиков интеллектуальных технологий к социологической специфике, созданию специализированных систем интеллектуального анализа социологических данных [5-6]. При этом следует отметить, что появление новых технологий, помогающих в работе с информацией, в научном сообществе социологов воспринимается вполне позитивно. Однако название «интеллектуальный анализ данных» вызывает недоверие как нечто загадочное и неестественное. Так, например, А. И. Орлов полагает, что «интеллектуальный анализ данных» – одно из конъюнктурных названий прикладной статистики, что вместо него вполне возможно

использовать термин «статистическая технология» [7]. Сложилась ситуация, когда необходимость развития интеллектуального анализа и включения его в арсенал методов социологов признается, однако сам термин (особенно его перевод с английского языка) вызывает дискуссии. Это актуализирует исследование терминологических инноваций, имеющих целью вербализацию сути процесса извлечения знаний из имеющихся данных в форме адекватного наименования.

Невзирая на обозначенный в названии статьи акцент на терминологии, истинной нашей целью является исследование генезиса интеллектуального анализа данных, его истоков и процесса развития, без чего невозможно прогнозировать перспективы применения ИАД в социологии. Для достижения поставленной цели мы используем необычный прием – обращаемся к исследованию истории становления термина «интеллектуальный анализ данных», а также контекстов его использования в современном научном и околонаучном дискурсе. Выбор такого ракурса дает нам возможность проследить влияние терминологических дискуссий на развитие понимания сути интеллектуального анализа данных и его роли в современной науке, в частности той роли, которую он призван сыграть в современной социологии.

Метафоричность термина «Intelligent Data Analysis» и проблемы его адекватного перевода

Распространенным способом образования научных терминов является метафорическое иносказание, позволяющее объяснить новую, неизвестную идею, используя образные ассоциации с привычными, известными понятиями. Так, например, Джон Маккарти в 1956 году на конференции в Дартмуте (США) предложил метафору «Artificial Intelligence» («искусственный интеллект») для наименования совокупности математических методов, реализация которых на компьютере позволяет получать результаты, похожие на порождаемые человеческим мышлением. Эта метафора быстро завоевала признание и превратилась в общепризнанный термин, являющийся сегодня названием самого приоритетного направления современной информатики, связанного с созданием новых информацион-

¹ Так петербургский социолог Д. В. Иванов предлагает назвать ту «версию социологии», которая порождается «исследованиями и концепциями, выходящими за рамки ритуальной социологии» [4, с. 48].

ных технологий, что послужило стимулом для дальнейшего «терминотворчества» в этой науке, в частности появления термина «intelligent data analysis».

«Intelligent data analysis» – это, безусловно, метафора, смысл которой определяется контекстом компьютерных наук, где слово «intelligent» имеет вполне конкретное, но достаточно специфическое значение, которое обусловлено интертекстуальными связями с проблематикой искусственного интеллекта.

Следует отметить, что термин «интеллектуальный анализ данных» («intelligent data analysis») используется двояко (см. [8-10]). В узком смысле – для обозначения отдельных методов автоматизированного поиска в имеющихся данных латентных закономерностей. В широком смысле – как современная концепция анализа информации, призванная выявлять в «сырых» данных ранее неизвестные, нетривиальные и практически полезные знания, используя при этом мощь человеческого интеллекта (intellect), многократно усиленную искусственным интеллектом (artificial intelligence).

В приведенном определении мы сознательно подчеркнули игру слов intellect – intelligence, чтобы обратить внимание на нюансы скрытого в них смысла. Проблема состоит в том, что английское слово «intelligence» одновременно означает и интеллект, и разведку, поэтому англоязычная метафора «intelligent data analysis» адекватно отражает суть процесса компьютеризированного поиска в данных скрытых знаний.

В русском и украинском языках под интеллектом (интеллектом) понимается прежде всего ум, рассудок, мыслительная способность человека, противопоставляемая воле и чувствам, что отражает только одно из многих значений английского слова «intelligence», имеющего, кроме этого, следующие значения: «... 2) смысленость, быстрое понимание; понятливость (животных); 3) сведения, информация; 4) разведка; 5) мыслящее существо; 6) разведывательный; intelligence department (или service) разведывательная служба, разведка; 7) умственный; intelligence test испытание умственных способностей» [11, с. 391]. Таким образом, перевод термина «intelligent data analysis» как «интеллектуальный анализ данных» является формально правильным, но при этом не отражает всей полноты смысловых ассоциаций, присутствующих в англоязычном варианте.

Почему мы уделяем столь пристальное внимание адекватности перевода термина «intelligent data analysis»? Дело в том, что экспансия англоязычных терминов в другие языки часто превращается в историю искажения сущности того, что этими терминами обозначается, историю порождения всевозможных противоречивых домыслов. Так, словосочетание «интеллектуальный анализ данных», подобно завоевавшему всеобщее признание термину «искусственный интеллект», вызывает невольные ассоциации с научной фантастикой, с «думающими» компьютерами, благодаря антропоморфной окраске, которую оно приобрело при переводе с английского языка. Аналогичные терминологические казусы случаются иногда в науке, однако они не способны остановить ее развитие, хотя могут притормозить, уводя по ложному пути неадекватных ассоциаций. Те исследователи, которые не утруждают себя погружением в сущность исследуемой проблематики, следуя за научной модой, временами используют новую терминологию по своему (иногда не вполне корректному) разумению (в качестве примера критики перевода англоязычной терминологии без соотнесения содержания с его вербальным выражением отметим статью П. Ю. Конотопова «Королевство кривых зеркал» [12], который со справедливым гневом осуждает некоторых «ученых», плодящих поверхностное и неадекватное понимание многих современных терминов, что провоцирует ситуацию «терминологического шабаша»). В данном контексте особое значение приобретает исследование этимологии термина, а главное – степени соответствия термина обозначаемому им понятию. Именно поэтому, следуя завету Р. Декарта, крылатое высказывание которого взято нами в качестве эпиграфа, далее мы постараемся определить значение словосочетания «интеллектуальный анализ данных», чтобы избавиться от потенциальных заблуждений, используя для этого ретроспективный анализ становления данного термина в контексте научных поисков по уточнению сущности обозначаемого им понятия.

Многоликость интеллектуального анализа данных: ретроспективный взгляд на терминологическую конкуренцию

Подчеркнем, что история становления термина «интеллектуальный анализ данных» – это история поиска названия, объединяющего существующие разрозненные методы извлечения знаний из имеющихся

данных, истоки которых коренятся в математической статистике (разделе математики), теории баз данных (разделе информатики), машинном обучении (разделе искусственного интеллекта) и др. [8-10; 13-15]. Эта история не превышает четверти века, поскольку подобные методы начали развиваться относительно недавно (в 1990-х годах). Соответственно, проблема их выделения как отдельного научного направления возникла лишь в последнее время, когда активное использование интеллектуального анализа данных для решения разнообразных научных и практических задач сделало очевидным его высокую значимость среди методологических инноваций современной науки [16].

«Молодость» интеллектуального анализа данных является причиной сосуществования в настоящее время около десяти его альтернативных названий, часто используемых как синонимы (наиболее популярными среди них являются дэйта майнинг (Data Mining, DM) и извлечение знаний из баз данных (Knowledge Discovery in Databases, KDD)). Такая ситуация естественна для начальных этапов формирования терминологии, когда дискуссии относительно содержания и наименования недавно возникших понятий еще не завершены. Однако термины-синонимы в языке науки представляют собой нежелательное явление, которое устраняется в ходе естественного (и сознательного) отбора лучшего из нескольких альтернативных названий одного и того же понятия, в отличие от литературного языка, где наличие синонимов оправдано тем, что их употребление украшает речь, изменяет стилистическую окраску, придает ей индивидуальный оттенок.

Как мы уже подчеркивали, интеллектуальный анализ данных имеет междисциплинарный характер, который не исчерпывается разнообразием его истоков. Главным является то, что сфера приложения интеллектуального анализа данных не локализована, поскольку он применим и востребован везде, где есть данные, подлежащие обработке и интерпретации. А данные есть везде. Именно поэтому зарождение термина, обозначающего компьютеризированный (или, как часто говорят, автоматический) процесс извлечения знаний из данных, происходило с учетом обоих указанных аспектов: истоков и сфер применения. Эти же аспекты определили некую эклектичность интеллектуального анализа данных, обусловившую трудности

выбора названия, которое стало бы общепризнанным во всем научном сообществе, а не только в локальных группах специалистов, участвующих в разработке отдельных предметных областей научного знания.

Нельзя не отметить, что рождение новых терминов не всегда происходит легко. Некоторые феномены и процессы являются настолько объемными и многогранными, что с трудом поддаются корректному обозначению их неким понятием. Именно к таким трудноопределимым процессам относится процесс извлечения знаний из имеющихся данных. Попытки обозначить его неким термином имеют длинную историю, начало которой совпадает с моментом осознания возможности нестатистического похода к анализу данных, породившим в научном сообществе в середине XX-го века бурные споры о том, можно ли считать анализ данных наукой. Мы имеем в виду полемику по поводу относительного размежевания математической статистики и анализа данных и выделения последнего в качестве отдельной научной дисциплины. основополагающей публикацией, где впервые была обоснована актуальность поискового (эксплораторного) подхода в статистических исследованиях, а также введен термин «анализ данных», является статья Джона Уайлдера Тьюки «Будущее анализа данных» [17], увидевшая свет в 1962 году.

Дж. Тьюки обосновал необходимость различения «разведочного анализа данных» («exploratory data analysis») и «подтверждающего анализа данных» («confirmatory data analysis»), которые в равной степени важны для получения новых знаний на основе исследования эмпирического материала, а также разработал принципы, которые легли в основу современной концепции интеллектуального анализа данных.

Принципы анализа данных (по Дж. Тьюки):

- максимальное «проникновение» в данные,
- выявление основных структур,
- выбор наиболее важных переменных,
- обнаружение отклонений и аномалий,
- проверка основных гипотез (предположений),
- разработка начальных моделей,
- визуализация закономерностей, скрытых в данных [17].

К основным методам разведочного статистического анализа Дж. Тьюки относит

следующие: анализ распределений переменных; просмотр корреляционных матриц с целью поиска коэффициентов, превосходящих по величине определенные пороговые значения; факторный анализ; дискриминантный анализ; многомерное шкалирование; визуальный анализ. Он особо подчеркивал важность чередования эксплораторного и конфирматорного этапов при выявлении нового знания. Поисковый анализ данных служит цели «генерации идей», но это лишь первый шаг исследования данных, и пока результаты не подтверждены на других выборках или на независимом множестве данных, их следует воспринимать самое большее как гипотезу. Если результаты разведочного анализа говорят в пользу некоторой модели, то ее правильность необходимо затем проверить, используя конфирматорный подход и соответствующие статистические процедуры.

Слишком большое внимание к статистической проверке гипотез, свойственное классическому статистическому анализу, по мнению Дж. Тьюки, обедняет статистическую методологию и может даже приводить к ошибочным результатам, которые проистекают из неправильной постановки вопросов: «Гораздо лучше иметь приблизительный ответ на правильный вопрос, который часто является неопределенным, чем точный ответ на неправильный вопрос, который всегда может быть точным» (выделение приведено в авторской редакции) [17, р. 13-14].

Сегодня идеи Дж. Тьюки получили всеобщее признание [18], его научное наследие рассматривается как основа становления не только анализа данных, но и его логического продолжения – интеллектуального анализа данных [19; 20]. Дискуссии относительно научности «неточного» эксплораторного подхода завершены, а ортодоксальные воззрения на роль математики в статистическом анализе сменились признанием анализа данных в качестве полноценной научной дисциплины, (1) обладающей определенными особенностями, отличающими ее от прикладной математической статистики; (2) имеющей потенциал дальнейшего развития – превращения в интеллектуальный анализ данных (за счет компьютеризации существующих методов).

В ходе научных дискуссий неоднократно делались попытки дать названия как отдельным методам эвристического поиска, так и зарождающейся области науки, объ-

единяющей эти методы. В результате появился целый ряд альтернативных терминов: «data fishing», «data dredging», «data snooping», «data mining», «intelligent data analysis», «knowledge discovery in databases», «discovery-driven data mining» и др.

В 1960-е годы эксплораторный анализ данных некоторыми статистиками (приверженцами «строгой» математизации статистических исследований) уничижительно назывался «испорченной статистикой». Именно в это время появились такие термины, как «data fishing» («вылавливание данных»), «data dredging» («углубление данных») и «data snooping» («шпионаж данных») [21-23]. Все эти названия метафоричны, для них сложно подобрать адекватный перевод, полностью отражающий глубину используемого образа. Эти термины имеют пренебрежительный оттенок и применяются в тех случаях, когда авторы хотят подчеркнуть недостатки проведенного с их помощью анализа.

Основная критика методов «слепого прочесывания данных» (data dredging, data fishing и data snooping) основана на том, что они проводятся без выдвижения априорных гипотез. Традиционный статистический подход, напротив, всегда предполагает наличие гипотезы. Его ярые приверженцы жестоко критиковали эксплораторный подход, используя в качестве основного аргумента тот факт, что поисковые методы в некоторых случаях могут привести к нахождению ложных закономерностей и преждевременным выводам. В это время (1970-1971 гг.) трижды публиковалось предварительное ограниченное издание монографии Дж. Тьюки «Эксплораторный анализ данных», велись жаркие споры, закончившиеся в 1977 г. утверждением поисковых методов в качестве полноправных инструментов статистического анализа (одновременно с полномасштабной публикацией монографии Дж. Тьюки [24]). Противники «неточных» методов анализа признали, что результаты data dredging все-таки могут быть полезным (а иногда единственным) средством для нахождения эксклюзивных закономерностей, которые другими способами невозможно обнаружить (см., например, [23]).

Информационный бум и «цифровая революция» способствовали осознанию того, что количество «оцифрованных» данных растет и будет расти, уменьшить их объемы человечество не может, но научиться ори-

ентрироваться в них – просто обязано. В этом контексте актуализировался поиск ответов на такие вопросы: «Как не утонуть в океане данных? Как выделить в них главное? Как получить нужные в настоящий момент знания вместо массы малозначительных сведений, не имеющих прямого отношения к решаемой проблеме?».

Технологический прорыв в конце XX-го века позволил по-новому подойти к ответам на поставленные вопросы. В качестве эффективного решения проблемы информационного бума была предложена глобальная интеллектуализация информационных технологий, предполагающая развитие методов извлечения «зерен знаний» из океана имеющихся данных. Около 1990 г. наблюдается повышенная активность в сфере разработки методов интеллектуального анализа данных: компьютеризируются имеющиеся эксплораторные методы, изобретаются новые, которые сразу же превращаются в информационные технологии, и, как следствие, порождаются соответствующие им названия. В результате появились такие термины: «database mining»; «data mining» (DM); «knowledge discovery in databases» (KDD); «intelligent data analysis» (IDA); «discovery-driven data mining» (DDDM); «information harvesting»; «data archaeology».

Исследуя терминологическое разнообразие, в полной мере проявившееся в 1990-х гг., мы обязаны сказать несколько слов об экспертных системах, усовершенствование которых явилось источником вдохновения для создателей методов поиска знаний и, соответственно, их названий. Известно, что создание экспертных систем – программ, использующих специализированные базы знаний для получения достоверных заключений по какой-либо проблеме, базируется на автоматизации процесса поиска нужной информации и/или знаний в базе данных. В этом контексте на первый план выходят задачи получения знаний из простого набора сведений в некоей предметной области, их систематизация и эффективное использование. Термин «data mining» появился в сообществе исследователей баз данных. Сначала появилось название «database mining» (mining по-английски означает «добыча полезных ископаемых»). Это название в метафорической

форме определяло процесс автоматизированного поиска полезной информации в одной отдельно взятой базе данных.

Развитие инструментальных средств, создание нового программного обеспечения позволило перейти на другой уровень информационного поиска – стало возможным выявлять полезную информацию, используя не одну базу данных, а несколько. Более того, появились предпосылки для работы одновременно с разными видами данных: числовыми, текстовыми и даже мультимедийными. В этом новом контексте термин «database mining» уже не вполне отражал сущность процедуры поиска, что спровоцировало необходимость его трансформации в «data mining» для метафорического обозначения процесса выявления «золотых самородков» (нетривиальных закономерностей) среди огромного объема «горной руды» (неструктурированной разнородной информации, находящейся в разрозненных базах данных).

Нельзя не отметить попытку внедрения в аналитическую практику названия «discovery-driven data mining» (DDDM)², акцентирующего эксплораторный характер процесса «выявления самородков-закономерностей среди руды данных», эвристичность применяемых методов и отличие этого поискового процесса от статистической проверки априорных гипотез. Однако данное название является слишком длинным, что, видимо, и обусловило его недостаточную популярность. Красочное сравнение шахтерского труда с процессом превращения данных в полезную информацию вдохновило многих исследователей, но особенно оно пришлось по душе журналистам, и термин «data mining» быстро стал завоевывать признание, вытесняя другие неологизмы, появившиеся примерно в это же время:

– археология данных (data archaeology) – термин появился в 1993 году для обозначения процесса восстановления частично утраченной старой информации, хранящейся в устаревшем к настоящему времени формате [25];

– сбор информационного урожая (information harvesting) – один из ранних методов интеллектуального анализа данных, разработанный примерно в 1990 г. Ральфом

² Методы тестирования моделей, т.е. методы проверки априорных гипотез в англоязычной литературе часто называют verification-driven или конфирматорный (подтверждающий) анализ, а методы эксплораторного (разведочного, поискового) анализа – discovery-driven.

Уиггинсом (Ralphe Wiggins). Сегодня этот метод чаще всего применяют для анализа текстовой информации, особенно контента Интернет [26];

– извлечение знаний (knowledge extraction) – методы, являющиеся разновидностью информационного поиска, при котором из неструктурированного текста выделяется структурированная информация, представляющая собой категоризированные, семантически значимые данные по исследуемой проблеме [27].

Термин-метафора «data mining» не поддается адекватному переводу, несмотря на многочисленные попытки. Поэтому в научном дискурсе используют английский вариант или же просто осуществляют транслитерацию и говорят «дэйт майнинг», подобно тому, как говорят «компьютер».

Григорий Пятецкий-Шапиро, считающийся одним из главных идеологов data mining, предложил в 1989 году термин «knowledge discovery in databases» или сокращенно – KDD («обнаружение знаний в базах данных») [10]. По его мнению, термин KDD лучше отражает сущность процесса автоматизированного поиска закономерностей в массивах данных, подчеркивая его конечную цель – выявление знаний и одновременно отражая дух первооткрывательства, сопутствующий поиску знаний. Этот термин быстро стал популярным в сообществах искусственного интеллекта и машинного обучения, но не прижился ни в сфере бизнеса, где методы поиска знаний активно используются, ни в публикациях масс-медиа, освещающих результаты применения этих методов.

Относительно термина «data mining» следует сделать несколько дополнительных замечаний, поскольку именно он лидирует по частоте упоминаний в Интернет-контенте. Дело в том, что этот термин приобрел значительную популярность в среде копирайтеров, популяризирующих возможности приложения научных достижений в экономике и бизнесе. Однако копирайтеры редко глубоко вникают в детали рекламируемых методов и технологий, акцентируя внимание прежде всего на их коммерческой эффективности. Еще реже они читают первоисточники, где анализируются различные аспекты и особенности новых методов. В результате порождаются «перлы», которые «добросовестно» копируются и кочуют из одной околонушной публикации в дру-

гую. Так, термин «интеллектуальный анализ данных» с чьей-то легкой руки был назван «наиболее удачным непрямым переводом» термина «data mining» (см., например, [28]). Это тенденциозное суждение было бездумно скопировано на множестве сайтов, заполонило Интернет (повторяется более 100 раз). Если бы авторы подобных текстов действительно интересовались проблематикой, по которой они берутся писать, и почитали основополагающие статьи по данной проблематике, то они бы не искажали действительность, состоящую в том, что «data mining» и «intelligent data analysis» являются разными способами наименования нового понятия (но никак не переводом друг друга).

Термин «intelligent data analysis» появился не намного позже, чем «data mining». Автора данного термина трудно установить, но доподлинно известно, что «право гражданства» он получил на симпозиуме с одноименным названием, стартовавшем в Баден-Бадене в 1995 году [29] и превратившемся в регулярно функционирующий международный научный форум. Идейным вдохновителем этого симпозиума был Ксиаху Лью (Xiaohui Liu) – известный британский исследователь в сфере компьютерных наук, директор Центра интеллектуального анализа данных Брунельского университета (Centre for Intelligent Data Analysis, CIDA).

Истоки термина «intelligent data analysis» следует искать не столько в теории баз данных, сколько в той подобласти искусственного интеллекта, которая связана с разработкой алгоритмов, имитирующих мыслительную деятельность человека, «разумные» рассуждения и способность обучаться. Данную область научных исследований принято называть машинным обучением (англ. machine learning), под которым понимают обучение по прецедентам (т.е. индуктивное обучение), основанное на выявлении закономерностей в эмпирических данных. По аналогии с термином «искусственный интеллект», которым обозначается способность автоматических систем брать на себя отдельные функции интеллекта человека, под интеллектуальным анализом данных подразумевают анализ, проводимый с использованием компьютерных «интеллектуальных» помощников, которые представляют собой рабочие средства, созданные человеком, дабы преодолеть границы своего интеллекта: ускорить процессы обработки больших объемов информации; облегчить вычисление разно-

бразных показателей; наглядно визуализировать скрытые в эмпирических данных тенденции; способствовать генерированию исследовательских гипотез.

В основе «разумных» рассуждений (в смысле искусственного интеллекта) всегда находится некая информация (теоретические представления об исследуемом феномене, экспертные или эмпирические данные), базируясь на которой с помощью индукции или абдукции (а в некоторых случаях их комбинации) осуществляются некие логические построения, делаются правдоподобные заключения³, которые, как и субъективные мнения отдельных людей, нуждаются в дальнейшей проверке. Таким образом, интеллектуальный анализ данных представляет собой итеративный процесс, позволяющий исследовать имеющиеся данные под разными углами зрения, неоднократно перепроверяя полученные результаты и пошагово приближаясь к открытию реально существующих закономерностей, скрытых в массиве анализируемых данных.

В настоящее время термины «data mining», «knowledge discovery in databases» и «интеллектуальный анализ данных» используются как взаимозаменяемые, что во многом обусловлено модой на эти методы и тем, что их возможности активно муссируются в околонаучной среде.

Между data mining и интеллектуальным анализом данных существуют определенные различия, которые весьма важны в контексте поиска эпистемологического смысла внедрения компьютерных технологий в отдельные научные дисциплины, в частности в социологию.

Data mining аналогично реальному горнорудному промыслу акцентирует внимание на переработке больших массивов данных с целью обнаружения в них «золотых самородков» – интересных с познавательной точки зрения закономерностей. При этом, как подчеркивает Г. Пятецкий-Шапиро, data mining является частью процесса knowledge discovery in databases, поскольку предполагает использование только одного «интеллектуального» метода, в то время как весь «процесс извлечения знаний из баз данных» предполагает применение мно-

жества дополняющих друг друга методов, позволяющих осуществить проверку и корректировку полученных результатов [15].

Интеллектуальный анализ данных акцентирует внимание не столько на размерах анализируемых массивов (а массивы социологических данных по современным меркам не такие уж и большие), сколько на «разумных рассуждениях» («intelligent»), предполагающих включение в них предварительной информации об исследуемых данных, а также процессе обучения⁴ в ходе их анализа. При этом анализ данных предполагается итеративным процессом с обязательной проверкой и уточнением результатов при завершении каждой итерации. В социологических исследованиях предварительная информация является очень существенной – это теоретические представления об исследуемом феномене и/или результаты предыдущих эмпирических исследований. Широко известный своими исследованиями в сфере статистики Дэвид Хэнд, обосновывая целесообразность использования термина «интеллектуальный анализ данных», говорил, что этот термин призван подчеркнуть взаимодополнение естественного интеллекта человека и возможностей компьютера (т.е. «искусственного интеллекта») (см. [31, р. 1]).

Итак, несмотря на то, что в настоящее время термины «knowledge discovery in databases» (KDD) и «интеллектуальный анализ данных» (ИАД) употребляют как синонимы, незначительные, но все же реально существующие смысловые оттенки, обуславливают использование нами термина «интеллектуальный анализ данных» в качестве наиболее предпочтительного в сфере социологических исследований.

Презентация тематики интеллектуального анализа в сети Интернет

Рассмотрим рейтинг популярности альтернативных названий процесса извлечения знаний из имеющихся данных в глобальном информационном пространстве сети Интернет. Почему именно в Интернет, а не в специализированных изданиях? Прежде всего потому, что все значимые научные публикации, все серьезные журналы в настоящее

³ К правдоподобным относят все недедуктивные рассуждения, заключения в них не достоверны, а лишь вероятны в той или иной степени.

⁴ Мы имеем в виду машинное обучение.

время представлены во всемирной паутине наряду с публицистическими материалами и околону научными текстами копирайтеров. Тематика интеллектуального анализа данных

«knowledge discovery in databases» – 165 000, «intelligent data analysis» – 4 700 000, «интеллектуальный анализ данных» – 665 000 (из них на украинских сайтах – 31 900 страниц), «інтелектуальний аналіз даних» – 188 000 (см. рис. 1).

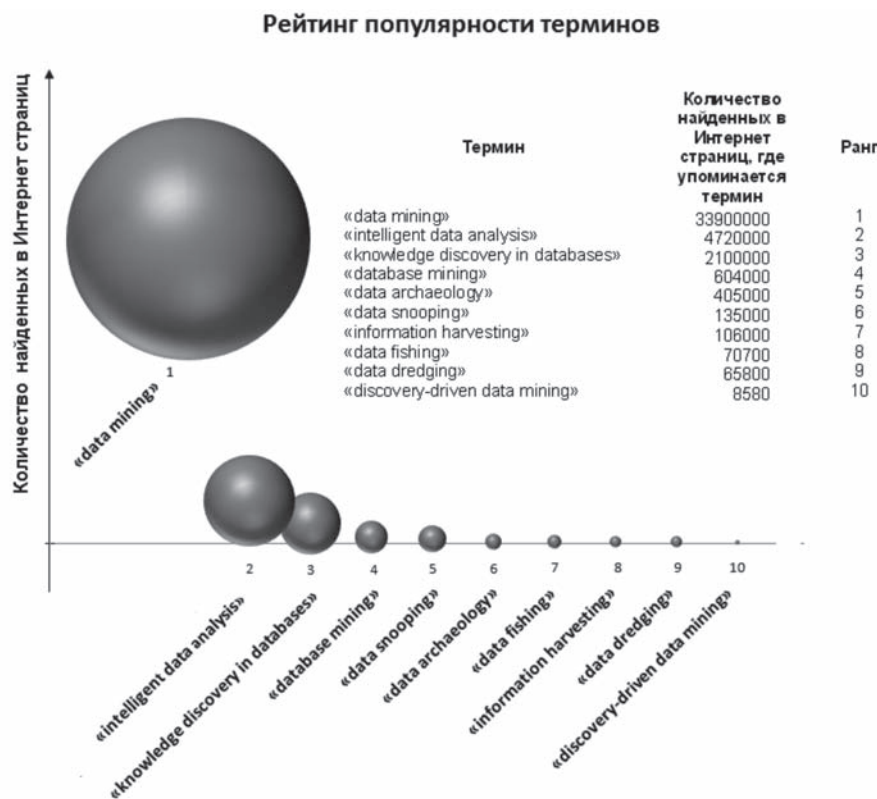

Рис. 1. Рейтинг популярности различных терминов, являющихся альтернативными названиями интеллектуального анализа данных

востребована не только в контексте научных изысканий. Социальные аспекты внедрения интеллектуальных технологий, в частности проблема нарушения прав и свобод человека, актуализировавшаяся вследствие использования методов интеллектуального анализа для глобального надзора за пользователями Интернет (как с целью политических игр, так и для принятия маркетинговых решений) (см. [31-32]). Возможности практического применения отдельных интеллектуальных методов и технологий – предмет повышенного интереса рекламистов. В связи с этим анализ только научных публикаций не может в полной мере отразить распространенность терминов, используемых в качестве синонимов интеллектуального анализа данных.

Итак, обратимся к рейтингу терминов, используемых как альтернативные названия интеллектуального анализа данных. Поиск Google в декабре 2011 года по запросу «data mining» дал 33 900 000 результатов (из них на российских сайтах найдено 361 000 страниц, на украинских – 174 000), по запросу

для обозначения процесса выявления нетривиальных закономерностей в имеющихся массивах социологических данных.

Следует отметить, что в англоязычном секторе Интернета Google находит намного больше документов, посвященных проблематике интеллектуального анализа, чем в русско- и украиноязычном секторах. Это обусловлено, в первую очередь, тем, что английский язык сегодня является языком международного научного общения. Второй причиной является то, что исследования, связанные с интеллектуальным анализом данных, были начаты в англоязычном мире раньше, чем в Украине или в России.

Для исследования презентации тематики интеллектуального анализа в текстовых данных Интернет мы использовали также интерактивный 3D-интерфейс «Tianamo», позволяющий визуализировать результаты котнент-анализа результатов поискового запроса в виде трехмерной картограммы, выполненной в стиле 3D-ландшафта и де-

Рейтинг показывает, что наиболее упоминаемым является термин «data mining». Это обусловлено прежде всего тем, что основной целью разработки data mining была возможность обработки сверхбольших массивов данных, что весьма актуально и востребовано в век избытка информации.

Термин «интеллектуальный анализ данных» занимает второе место в рейтинге. Невзирая на это, мы полагаем (с учетом всего сказанного ранее), что этот термин является наиболее приемлемым

монстрирующей не только основные темы и подтемы исследуемой проблематики, но и взаимосвязи между ними. Пики «гор» на трехмерной карте представляют собой ключевые темы, выделяемые Tianamo в результате лингвистического анализа, а их высота соответствует частоте упоминаний каждой такой темы. Подтемы представлены точками, каждая из которых является активной ссылкой на кластер публикаций по выделенной тематике (как к сайтам, где они находятся, так и к самим текстам). Расстояние между точками этой картограммы демонстрирует тематическую близость публикаций (как относительно друг друга, так и относительно тематических кластеров). Сгенерированное пространство представляет собой визуальный образ содержания текстовых данных в сети Интернет, находимых по запросу пользователя (см. рис. 2).

Подчеркнем, что сервис «Tianamo» является практическим воплощением идей интеллектуального анализа, поскольку он позволяет легко, «одним щелчком мыши» осуществить своеобразный автоматизированный контент-анализ текстов всех публикаций, найденных поисковой системой в глобальной сети Интернет. Компьютерный «интеллект» здесь используется для поиска соответствующих текстов и анализа смысловой близости их содержания.

Анализ построенного Tianamo изображения позволяет сделать следующие выводы. Тематика data mining является подтемой главного кластера публикаций по интеллектуальному анализу данных (визуализированного в виде самой высокой горы и содержащего тексты, определяющие сущность ИАД и его специфические особенности). Явно прослеживается содержательная близость интеллектуального анализа данных с машинным

обучением, нечеткой логикой, разработками нового программного обеспечения. Кроме того, тематика ИАД в качестве периферийных тем включает в себя визуальный компьютеринг, эволюционный компьютеринг и управление операционными рисками.

Сегодня уже не кажется парадоксальным, что с проблемами искусственного интеллекта тесно связана эпистемология. В контексте эпистемологии (раздела философии) решаются вопросы, очень похожие на те, которые исследуются специалистами в области искусственного интеллекта (раздела информатики). Проблемами дефиниций, отражающих сущность понятий «знание», «информация», «мышление», «истина», «вера», «мудрость», сегодня занимаются ученые, работающие в сфере искусственного интеллекта не менее активно, чем философы. Занимаясь созданием интеллектуальных систем, научное сообщество пришло к выводу о необходимости

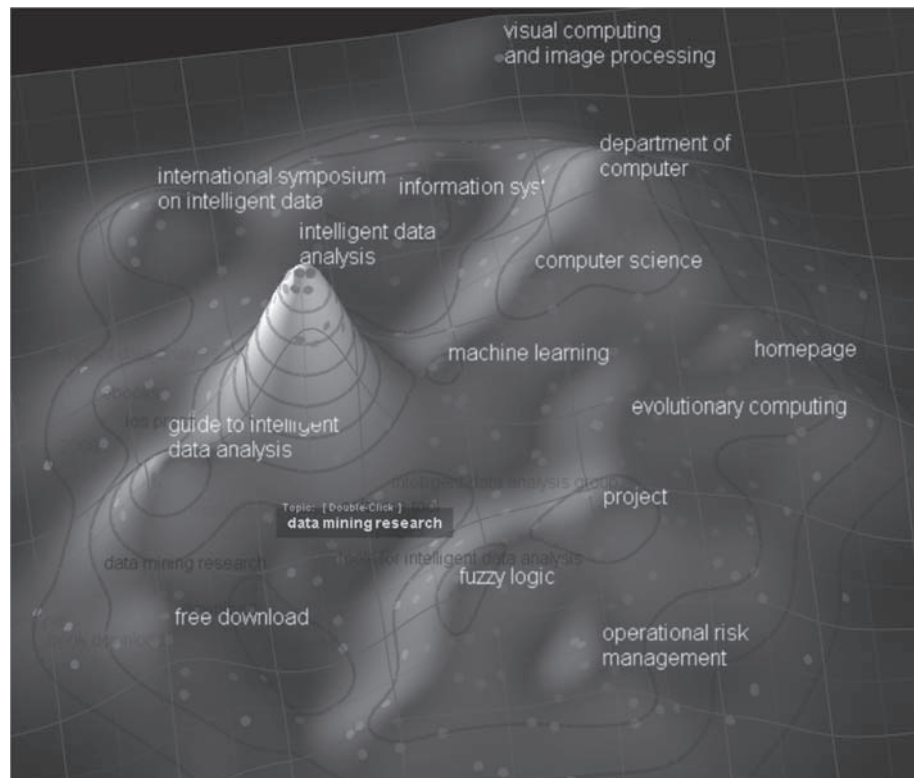

Рис. 2. Визуализация содержания сети Интернет, найденного по запросу «intelligent data analysis» (выполнено при помощи Tianamo)

совместить несовместимое: формализованный вывод и интуитивные прозрения, точность и приблизительность, научную объективность и субъективные убеждения. Об этом размышляют многие известные теоретики искусственного интеллекта: Д. А. Поспелов, обосновывающий реальность соз-

дания устройств, способных осуществлять некоторые виды творческой деятельности; Н. Г. Загоруйко, рассматривающий возможность построения программ искусственной мудрости, имитирующих человеческую способность к выбору целей; Роджер Пенроуз, который приводит аргументацию невозможности мышления (решения интеллектуальных задач) на основе только формальных оснований; Стюарт Рассел и Питер Норвиг, обсуждающие современные подходы к искусственному интеллекту и способам получения нового знания, а также многие другие. Результаты таких размышлений привели к разработке концепции интеллектуального анализа данных, специфическими чертами которого являются:

- эксплораторный (поисковый) характер, эвристичность используемых алгоритмов;
- использование компьютерных технологий обработки данных, особенно элементов искусственного интеллекта;
- возможность обработки любых (в том числе и больших) объемов разнородной (числовой, текстовой, графической, медиа и др.) «оцифрованной» информации.

Название «интеллектуальный анализ данных», ИАД (Intelligent Data Analysis, IDA) является общепризнанным и употребляется как в Украине, так и во всем мире, отражая использование интеллекта (как естественного, так и искусственного) в процессе исследования человеком массивов имеющихся данных. Этот термин призван

акцентировать внимание на возможностях искусственного интеллекта (определенных алгоритмов, программ, систем), используемых в качестве вспомогательного средства для усиления интеллекта человека. Однако слово «интеллектуальный» часто вызывает сугубо антропоморфные ассоциации, не вполне соответствующие реальному содержанию процесса выявления знаний из данных. Поэтому сегодня наблюдается сосуществование нескольких альтернативных терминов, и пока еще не ясно, какой же из них окончательно вытеснит остальные. Термин «knowledge discovery in databases» (KDD) подчеркивает, что именно знание является конечным продуктом анализа имеющихся данных. Термин «data mining» (DM) заостряет внимание на величине обрабатываемых массивов. Необходимо отметить, что все эти термины являются способами экспликации сущности многогранного и сложного процесса извлечения знаний из массивов разнообразных данных, но каждый из них акцентирует только один из его аспектов.

Мы используем термин «интеллектуальный анализ данных» по двум причинам. Во-первых, именно он первоначально создавался для обозначения способов объединения интеллекта человека с искусственным интеллектом «машины» [8; 9; 16; 29; 30]). Во-вторых, именно такое понимание сущности интеллектуального анализа данных создает предпосылки его использования социологами (как и представителями других, не компьютерных, наук) в сфере своей предметной области.

Література

1. Толстова Ю. Н. Поиск смыслов и использование математического аппарата в социологии [Электронный ресурс] / Ю. Н. Толстова // Официальный сайт РОС: Дискуссия о социологии. – 2011. – Режим доступа : http://www.ssa-rss.ru/index.php?page_id=19&id=404.
2. Эль-Дин Г. Ш. Data mining в политологии: математическая модель демократии [Электронный ресурс] / Гада Шараф Эль-Дин, Карл Ли, Моатаз Фатах ; пер. с англ. С. С. Сошников // Исцеление статистикой. – 2011. – Режим доступа : <http://ssoshnikov.blogspot.com/2011/12/data-mining.html>.
3. Давыдов А. А. Социология 2.0: методические вызовы [Электронный ресурс] / Давыдов Андрей Александрович // IV конференция памяти Александра Крыштановского «Современные проблемы формирования методного арсенала социолога». – М.: Институт социологии РАН, 2010. – Режим доступа : http://www.ssa-rss.ru/abstract_bank_Kry/1263883635.pdf.
4. Иванов Д. В. Актуальная социология: веселая наука в поисках злых истин / Д. В. Иванов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2010. – Том XIII. – № 2. – С. 21 – 51; № 3. – С. 51 – 65.
5. Финн В. К. Интеллектуальный анализ данных для проблем когнитивной социологии / В. К. Финн, М. А. Михеенкова // XI Национальная конференция с международным участием «Искусственный интеллект-2008». – Дубна, 2008. – Т. 2. – С. 61 – 69.
6. Михеенкова М. А. Возможности компьютерной поддержки качественных исследований в социологии / М. А. Михеенкова // Научно-техническая информация. – Серия 2 : Информационные процессы и системы. – 2011. – № 8. – С. 1 – 21.
7. Орлов А. И. Черная дыра отечественной социологии [Электронный ресурс] / А. И. Орлов // Официальный сайт РОС: Дискуссия о социологии. – 2011. – Режим доступа : http://www.ssa-rss.ru/index.php?page_id=19&id=456.
8. Berthold M. Intelligent Data Analysis: An Introduction / Michael Berthold, David J. Hand. – [2nd rev. and ext. ed.]. – New York : Springer-Verlag, 2007. – 514 p.

9. Berthold M. R. Guide to Intelligent Data Analysis: How to Intelligently Make Sense of Real Data / Michael R. Berthold, Christian Borgelt, Frank Hoppner, Frank Klawonn. – London : Springer, 2010. – 397 p.
10. Piatetsky-Shapiro G. Knowledge Discovery in Real Databases: A Report on the IJCAI-89 Workshop / Gregory Piatetsky-Shapiro // AI Magazine. – 1991. – №11(5). – P. 68–70.
11. Мюллер В. К. Англо-русский словарь [53000 слов]. – 19-е изд., стереотипн. – М.: Русский язык., 1982. – 888 с.
12. Конотопов П. Ю. Королевство кривых зеркал. Терминологические дебри Business Intelligence [Электронный ресурс] / П. Ю. Конотопов // ТИАРА. – 2009. – Режим доступа : <http://www.collegian.ru/index.php/tiara/2009/140.html?task=view>.
13. Кислова О. Н. Интеллектуальный анализ данных и компьютерная эпистемология как факторы методологических инноваций в современной социологии / Кислова Ольга Николаевна // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць / ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – С. 241 – 247.
14. Барсегян А. А. Технологии анализа данных. Data Mining, Visual Mining, Text Mining, OLAP / А. А. Барсегян, М. С. Курьянов, В. В. Степаненко, И. И. Холод. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: БХВ-Петербург, 2007. – 384 с.
15. Fayyad U. M. From Data Mining to Knowledge Discovery in Databases / Usama Fayyad, Gregory Piatetsky-Shapiro, Padhraic Smyth // AI Magazine. – 1996. – №17(3). – P. 37-54.
16. Hand D. [Electronic resource] / David Hand, Heikki Mannila and Padhraic Smyth. – Cambridge: MIT Press, 2001. – 546 p.
17. Tukey J. W. The future of data analysis [Electronic resource] / John W. Tukey // Annals of Mathematical Statistics. – 1962. – Vol. 33. – № 1. – P. 1 – 67. – Available at: <ftp://128.32.135.2/pub/users/binyu/tea/215A/tukey.62.pdf>.
18. The Practice of Data Analysis: Essays in Honor of John W. Tukey / David R. Brillinger, Luisa T. Fernholz, Stephan Morgenthaler. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1997. – 352 p.
19. Dempster A. P. Tukey as «philosopher» [Electronic resource] / A. P. Dempster // Annals of Mathematical Statistics. – 2002. – Vol. 30. – № 6. – P. 1619 – 1628. – Available at : <http://projecteuclid.org/DPubS?service=UI&version=1.0&verb=Display&handle=euclid.aos/1043351249>.
20. Kafadar K. John Tukey and Robustness [Electronic resource] / Karen Kafadar // Statistical Science. – 2003. – Vol. 18. – № 3. – P. 319 – 331. – Available at : http://projecteuclid.org/DPubS/Repository/1.0/Disseminate?view=body&id=pdf_1&handle=euclid.ss/1076102419.
21. Selvin H. Data dredging procedures in survey analysis / Hanan C. Selvin, Alan Stuart // The American Statistician. – Vol. 20. – № 3. – 1966. – P. 20 – 23.
22. Glymour C. Statistical Themes and Lessons for Data Mining / Clark Glymour, David Madigan, Daryl Pregibon, Padhraic Smyth // Data Mining and Knowledge Discovery. – 1997. – № 1. – P. 11 – 28.
23. Data snooping [Electronic resource] / Martha K. Smith // Common mistakes in using statistics: spotting and avoiding them. – Available at : <http://www.ma.utexas.edu/users/mks/statmistakes/datasnooping.html>.
24. Tukey J. W. Exploratory Data Analysis / John W. Tukey. – London : Addison-Wesley, 1977. – 688 p. (Тьюки Дж. Анализ результатов наблюдений. Разведочный анализ / Дж. У. Тьюки ; пер. с англ. А. А. Кушнира, А. Л. Петросяна, Е. Л. Резникова ; под ред. В. Ф. Писаренко. – М.: Мир, 1981. – 694 с.).
25. Quinion M. Data Archaeology [Electronic resource] / Michael Quinion // World Wide Words. – Available at : <http://www.worldwidewords.org/turnsofphrase/tp-dat1.htm>.
26. Tao C. Ontology generation, information harvesting and semantic annotation for machine-generated web pages [Electronic resource] / Cui Tao // Data Extraction Research Group. – Available at : <http://www.deg.byu.edu/papers/CuidissertationETD.pdf>.
27. Nakayama K. Wikipedia Mining – Wikipedia as a Corpus for Knowledge Extraction [Electronic resource] / Kotaro Nakayama, Minghua Pei, Maik Erdmann, Masahiro Ito, Masumi Shirakawa, Takahiro Hara and Shojiro Nishio // Proc. of Wikimania. – 2008. – Available at : <http://wikipedia-lab.org/en/images/0/06/Wikimania2008.pdf>.
28. Анализ без математики: Data mining – процесс обнаружения в «сырых» данных... [Электронный ресурс] / Николай Смирнов // «Директор информационной службы». – № 6. – 2009. – Режим доступа : <http://www.osp.ru/cio/2009/06/8714243>.
29. Liu X. Intelligent Data Analysis: Issues and Challenges [Electronic resource] / Xiaohui Liu // The Knowledge Engineering Review. – 1996. – № 11(4). – P. 365 – 371. – Available at : <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=4072120>.
30. Hand D. J. Intelligent data analysis: issues and opportunities / David J. Hand // Advances in Intelligent Data Analysis: Reasoning about Data. Second International Symposium, IDA-97 / Edited by Xiaohui Liu, Paul R. Cohen, Michael R. Berthold. – London: Springer, 1997. – pp. 1 – 14.
31. Ильин Ю. Total Information Awareness: правительство США хочет узнать все и про всех [Электронный ресурс] / Юрий Ильин // MEMBRANA: Люди. Идеи. Технологии. – Режим доступа : <http://www.membrana.ru/particle/265>.
32. Murray N. Toward Total Information Awareness [Electronic resource] / Nancy Murray and Kade Crockford // TRUTH-OUT. – 2011. – Available at : <http://www.truth-out.org/toward-total-information-awareness/1314201923>.

Матеріали дослідницьких комітетів САУ

УДК 316.004

Виктор Городяненко (Днепропетровск)

История становления и современные тенденции развития социологии в Днепропетровском регионе

У публікації представлено історію становлення та розвитку соціологічної науки, освіти та професійної соціологічної діяльності у Дніпропетровському регіоні.

In the paper history of development and contemporary state of sociological science, education and professional sociological activities in the Dnepropetrovsk Region are characterized.

В публикации представлена история становления и развития социологической науки, образования и профессиональной социологической деятельности в Днепропетровском регионе.

Становление социологии в регионе

Важное значение для развития социологии в Днепропетровском регионе имело решение о создании Советской социологической ассоциации (1958 г.) и Института социологических исследований АН СССР (1968 г.). Развертывание социологических исследований нашло свое отражение в росте количества публикуемых научных работ. Только за 1965-1975 гг. по различным отраслям социологии в СССР вышло в свет 1500 книг и брошюр [1, с. 10]. В 80-е гг. XX ст. по результатам эмпирических социологических исследований ежегодно публиковалось более 300 книг и статей, разрабатывались рекомендации, направленные на повышение эффективности деятельности работы общественных и государственных органов [2, с. 13]. Важным каналом консолидации усилий советских социологов, распространения научного и методического опыта стал журнал «Социологические исследования», первый номер которого вышел в свет 1974 году.

Значительный вклад в развитие социологической науки внесло также Украинское отделение Советской социологической ассоциации, в состав которого в 1970-е годы входили 56 коллективных и 230 индивидуальных членов [3, с. 131]. Особо следует выделить вклад в становление социологической науки в Украине таких отечественных ученых, как В. И. Волович, В. Л. Оссовский, Е. А. Якуба, Л. В. Сохань и др.

Во второй половине 60-х гг. прошлого столетия проблемы использования результатов социологических исследований в социальной практике и управленческой деятельности оказались в центре внимания общественности Днепропетровской области.

Одно из первых социологических исследований в Днепропетровске было проведено в 1965-1968 гг. московскими социологами на металлургическом заводе им. Г. И. Петровского, проволочно-гвоздильном заводе «Красный Профинтерн», Днепропетровском комбайновом заводе им. К. Е. Воро-

пилова. В ходе исследования были изучены бюджет времени и условия жизни трудящихся этих предприятий.

В эти же годы в городе появляются первые социологические службы. В 1966 году была создана научно-исследовательская группа конкретных социологических исследований в Днепропетровском государственном университете, 1969 году – бюро социологических исследований на Днепропетровском металлургическом заводе им. Г. И. Петровского. Начали работу социологи на шинном и радиозаводе.

В 1968 году при Днепропетровском горкоме партии был создан Общественный институт социологических исследований. В его состав вошли секции: изучения эффективности организационно-партийной и идеологической работы; секция социологии труда; секция по изучению проблем коммунистического воспитания, культуры, образования; координационно-методическая секция по изучению эффективности планов социального развития трудовых коллективов, районов и города. В Ученый совет института вошли социологи, партийные, советские и хозяйственные руководители, научные сотрудники вузов города. Таким образом, создание института позволило объединить усилия советских, партийных работников и ученых в изучении актуальных социальных проблем, привлечь к их исследованию всех социологов города.

Общественный институт социологических исследований вел большую методическую работу. Так, в вечернем Университете марксизма-ленинизма при Днепропетровском горкоме партии была организована работа по повышению квалификации социологов города, проводились семинары для социологов промышленных предприятий. Общественный институт оказывал практическую помощь в разработке программ и инструментария исследований социологам и социологическим подразделениям всего региона.

Результаты социологических исследований и разрабатываемые на их основе практические рекомендации регулярно публиковались в городской газете «Днепр вечерний». На протяжении ряда лет в газете постоянно выходили материалы под рубрикой «Трибуна социолога», а в 1975 году появился новый раздел: «Проблемы социального планирования». В 1980-е годы в газете систематически

публиковались статьи в новой рубрике – «Общество глазами социолога».

В 1970-х годах при городских и районных структурах власти действовало 27 штатных и 170 внештатных групп и лабораторий социологических исследований. В них было занято 868 социологов, в том числе 86 штатных. Только за 1975-1980 годы ними было проведено более 400 исследований по различным вопросам жизнедеятельности трудовых коллективов [4]. Непосредственно в Днепропетровске исследования проводили около 100 социологов, работающих в 23 социологических службах. Общественным институтом и крупнейшими социологическими подразделениями были проведены исследования по следующим проблемам:

- стиль руководства и личные качества руководителей трудовых коллективов;
- бюджет свободного времени трудящихся;
- состояние трудовой дисциплины на предприятиях города и меры борьбы с ее нарушениями;
- эффективность форм и методов партийной работы;
- формирование эстетических потребностей студентов;
- структура и функции управления на промышленном предприятии;
- влияние взаимоотношений в коллективе на производительность труда и др.

В работе Общественного института самое активное участие принимали руководители социологических служб города: В. Я. Бельский, В. Г. Городяненко, В. И. Гудрамович, В. Н. Гирло, Е. И. Галаган, Г. А. Заиченко, Н. А. Лихонос, Л. Н. Овчинникова, В. А. Полторак, А. В. Решетниченко, В. Ф. Слепченко, Ф. А. Ярымыш и др.

Большое значение для дальнейшего развития социологических исследований в Украине имела практика социального планирования. План социального развития (ПСР) трудового коллектива представлял комплексную программу взаимосвязанных мероприятий организационного характера, которая была направлена на повышение производительности труда, совершенствование социальных отношений в коллективе, усиление его воспитательных функций. К началу 1970-х гг. социальное планирование развернулось уже на значительной части СССР. В Украине, Белоруссии, Ленинградской, Свердловской областях и во многих других регионах страны по таким

планам сверяли свое социальное развитие от 80 до 100 процентов трудовых коллективов [5, с.103].

В Украине первые планы социального развития трудовых коллективов стали разрабатываться в 1970-е годы на ряде предприятий Бердянска, Днепропетровска, Донецка, Запорожья, Львова и других городов. Пионерами социального планирования на Днепропетровщине стали коллективы шинного и радиозавода, опыт которых был одобрен местными органами власти. Практика социального планирования при непосредственном участии социологов распространялась по всей территории Украины. В первой половине 1970-х годов более 20 тысяч трудовых коллективов республики разработали такие планы. В Донецкой области в 1972 году их насчитывалось 513, Киевской области – 623; 800 планов было разработано во Львовщине [6]. Только в Днепропетровске к началу 1971 года 146 предприятий и организаций составили планы социального развития [4].

Это явилось предпосылкой разработки плана социально-экономического развития Днепропетровска на 1971-1975 гг. – одного из первых планов социально-экономического развития города в СССР.

Для организации и координации работы по социальному планированию в Днепропетровске была создана областная комиссия, которая на своих заседаниях обсуждала вопросы, связанные с разработкой и внедрением планов, привлечением к этой работе сотрудников социологических служб и учреждений. Эта работа способствовала более быстрому развитию социального планирования трудовых коллективов в регионе. Если в 1966-1970 гг. ПСР были разработаны только на 52 предприятиях области, то к 1972 г. такие планы имели уже 428 коллективов [7].

В качестве примера следует назвать план социального развития коллектива Днепропетровского металлургического завода им. Г. И. Петровского, структура которого была разработана заводскими социологами В. Г. Городяненко, Т. И. Матвеевой, Е. И. Фокиным, Л. И. Швыдкой. Все разделы плана были согласованы с планами повышения эффективности производства, внедрения прогрессивной технологии, механизации и автоматизации труда, капитального строительства, с планированием

фондов экономического стимулирования. Кроме того, по результатам социологических исследований на заводе были подготовлены «Рекомендации руководителю», проводились занятия на факультете «Организация производства» заводского университета, выпускался ежеквартальный бюллетень «Управление производством».

На предприятии был разработан «Заводской кодекс петровцев», в котором предусматривались дополнительные меры морального и материального поощрения трудящихся, и «Свод социальных норм коллектива завода» – своеобразная конституция предприятия, его моральный кодекс.

Следует подчеркнуть, что к разработке ПСР были привлечены социологи вузов и НИИ Днепропетровской области. Криворожский горнорудный институт, например, принимал участие в разработке планов на Криворожском цементном заводе, «Криворожжелезобетоне» и «Криворожаглострое». Социологи обществоведческих кафедр Днепропетровского горного института им. Артема провели большую работу по разработке планов шахт Западного Донбасса. Аналогичную работу проводили ученые Днепропетровского госуниверситета, Химико-технологического, Инженерно-строительного институтов. Наиболее существенный вклад в развитие социального планирования внесли ведущие ученые и специалисты города: Е. А. Галаган, В. П. Глузман, В. Я. Залусский, Е. А. Зверинцев, В. А. Полторак, Е. И. Суименко и др.

Наряду с планированием социального развития коллективов отраслевые и заводские подразделения изучали различные аспекты производственной и общественной деятельности трудящихся предприятий. В задачи социологических служб входили организация и координация всей социологической работы, проведение эмпирических исследований, сбор и анализ социальной информации, разработка рекомендаций и участие в их внедрении.

Заводские социологические службы области осуществляли также функцию социальной оценки технических, экономических, организационных мероприятий. Необходимость социальной оценки была обусловлена тем, что производственный и социальные эффекты управленческих решений не всегда совпадали. Некоторые мероприятия, повышающие эффективность производства, сопровождались ухудшени-

ем условий труда или другими негативными социальными последствиями.

Интересный опыт работы в этом плане был накоплен социологической службой Днепропетровского машиностроительного завода им В. И. Ленина. Среди актуальных тем, разработанных заводскими социологами, особенно эффективными стали темы «Пути повышения активности трудящихся в техническом творчестве», «Роль трудового коллектива в укреплении семьи и повышении ее воспитательного потенциала» и др. На основе результатов проводимых исследований здесь была разработана единая система приема новых рабочих, формирования и развития новых трудовых династий, создана служба регулирования внутриколлективных отношений («Ваше настроение», «Внимание», «Отзывчивость»). Если в 1973 г. (когда служба только начала функционировать) сигналов, в которых выражалась неудовлетворенность работников отношениями, сложившимися внутри коллективов, поступало около 13% от общего количества всевозможных жалоб, то в 1984 г. этот показатель равнялся 1,7%. Количество замечаний, относящихся к взаимоотношениям руководителя и подчиненного, сократилось, соответственно, с 20% до 1,1%. Эта система получила широкое распространение на предприятиях республики. Подобные службы в первой половине 1980-х годов работали более чем в 800 трудовых коллективах Украины [8, с. 16].

Таким образом, работа Общественного института социологических исследований дала возможность добиться, во-первых, практического участия в решении задач социального развития промышленных предприятий советских и партийных органов, профсоюзных и комсомольских организаций, широких масс трудящихся. Во-вторых, обеспечить научный подход к разработке перспективных планов социально-экономического развития коллективов предприятий и административных районов. В-третьих, подобные планы стали организационной основой всей деятельности административных, общественных организаций, хозяйственных руководителей по повышению эффективности производства, улучшению условий труда, быта и отдыха трудящихся, их воспитанию. И, что самое важное, – все это способствовало в 1970-1980-е годы становлению и развитию социологической науки в Днепропетровском регионе.

Состояние социологии в регионе на современном этапе

Днепропетровское областное отделение Социологической ассоциации Украины (ДОО САУ) было образовано в мае 1998 года. Председателем бюро Днепропетровского областного отделения САУ был избран профессор, доктор исторических наук В. Г. Городяненко, возглавлявший отделение до 2011 года. Сегодня во главе Днепропетровского отделения САУ стоит молодой ученый кандидат социологических наук, доцент В. В. Николенко. В состав бюро отделения входят такие известные в Украине социологи, как профессор В. А. Полторак, профессор Н. Е. Богомаз, профессор А. С. Лобанова, доцент Л. Н. Сорокина и др.

По состоянию на 1 ноября 2011 г. Днепропетровское областное отделение САУ насчитывает 27 индивидуальных членов. Ключевую роль в социологическом сообществе региона играет кафедра социологии Днепропетровского национального университета им. О. Гончара.

Члены Днепропетровского областного отделения Социологической ассоциации Украины за период с начала 2000 г. подготовили и опубликовали более 300 научных и учебных работ. К основным следует отнести:

1. Городяненко В. Г. Социологическая библиография: понятие источниковедения социологии и частично аннотированный библиографический указатель учебной литературы по социологическим дисциплинам за 1987-1998 годы : учебное пособие / В. Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДГУ, 1999. – 158 с.

2. Зарубежная социология XX века : хрестоматия, тексты / составители: В. Г. Городяненко, В. В. Николенко; отв. ред. проф. В. Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2001. – 336 с.

3. Городяненко В. Г. Социология: источниковедение и историография знания: учебное пособие / В. Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2003. – 356 с.

4. Социологи Украины и России : библиографический справочник. 2-е изд., дополн. и перераб. / под ред. проф. В. Г. Городяненко. – К., 2004. – 166 с.

5. Социальная антропология : хрестоматия / составители: В. Г. Городяненко, С. В. Легеза; под ред. проф. В. Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2004. – 440 с.

6. Підручники та навчальні посібники з соціології : збірник бібліографічних покаж-

чиків літератури за 1980 – 2006 роки : 2-ге вид., доповн. / відпов. ред. В. Г. Городяненко. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. – 174 с.

7. Соціологічна енциклопедія / укладач В. Г. Городяненко. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

В прошедшем десятилетии был проведен ряд социологических исследований и подготовлены следующие отчеты:

1. Студенческая молодежь: социальные ориентации, отношение к образованию и его реформированию : отчет по результатам социологического исследования. – Днепропетровск: ДНУ, 2005. – 83 с.

2. Университетская автономия: проблемы и перспективы : отчет по результатам социологического исследования. – Днепропетровск: ДНУ, 2006. – 42 с.

3. Качество жизни студентов ДНУ: самооценки условий быта, учебы и досуга : отчет по результатам социологического исследования. – Днепропетровск: ДНУ, 2006. – 61 с.

4. Модернизация процесса обучения глазами студентов ДНУ : отчет по результатам социологического исследования. – Днепропетровск: ДНУ, 2007 – 93 с.

5. Учебный процесс и досуг студентов-социологов ДНУ : отчет по результатам социологического исследования. – Днепропетровск: ДНУ, 2006. – 56 с.

6. Анализ использования социологических фондов научной библиотеки Днепропетровского национального университета им. О. Гончара : отчет по результатам социологического исследования. – Днепропетровск: ДНУ, 2009. – 22 с.

7. Ставлення студентської молоді до політики та політичних подій в сучасному українському суспільстві : звіт за результатами соціологічного дослідження. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – 46 с.

8. Соціальне самопочуття професорсько-викладацького складу ДНУ імені О. Гончара : звіт за результатами соціологічного дослідження. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – 115 с.

9. Социальные ориентации студентов университета в условиях модернизации высшей школы : отчет по результатам социологического исследования. – Днепропетровск: ДНУ, 2010. – 70 с.

В этот же период были изданы учебники и учебные пособия с грифом Министерства образования и науки Украины:

1. Социология : учебник для студентов высших учебных заведений / под ред. В. Г. Го-

родяненко. – К.: Академия, 2008. – 544с.

2. Загальна соціологія: хрестоматія / укл.: проф. В. Г. Городяненко, доц. С. В. Легеза ; за ред. проф. В. Г. Городяненка. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. – 516 с.

3. Суспільствознавство: Людина. Суспільство. Світ : навч. посіб. 2-е вид., доп. і перераб. / за ред. проф. В. Г. Городяненка. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. – 486 с.

4. Соціологія ХІХ – початку ХХ століття : хрестоматія / укладачі: В. Г. Городяненко, В. В. Ніколенко ; за ред. проф. В. Г. Городяненка. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – 628 с.

5. Зарубіжна соціологія (ХХ – початок ХХІ ст.): хрестоматія, тексти / відповід. ред. проф. В. Г. Городяненко. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – 627 с.

В Криворожском регионе Днепропетровской области складывается самобытная социологическая традиция, которую поддерживает и развивает кафедра социологии и экономики Криворожского государственного педагогического университета. Заведует кафедрой доктор социологических наук, профессор А. С. Лобанова – член бюро Днепропетровского областного отделения Социологической ассоциации Украины, член комиссии по профессиональной этике САУ.

Учеными кафедры проводятся исследования по актуальным проблемам современной общественной жизни, в частности такие, как «Формирование региональной политики в условиях доминирования больших транснациональных компаний»; «Адаптационные практики и технологии в начале ХХІ-го века (социально-мимикриционные и информоэнергетические)»; «Гражданское общество и проблемы становления личности»; «Формирование трудового потенциала в больших промышленных регионах»; «Специфика девиаций в подростковой среде»; «Проблемы социализации молодых инвалидов» и т.д.

По этим проблемам проведено шесть Международных конференций, опубликованы научные монографии:

1. Мокряк В. Л. Современные тенденции на рынках труда Украины и Польши : кол. монография / В. Мокряк, А. Лобанова, Я. Руг. – Ополе ; Кривой Рог: ИВИ, 2002. – 258 с.

2. Мокряк В. Л. Украина. Кривбас. Динамика основных показателей социально-экономической статистики за 1990-2002 гг. : кол. монография / В. Л. Мокряк, А. С. Лобанова, Э. В. Мокряк. – Кривой Рог: ИВИ, 2003. – 296 с.

3. Лобанова А. С. Феномен социальной мимикрии : монография / А. С. Лобанова. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2004. – 300 с.

4. Мокряк В. Л. Социально-экономическая диагностика системных реформ в Украине (1990-2005 гг.): цели, результаты и некоторые уроки : монография / В. Л. Мокряк, Э. В. Мокряк ; Криворожск. гос. пед. ун-т., каф. социологии и экономики. – Кривой Рог: Видавничий дім, 2006. – 287 с.

5. Лобанова А. С. Соціологія культури : навчально-методичний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Лобанова А. С., Грабовець І. В., Кучерявенко Л. В. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. – 131 с.

Социологами кафедры также были подготовлены семь научных сборников, среди них:

1. Информоенергетика III-го тысячелетия: социолого-синергетический и медико-экологический подходы / науч. ред. Лобанова А. С. – Кривой Рог: КОЛО, 2003. – 307 с.

2. Гражданское общество и проблемы становления личности: научные доклады и сообщения Международной научно-практической конференции. – Вып. 1 / науч. ред. А. С. Лобанова. – Кривой Рог: Видавничий дім, 2006. – 192 с.

На кафедре эффективно работает аспирантура, проводятся мониторинги общественного мнения жителей региона. Результаты социологических исследований используются в учебном процессе, в деятельности местных органов самоуправления, расширяются научные связи с социологами Украины, России, Польши.

В последние годы интересные социологические исследования проводятся в Днепропетровском университете экономики и права имени Альфреда Нобеля под руководством профессора В. А. Полторака. Возглавляемый этим ученым Центр социологических и политических исследований «СОЦИОПОЛИС» постоянно проводит исследования, которые связаны с разнообразными проблемами жизнедеятельности общества, в первую очередь, электоральным поведением.

В Днепропетровском университете экономики и права имени Альфреда Нобеля создан Центр маркетинговых и социологических исследований (профессор В. А. Полторака, кандидаты социологических наук Л. Б. Хо-

лод, В. С. Чудная), силами которого проводятся исследования среди студентов и выпускников университета. Наиболее значимыми из них являются исследования рынка образовательных услуг в Днепропетровском регионе, которые проводятся один раз в два-три года по принципу мониторинга.

Учеными этой группы опубликован целый ряд монографий, учебных пособий, научных статей. Наиболее значимые из них:

1. Полторака В. А. Маркетинговые исследования / В. А. Полторака. – К.: Центр учебной литературы, 2003. – 387 с.

2. Полторака В. А. Избирательные кампании: научный подход к организации / Полторака В. А., Петров О. В. – К.: Знання України, 2004. – 120 с.

3. Полторака В. А. PR в бизнесе : конспект лекций / В. А. Полторака. – Днепропетровск: ДУЭП, 2005. – 112 с.

4. Прошин Д. В. Паблик рилейшнз в международных отношениях. – Днепропетровск: ДУЭП, 2005. – 96 с.

5. Соціологія політики : енцикл. словник / авт.-упоряд. В. А. Полторака, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – 442 с.

6. Соціологія політики : підручник / авт.-упоряд. В. А. Полторака, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К.: Європейський університет, 2009. – 442 с.

7. Соціологія політики : хрестоматія : у 2-х томах / авт.-упоряд.: В. А. Полторака, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – Т.1 (ч.1) – 464 с.; Т.1 (ч.2) – 364 с.; Т.2 (ч.1) – 360 с.; Т.2 (ч.2) – 310 с.

8. Політичний маркетинг: сутність, функції, проблеми використання : монографія / [В. А. Полторака та ін. ; за ред. В. А. Полторака] ; Дніпропетр. ун-т економіки та права ім. А. Нобеля. – Дніпропетровськ : [Вид-во ДУЕП ім. А. Нобеля], 2010. – 152 с.

Днепродзержинские социологи начали свою активную деятельность с открытием в 2002 году в Днепродзержинском государственном техническом университете (ДДТУ) специальности «Социология».

Возглавил общественно-научную деятельность днепродзержинских социологов заведующий кафедрой социологии, доктор исторических наук, профессор К. Ю. Богомаз.

Целью работы местных членов САУ является помощь по развитию социологи-

ческого образования в регионе и городе, информационное обеспечение ученых и специалистов, которые работают в отрасли социологии, создание методологической и методической базы социологического образования, подготовка высококвалифицированных специалистов по исследованию актуальных проблем общества, защита законных интересов членов Ассоциации, повышение ними профессионального уровня и квалификации, помощь в пропаганде социологических знаний среди разных слоев населения.

Среди форм работы днепродзержинских социологов – участие в работе Днепропетровского областного отделения САУ, проведение социологических исследований по актуальным социальным проблемам города, разработка научно-методической литературы для совершенствования учебного процесса, проведение теоретико-методологических семинаров, на которых обговариваются актуальные методические и методологические проблемы социологии, приобщение к научно-исследовательской работе студентов-социологов и многое другое.

На кафедре социологии ДДТУ сотрудниками регулярно издается научно-методическая и учебно-методическая социологическая литература. В частности, вышли учебники:

1. Богомаз К. Ю. История социологических теорий и учений: учебное пособие для высших учебных заведений / К. Ю. Богомаз, О. О. Волохина. – Днепродзержинск: ДДТУ, 2006. – 205 с.

2. Богомаз К. Ю. Методика Преподавание социологии: учебное пособие для высших учебных заведений / К. Ю. Богомаз, О. И. Дика, Л. М. Сорокина. – Днепродзержинск: ДДТУ, 2005. – 168 с.

3. Богомаз К. Ю. Логика: учебное пособие для высших учебных заведений / К. Ю. Богомаз, Ю. С. Кравцов, Л. М. Сорокина. – Днепродзержинск: ДДТУ, 2005. – 282 с. и др.

Научно-методической лабораторией при кафедре социологии осуществляются регулярные социологические исследования среди студенческой молодежи Днепродзержинского государственного технического университета и молодежи города в целом. В 2006 году проведено фундаментальное социологическое исследование жизнедеятельности школьной молодежи. По заявке мэрии города проводятся исследования общественного мнения жителей города и

области по социально-экономическим и социально-политическим вопросам.

Активное участие в работе Днепропетровского областного отделения САУ принимает созданное в декабре 1999 г. Днепропетровское отделение Академии наук социальных технологий и местного самоуправления (ДО АН СТМСУ). Осуществляя свою деятельность в рамках СНГ, Академия разрабатывает и внедряет в жизнь новые социальные технологии, привлекает ученых разных регионов к междисциплинарным исследованиям. Сегодня в составе ДО АН СТМСУ осуществляют активную научную и практическую деятельность 12 академиков и 15 членов-корреспондентов этого профессионального сообщества. На основе их рекомендаций в ДНУ для студентов 4-5 курсов были введены учебные дисциплины «Социальная инженерия» и «Теория социальных технологий». Члены ДО АН СТМСУ приняли активное участие в работе по обновлению и дополнению толкового словаря «Социальные технологии» (Москва – Белгород, 1995. – 309 с.). В 2004 г. был издан энциклопедический словарь «Теория управления. Социально технологический подход» (М., Муниципальный мир, 2004. – 672 с.). Днепропетровским отделением АН СТМСУ совместно с Исполкомом Днепропетровского городского совета в декабре 2002 года была проведена межрегиональная научная конференция «Социальные технологии регионального развития», в работе которой приняли участие ученые Москвы, Киева, Днепропетровска, Запорожья, Кривого Рога, работники муниципальных учреждений республики.

При участии Днепропетровского отделения САУ в городе проведены многочисленные республиканские, региональные и международные научно-практические конференции. Среди наиболее значимых можно назвать:

– «Украина на пороге XXI столетия: гуманитарные науки и общество (июль 1999 г.);

– «Украина в XXI столетии: перспективы развития гуманитарных наук и образования» (май 2000 г.);

– «Социология города: научные проблемы и социальные технологии» (апрель 2001 г.);

– «Роль кафедр социально-гуманитарных дисциплин в формировании морально-этической культуры студента» (ноябрь 2006 г.);

– «Социологическое измерение региональных проблем: сценарии развития города» (май 2006 г.);

– «Э. Дюркгейм и современность» (апрель 2008 г.);

- «Интеллектуальное наследие П. Сорокина и современность» (апрель 2009 г.);
- «Город и его жители в контексте современных социальных реалий» (апрель 2011 г.).

Особое внимание ДОО САУ уделяет участию членов Ассоциации в международных научных проектах и социологических школах:

- «Молодежь: социокультурные ориентации, проблемы занятости и безработицы, социальной защиты и адаптации» (1999-2002 гг., совместно с Великобританией, Германией и Россией);
- «Высшее образование: лидерство ради прогресса» Мегапроект при поддержке МФВ. (2000 г.);
- Всероссийская научная школа для молодежи «Социальное развитие России: новые модели и направления» (26-29 сентября 2009 г.).

К наиболее интересным инновационным проектам ДОО САУ следует отнести также:

- создание в апреле 1999 г. при ДОО САУ «Школы молодых социологов» для учащихся школ области;
- участие в создании и функционировании регионального научно-теоретического профессионального альманаха «Грани»;
- постоянное международное сотрудничество с профессиональными социологическими ассоциациями РФ (РОС, РосСА и др.);
- ежегодное проведение областной олимпиады для учащихся средних школ по учебной дисциплине «Человек и мир»;
- участие (постоянное членство) в работе Учебно-методического объединения по классическому университетскому образованию, Совета по социологии, социальной антропологии и организации работы с молодежью (при Министерстве образования и науки РФ);
- подготовка молодых ученых, кандидатов социологических наук. За 1991-2011 годы в области защитили кандидатские диссертации по социологическим специальностям около 30 человек.

Научные поиски социологов региона

Научно-исследовательская деятельность членов ДОО САУ ведется в рамках научной темы: «Источниковедение и историография социологической науки», а также «Человек в системе изменяющихся социальных институтов». В русле этих тем на кафедрах социологии вузов Днепропетровского региона осуществляется разработка наиболее актуаль-

ных концептуально-методических аспектов и проблем социального познания, в том числе:

- историографическое и источниковедческое обеспечение разработки общей и специальных социологических теорий;
- исследование проблем мотивационных изменений в деятельности социальных слоев и групп населения;
- исследование ценностей, жизненных стратегий и адаптационного поведения современной студенческой молодежи;
- анализ социокультурных проблем общества;
- изучение досуговой деятельности студенческой молодежи;
- анализ отношения преподавателей и студентов к реформированию высшей школы в контексте Болонского процесса;
- исследование проблем и перспектив университетской автономии и др.

Члены ДОО САУ вместе с представителями Днепропетровского горисполкома постоянно проводят научно-практические конференции по проблемам социальных технологий регионального развития. В центре внимания данного проекта находятся:

- проблемы безработицы и социальной защищенности;
- проблемы социального управления регионом;
- функционирование и развитие городской социально-территориальной общины;
- трудовая и внепроизводственная деятельность населения;
- образ жизни малых социальных общностей;
- состояние и проблемы этнических групп;
- проблемы местного самоуправления;
- социальное поведение и социальное самочувствие населения региона;
- взаимосвязь города и села;
- воспроизводство социальной структуры населения города;
- социальная сфера и ее инфраструктура;
- особенности планирования социально-экономического развития региона;
- социальные технологии в региональном измерении: прикладной аспект.

Этой работе способствует совместная деятельность ДОО САУ с Центром социально-политических исследований Днепропетровского горисполкома по функционированию постоянного мониторинга, направленного на изучение общественно-политических ориентаций населения города.

В планах работы Днепропетровского отделения САУ немало новых проектов, конференций, школ и т.д. Особое внимание в своей дальнейшей деятельности члены ДОО САУ планируют уделять проектам, направленным на развитие сотрудничества САУ с властными структурами, в которых первостепенное

значение должны приобретать вопросы внедрения результатов социологических исследований в практическую деятельность этих структур, что будет способствовать повышению эффективности управленческих решений, а также повышению статуса социологии в обществе.

Литература

1. Руткевич М. Н. Итоги пятилетней деятельности Советской социологической ассоциации: Отчетный доклад Правления ССА / М. Н. Руткевич // Социологические исследования. – 1977. – № 3. – С. 9 – 21.
2. Волович В. И. Социологические исследования в идеологической работе / В. И. Волович. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 175 с.
3. Сохань Л. В. О работе Украинского отделения ССА в 1974-1976 гг. / Л. В. Сохань, В. А. Матусевич // Социологические исследования. – 1977. – № 3. – С. 131 – 136.
4. Социология Украины [Электронный ресурс] // Законы логики [сайт]. – Режим доступа : <http://logicom.ru/sociologiya-ukrainy/114/>.
5. Веретенников В. Г. Общественные фонды потребления и социальное планирование / В. Г. Веретенников, Л. С. Ржаницына. – М.: Профиздат, 1981. – 143 с.
6. Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства Украины. Фонд Р-2605, опись 8, дело 8239, листы 33, 66, 85.
7. Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства Украины. Фонд 2605, опись 8, дело 8239, лист 22.
8. Кравчук Л. М. Актуальные проблемы изучения и формирования общественного мнения / Л. М. Кравчук // Коммунист Украины. – 1987. – №7.

Олена Дікова-Фаворська

Житомирське відділення Соціологічної асоціації України

У публікації охарактеризовано діяльність Житомирського відділення Соціологічної асоціації України.

The publication is devoted to the characterization of Zhytomir department of Sociological Association of Ukraine.

В публикации охарактеризована деятельность Житомирского отделения Социологической ассоциации Украины.

Житомирське регіональне відділення Соціологічної асоціації України юридично наймолодше, оскільки воно було офіційно зареєстроване тільки 20 березня 2009 року. Проте і до отримання статусу офіційного осередку САУ соціологи Житомирщини мали значний досвід науково-дослідної та науково-організаційної роботи, зокрема ними були проведені численні міжнародні конференції, студентські наукові зібрання, здійснені дослідження за програмами і методикою інших регіональних відділень САУ, а також власні соціологічні розвідки.

Найяскравішою подією наукового життя регіону протягом багатьох років була міжнародна наукова конференція «Молодь в умовах нової соціальної перспективи». Вперше на обговорення проблем молоді Житомирщина збрала студентів, аспірантів, відомих науковців у травні 1997 року. Проведення першої конференції було здійснено за підтримки Представництва Європейської Комісії в Україні. Міжнародний статус цього наукового зібрання підтверджується участю гостей з країн ближнього та далекого зарубіжжя.

Штаб-квартирою осередку є Житомирський економіко-гуманітарний інститут Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (ЖЕГІ), який протягом 11 років очолювала доктор соціологічних наук Олена Михайлівна Дікова-Фаворська, яка була головним ініціатором створення Житомирського відділення САУ та до сьогодні є його керівником. Жито-

мирський економіко-гуманітарний інститут Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» – це єдиний заклад в регіоні, який готує спеціалістів з соціальної роботи наукового напрямку «Соціологія». Це дає можливість активно залучати кращих студентів факультету до діяльності Соціологічної асоціації України, здійснювати дослідницькі проекти. В інституті працює студентська лабораторія соціологічних досліджень. У 2005 році рішенням Правління САУ ЖЕГІ отримав статус колективного члена Асоціації.

Як зазначалось вище, інститут є структурною складовою Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» – єдиного в країні навчального закладу інтегрованого типу, що і визначило провідну тему наукових соціологічних досліджень не тільки цього ВНЗ, але й усього регіону, а саме: «Задоволення освітніх потреб осіб з функціональними обмеженнями як фактор їх інтеграції у суспільство». Колективом науковців ЖЕГІ підготовлені дві колективні монографії «Особа з функціональними обмеженнями в колі проблем: здоров'я – навчання – працевлаштування» та «Особа з вадами здоров'я в сучасному суспільстві: стратегії та основні заходи модернізації взаємин». У 2009 році вийшла з друку авторська монографія О. Дікової-Фаворської «Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології».

Діяльність соціологів Житомирщини була високо оцінена колегами з Німеччини.

З 2007 по 2011 рр. було розгорнуто серію семінарів, тренінгів та стажування в Німеччині з проблем мобільної роботи з молоддю. Цей проект дав можливість усвідомити регіональні проблеми молодіжної ситуації, вивчити досвід соціальної роботи німецьких колег, започаткувати інноваційні технології роботи з молоддю в м. Житомирі.

На замовлення обласного та міського депутатських корпусів науковці Житомирщини виконують емпіричні дослідження з вивчення електоральних настроїв та електоральної поведінки, громадської думки щодо діяльності влади тощо.

Новою формою діяльності регіонального осередку САУ стало проведення силами студентів факультету «Соціальна робота» соціологічного обстеження сімей, що виховують дитину-інваліда. Це дало можливість розробити рекомендації місцевій владі щодо поліпшення умов життєдіяльності досліджуваної групи, об'єднати зусилля благодійників регіону, висвітлити у засобах масової інформації ситуацію, в якій перебувають представники цієї специфічної соціальної групи. Як зазначалось вище, на підставі отриманих емпіричних даних органам місцевої влади були надані рекомендації місцевим органам влади щодо розробки муніципальної програми соціального

захисту сімей інвалідів, яка має будуватися за принципом субсидарності.

Активісти Житомирського регіонального відділення САУ систематично залучаються до загальнонаціональних та міжнародних дослідницьких проектів, які проводять соціологічні осередки Харкова, Києва, Одеси.

Для посилення розвитку соціологічної науки та освіти в регіоні ЖЕПГ ВМУРоЛ «Україна» постійно проводить майстер-класи, запрошуючи провідних фахівців-соціологів як України, так і далекого зарубіжжя. Гостями Житомира були А. Дежуров (Росія), О. Злобіна (м. Київ), С. Катаєв (м. Запоріжжя), Н. Лавриненко (м. Київ), В. Королько (м. Київ), К. Михайльова (м. Харків), Н. Победа (м. Одеса), Є. Подольська (м. Харків), Л. Сокурянська (м. Харків), В. Степаненко (м. Київ), Ю. Яковенко (м. Київ), В. Шпехт (Німеччина), К. Шмідт (Німеччина).

Розвиток Житомирського осередку набирає обертів. У планах його роботи багато дослідницьких задумів, проектів, конференцій тощо. Усі вони мають бути реалізовані зусиллями як молодих членів Асоціації – студентів, так і їх наставників – провідних науковців регіону.

Історія розвитку і сучасний стан соціології в Рівненській області

У публікації висвітлюються питання становлення та етапів розвитку соціології на Рівненщині. Розкриваються основні досягнення рівненських науковців у здійсненні емпіричних соціологічних досліджень та впровадженні загальносоціологічної освіти у вищих навчальних закладах міста Рівне.

The issues of formation and development of sociology at Rivne region are considered. The main achievements of Rivne scientists in implementation of empirical sociological research and in implementation of sociological education in higher educational institutions of Rivne are revealed.

В публикации освещаются вопросы становления и этапов развития социологии на Ровенщине. Раскрываются основные достижения ровенских ученых в осуществлении эмпирических социологических исследований и внедрении общесоциологического образования в высших учебных заведениях города Ровно.

Інтерес до соціології у Рівненському регіоні актуалізувався ще у 80-х роках минулого століття. Саме у цей період партійна влада почала використовувати соціологію для вивчення громадської думки. На її замовлення силами рівненських, ленінградських та київських фахівців були проведені регіональні та міські соціологічні дослідження, зокрема присвячені вивченню проблем соціальної активності населення м. Рівне.

Наприкінці 1980-х років при Рівненській міській раді почала функціонувати «Служба громадської думки» (керівники Я. Теплицький, Л. Шульга), яку на початку 1990-х років очолив доцент В. Вербець. Впродовж наступних років у Рівненському регіоні активізувалися дослідження проблем малої приватизації, питань політики, освіти, культури і самореалізації молоді.

Важливими осередками розвитку соціології в регіоні на цьому етапі стали кафедри гуманітарних дисциплін ВНЗ м. Рівне, де на початку 1990-х років розпочалось викладання соціології. В Українському інституті

інженерів водного господарства, Рівненському державному педагогічному інституті та Рівненському державному інституті культури були видані перші методичні матеріали, словник соціологічних термінів і курси лекцій з основ соціології; почали проводитись соціологічні дослідження серед студентів.

У 1994 році авторкою цієї публікації, яка на той час працювала викладачем кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Рівненського державного педагогічного інституту, була захищена кандидатська дисертація з проблем соціології спорту (захист пройшов в Інституті соціології НАН України, науковий керівник – доктор філософських наук Л. Сохань). Дисертаційне дослідження базувалось на результатах масового, цільового та експертного опитувань у м. Рівне.

У 1996 році вийшов з друку перший на Рівненщині навчальний посібник «Основи соціології», який підготувала Є. Тихомирова. Посібник мав гриф Міністерства освіти

¹ Автор висловлює вдячність В. Вербецю, Є. Тихомировій, Б. Юськіву, О. Субот, Е. Христюк та іншим колегам за надану інформацію про діяльність кафедр вузів і соціологічних структур Рівненської області.

і науки України та об'єм тиражу 2 000 примірників [1]. У 2007 році цей посібник був виданий авторкою в другій редакції.

У липні 1997 року в Національному університеті «Острозька академія» був створений Інститут соціальних досліджень (керівник – В. Вербець). Упродовж 1997-2010 років зусиллями колективу цього інституту були реалізовані різноманітні дослідницькі проекти та програми. Так, впродовж вересня-жовтня 1997 року на замовлення Комітету з приватизації Рівненської міської ради було проведено соціально-економічне дослідження «Мала приватизація: економічні та соціальні наслідки». У січні-лютому 1998 року Інститут здійснив соціологічне дослідження «Вибори до місцевих та обласних рад» (замовник – Рівненська обласна рада народних депутатів; науковий керівник проекту – Р. Васишин). У березні – квітні 1998 року було проведено соціологічне дослідження «Місцеве самоврядування: проблеми та перспективи розбудови» (науковий керівник – мер Рівного – доцент В. Мороз). Упродовж наступних років були здійснені численні дослідження з проблем мотивації навчання студентської молоді, електоральної поведінки населення Рівненщини та різноманітних проблем молодіжної повсякденності.

У 1998-2002 роках Інститут соціальних досліджень співпрацював з Київським Міжнародним Інститутом Соціології (КМІС) щодо проведення всеукраїнських соціологічних досліджень. Тісна співпраця інституту була налагоджена також з інформаційно-аналітичною фірмою «ЕКСОР» (м. Київ), Міжнародним університетом «РЕГІ» імені Степана Дем'янчука, Рівненським державним гуманітарним університетом, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка (кафедра історії та теорії соціології; науковий керівник сумісних дослідницьких проектів – доктор соціологічних наук, професор В. Тарасенко), Рівненською міською радою (1997-2000 рр.), Рівненською обласною державною адміністрацією, Обласним центром «Соціальна служба для молоді» (директор – А. Бучак) та іншими дослідницькими центрами країни.

Інститут соціальних досліджень Національного університету «Острозька академія» брав активну участь в інформаційно-аналітичному забезпеченні виборів Президента України на теренах Рівненщини. Відхилення

отриманого рейтингу в соціологічному дослідженні від результатів виборів становили не більше 5 відсотків, що свідчить про надійність методологічних та методичних засад дослідницької діяльності Інституту.

Колектив Інституту здійснює також видавничу справу. Так, за 6 років існування Інституту було підготовлено методичний посібник «Методологія та методика соціологічних досліджень», який отримав гриф Міністерства науки та освіти України (позитивна рецензія на підручник була опублікована в лондонському часописі «Визвольний шлях» у грудні 2002 року; рецензент – Бланка Ержабкова – доктор філософії, професор педагогіки Мюнхенського Вільного університету). Також були опубліковані методичні посібники та розробки з курсів «Соціологія» (1999, 2000, 2001, 2004, 2009, рр.) та «Соціально-текстологічний аналіз» (1999 р.) [2].

У 1998 році при Рівненському відділенні Вищої школи права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України за підтримки його директора Д. Диновського була створена соціологічна лабораторія (керівник – доцент, кандидат соціологічних наук О. Кириленко), яка впродовж декількох років провела ряд досліджень в м. Рівне, в тому числі завдяки співпраці з Центром соціологічних та політичних досліджень і технологій «Соціополіс», разом з яким були проведені опитування в Рівненській області в рамках національного моніторингу «Соціально-політична ситуація в Україні» (1998-2000 рр.). Лабораторією були також проведені опитування рівненчан з проблем захисту прав людини, поширення корупції, правопорушень в українському суспільстві тощо.

У 1999 році почало функціонувати Рівненське територіальне відділення Соціологічної асоціації України (керівник відділення – О. Кириленко). У 2004 році відділення пройшло юридичну реєстрацію. Члени територіального відділення впродовж 2000-2004 років співпрацювали з Інститутом соціології НАН України, Східноукраїнським Фондом соціальних досліджень (м. Харків) у проведенні на Рівненщині низки загальнонаціональних досліджень, зокрема з проблем рівня і якості життя українського населення, якості соціологічної освіти у вчительській вищій школі тощо.

У 2006 році при кафедрі політичних наук Рівненського державного гуманітар-

ного університету (РДГУ) був створений центр соціально-політичних досліджень, який очолила доцент кафедри О. Кириленко. У 2006-2011 роках центром було проведено низку досліджень з проблем політичного, соціально-економічного та культурного розвитку регіону. Центр співпрацює з Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, громадськими організаціями, органами державної влади, Програмою розвитку ООН «Рівні можливості та права жінок в Україні».

Так, у 2006 році центром було проведено гендерне дослідження методом глибинного інтерв'ю з найвідомішими жінками-політиками Рівненщини, а також аналіз передвиборчих списків політичних партій з точки зору додержання в них гендерного паритету.

У 2006-2008 центром соціально-політичних досліджень кафедри політичних наук РДГУ в м. Рівне були проведені щорічні опитування з проблем поширення корупції в Україні. У 2008 та 2009 роках центр провів опитування жителів м. Рівне щодо проблем захисту прав людини та прав дитини. Результати опитувань були представлені на науково-практичних конференціях і відображені у публікаціях викладачів кафедри політичних наук та студентів РДГУ [3].

Напередодні виборів 2006 та 2009 років центр соціально-політичних досліджень провів електоральні опитування серед рівненчан з метою вивчення політичних орієнтацій та рейтингів популярності політичних партій і кандидатів у Президенти України. У 2008 році в місті Рівне проходили позачергові вибори мера, яким також було присвячене спеціальне опитування.

Центр приділяє велику увагу дослідженню валеолого-медичних, екологічних, культурно-освітніх і гендерних проблем у регіоні. Навесні 2010 року центром спільно з управлінням у справах сім'ї та молоді Рівненської облдержадміністрації було проведено опитування «Проблеми забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві» (n=820). Результати дослідження були висвітлені на науково-практичній конференції «Національні та регіональні механізми забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві», яка пройшла 21 травня 2010 р. у м. Рівне.

Важливий внесок у розвиток регіональної соціології здійснює Інститут соціальних

досліджень, який був створений у 2007 році в РДГУ. Найголовніше завдання діяльності інституту – запровадження соціально-педагогічного моніторингу освітніх послуг навчальних закладів міста та області. У фокусі діяльності інституту – надання інформаційних та аналітичних послуг державним, та приватним освітнім закладам.

Нині інститут продовжує працювати над реалізацією проекту «Духовно-творчий потенціал студентської молоді: проблеми формування та реалізації». За цією проблематикою керівник Інституту соціальних досліджень РДГУ професор В. Вербець захистив докторську дисертацію зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. У колі дослідницьких інтересів В. Вербеця – вивчення мотивації навчання, аналіз проблем пізнання, спілкування та дозвілля. Поряд з цим, Інститутом соціальних досліджень РДГУ були проведені такі соціологічні дослідження: «НАТО: політичні орієнтації та установки населення Рівненщини» (березень 2009 року, експертизу проблеми здійснювали 315 експертів), «Ціннісні орієнтації студентів Рівненщини» (травень 2009 року; опитано 417 респондентів), «Педагогічна майстерність в РДГУ» (лютий-березень 2009 року; опитано 215 експертів – викладачів РДГУ), «Модель молодого дослідника» (листопад 2009 року; опитано 137 студентів РДГУ), «Проблеми ефективності впровадження кредитно-модульної системи навчання» (2010 р.).

Впродовж січня-квітня 2010 року дослідницька група Інституту соціальних досліджень РДГУ провела експертне опитування щодо актуальної проблеми – корупції в Україні. Група опитаних експертів складала 346 фахівців, які репрезентували діючі промислові державні та приватні підприємства західних областей України, установи місцевого самоврядування, заклади науки, освіти, культури.

Ряд соціологічних досліджень був проведений науковцями, які працюють у Рівненському Інституті слов'янознавства Київського Славистичного університету. Так, у 2003 році під керівництвом завідувачки кафедри міжнародної інформації Е. Тихомирової було проведено обласне опитування з проблем ставлення громадськості до процесів глобалізації (n=470). Результати дослідження були представлені в монографії «Паблік рилейшнз у глобалізованому світі» [4]. У 2010 році науковцем цього вузу Б. Юськівим було проведено регіональне дослідження з проблем

міжнародної трудової міграції, в якому використовувались методи експертних оцінок та контент-аналізу [5]. Б. Юськів також є автором ряду публікацій, присвячених питанням використання таких методів збору та обробки соціологічної інформації, як експертні опитування і контент-аналіз [6].

Рівненські фахівці докладають багато зусиль для розвитку не тільки внутрішньо-національних, але й міжнародних наукових зв'язків у сфері соціології. Зокрема, автор цієї публікації є членом декількох дослідницьких комітетів Міжнародної Соціологічної Асоціації (ISA), також залучена до діяльності Міжнародної Асоціації соціології спорту (ISSA), є регіональним представником від Східної Європи комітету ISA-RC 32 «Жінки у суспільстві», а також радником голови Рівненської облдержадміністрації з гендерних питань.

Поряд з роботою науково-дослідних центрів і проведенням емпіричних досліджень соціологічні знання в регіоні поширюються завдяки викладанню у ВНЗ області таких дисциплін, як «Соціологія освіти» (для спеціальності «Педагогіка»), «Соціологія культури» (для спеціальності «Культурологія»), «Політична соціологія» (для спеціальності «Культурологія»), «Методологія та методи соціологічних досліджень», «Соціологія громадської думки» (для спеціальності «Соціальна робота»), «Соціологія праці» (для спеціальності «Основи менеджменту»).

Отже, викладачі та науковці Рівненської області докладають чимало зусиль для розвитку регіональної соціології як у сфері наукових досліджень, так і в освітній діяльності, зокрема у впровадженні соціологічних дисциплін у систему вищої освіти.

Література

1. Тихомирова Є. Б. Основи соціології : навч. посібник / Є. Б. Тихомирова. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1996. – 210 с.
2. Вербець В. В. Соціологія: курс лекцій : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – К.: Кондор, 2009. – 549 с.
3. Кириленко О. М. Сучасний досвід політологічних досліджень в сфері захисту прав людини / О. М. Кириленко // Панорама політологічних студій: науковий вісник РДГУ. – Вип. 3. – Рівне, 2010. – С. 52 – 61.
4. Тихомирова Є. Б. Паблік рилейшнз у глобалізованому світі : монографія / Є. Б. Тихомирова. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 489 с.
5. Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі : [монографія] / Б. М. Юськів. – Рівне: О. М. Зень, 2009. – 479 с.
6. Юськів Б. М. Контент-аналіз. Історія розвитку і світовий досвід : [монографія] / Б. М. Юськів. – Рівне: Перспектива, 2006. – 203 с.
7. Kirilenko O. Gender Specific of Sport Participation in Ukraine / O. Kirilenko // Conference Abstracts XVII ISA World Congress of Sociology «Sociology on the Move». Gothenburg, Sweden, 11-17 July, 2010. – № 2010S01341. – P. 241.

Ольга Овакимян (Харьков)

ОТ ИДЕИ ДО ПРАКТИЧЕСКОГО ВОПЛОЩЕНИЯ: ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ КОЛЛЕКТИВНОГО ЧЛЕНА САУ – НАРОДНОЙ УКРАИНСКОЙ АКАДЕМИИ

В публикации проанализирован опыт работы одного из коллективных членов Социологической ассоциации Украины – Народной украинской академии (НУА). Представлены исследовательские проекты, конференции, публикации, подготовленные коллективом НУА, в частности лабораторией проблем высшей школы как межвузовским научно-исследовательским центром по изучению процессов становления и развития системы непрерывного образования в Украине.

In the paper the experience of People's Ukrainian Academy (PUA) as one of the collective members of Sociological Association of Ukraine is characterized. The PUA research projects, conferences, publications, particularly by the Laboratory of High School Problems (as an inter-university research center for the processes of formation and development of continuing education in Ukraine), are presented.

У публікації проаналізовано досвід роботи одного з колективних членів Соціологічної асоціації України – Народної української академії (НУА). Представлені дослідницькі проекти, публікації, конференції, підготовлені колективом НУА, зокрема лабораторією проблем вищої школи як міжвузівським науково-дослідницьким центром з вивчення процесів становлення і розвитку системи безперервної освіти в Україні.

29 мая 2011 года Народная украинская академия (НУА) отметила свое 20-летие. Двадцать лет со дня основания... Это много или мало? Дает ли это основание для каких-то оценок и обобщений, для подведения каких бы то ни было итогов? Для основателей НУА, собственным сердцем и разумом создающих ее историю, ставших во многом первопроходцами и становления частного сектора образования в Украине, и отработки идей непрерывного образования, и создания принципиально нового типа отношений между теми, кто учит, и теми, кто учится, – это был долгий, трудный и счастливый путь реализации мечты, прекрасной идеи о предоставлении возможностей для получения качественного образования.

Что сделано за этот период? Назовем главное: с 1997 года Народная украинская академия является экспериментальной площадкой Министерства образования и науки, молодежи и спорта Украины по отработке нового образовательного модуля не-

прерывного образования. С 2002 года НУА функционирует как вуз высшего, IV уровня аккредитации. Она признана в Украине одним из ведущих вузов страны, независимым, неприбыльным частным учебным заведением, осуществившим на практике идею непрерывного образования – от дошкольного до послевузовского [1, с. 10; 7, с. 20].

Решением Правления Социологической ассоциации Украины в 2001 году Народная украинская академия принята ее коллективным членом (протокол №5 от 13 ноября 2001 года). Еще раньше индивидуальными членами Социологической ассоциации стали ведущие специалисты НУА: доктор исторических наук, профессор В. И. Астахова, доктор социологических наук, профессор Е. А. Подольская, доктор социологических наук, профессор Е. Г. Михайлева, кандидат социологических наук, доцент Е. В. Бирченко, кандидат философских наук, доцент Е. В. Батаева, кандидат социологических

наук, доцент Т. В. Зверко, кандидат филологических наук, доцент Е. Ю. Усик, кандидат исторических наук, доцент Т. А. Удовичка, кандидат социологических наук, доцент О. С. Овакимян, другие преподаватели кафедры социологии, аспиранты и студенты социологического факультета.

Деятельность академии осуществляется в сфере разработки и реализации разнообразных проектов по актуальным проблемам развития образования, в частности по проблемам интеграции науки и образования. Определяющим в ходе организации научно-исследовательской работы в обозначенном направлении является наличие комплексной научной темы. Для НУА это достаточно объемная, крайне актуальная тема «Формирование интеллектуального потенциала общества на рубеже веков: экономические, политические, социокультурные аспекты и прогнозы» (научный руководитель – профессор В. И. Астахова).

Таким образом, специфика Академии как гуманитарного вуза проявляется в профилировании тематики научных исследований, их ориентированности на проблемы образования. Среди основных направлений научно-исследовательской работы НУА особое место занимает исследование проблем непрерывного образования, частного образования, воспитания.

За период своего существования в НУА сформировались собственные научные школы. Наиболее известна в нашей стране и за рубежом научная школа социологии образования, главой которой является доктор исторических наук, профессор В. И. Астахова. Отличительной чертой этой научной школы, в том числе акцентирующей внимание на изучении процессов становления и развития системы непрерывного образования, уже с первых ее шагов стала командная работа преподавателей, сотрудников, студентов НУА. Формирование школы самым непосредственным образом продемонстрировало значимость роли лидера в научном коллективе. Даже самые, казалось бы, невероятные проекты и программы, инициированные лидером, получали в дальнейшем подтверждение и признание научным сообществом.

Помимо научной школы по социологии образования, возникли и успешно прошли этап становления новые, дочерние школы по истории развития высшего образования

в Украине (научный руководитель – доктор исторических наук, профессор Е. В. Астахова) и философии образования (научный руководитель – доктор социологических наук, профессор Е. А. Подольская). С 2004 года действует интернет сайт «Научные школы НУА», на котором отражаются основные результаты деятельности научных школ.

Свое непосредственное применение результаты научно-исследовательской работы (НИР) коллектива Академии находят не только в учебных и воспитательных практиках, реализуемых в НУА, но и в докторских и кандидатских диссертациях по социологии. Так, в период с 2001 по 2011 год в НУА были подготовлены и защищены 3 докторские диссертации: Сидоренко А. Л. «Приватная высшая школа как социальный институт: особенности становления и развития в Украине» (2001 г.), Белова Л. А. «Воспитательная работа современного вуза: социологический аспект анализа» (2005 г.), Михайлева Е. Г. «Интеллектуальная элита современного общества: особенности формирования и деятельностный потенциал» (2008 г.). Кроме того, 15 сотрудников НУА (Бирченко Е. В., Очкасова М. П. (2002 г.), Калашникова Л. В. (2005 г.), Овакимян О. С., Савош Г. П., Топчий Т. В., Шанидзе Н. А. (2006 г.), Зверко Т. В., Шевченко Н. В. (2007 г.), Ермакова Т. Г., Мачулина И. И., Недогонов Д. В., Нечитайло И. С. (2008 г.), Сабатовская И. С. (2009 г.), Бурова Г. В. (2010 г.)) защитили кандидатские диссертации. Результаты НИР НУА, в том числе представленные в монографиях, научных статьях и других публикациях социологов академии, находят положительные отзывы в отечественной и зарубежной печати [2; 3].

Благодаря активным поискам научных школ Народной украинской академии в области исследований различных аспектов реформирования системы отечественного образования создана мощная теоретико-методологическая, методическая и эмпирическая база по социологии образования. Это актуализировало необходимость создания новой научно-исследовательской структуры, которая бы координировала исследования в области образования.

В марте 2000 года была завершена двухлетняя подготовительная работа по открытию в Харькове лаборатории проблем высшей школы (ЛПВШ) как межвузовского

научно-исследовательского центра по изучению процессов становления и развития системы непрерывного образования в Украине. Трехсторонний договор о создании лаборатории как структурного подразделения Института высшего образования Академии педагогических наук Украины был подписан 3 марта 2000 года директором Института высшего образования АПН Украины В. П. Андрущенко, начальником управления образования и науки Харьковской облгосадминистрации А. Л. Сидоренко и ректором Народной украинской академии В. И. Астаховой.

Основной целью деятельности ЛПВШ стало создание условий для сотрудничества вузов харьковского региона, широкого привлечения профессорско-преподавательского состава, докторантов, аспирантов и студентов Харьковщины к разработке фундаментальных проблем образования и формирования интеллектуального потенциала общества в условиях его трансформации.

В своей научной деятельности ЛПВШ интегрируется в комплексную тему исследований НУА, в соответствии с которой была разработана и утверждена перспективная тематика работы лаборатории до 2020 года.

Выполнение научно-исследовательских работ в лаборатории с самого начала и до сегодняшнего дня подчинено как задаче теоретического осмысления образовательных процессов, так и обобщению первых результатов эксперимента по разработке инновационной модели непрерывного образования в НУА.

С начала своего функционирования ЛПВШ разрабатывала тему «Становление системы непрерывного образования: анализ и обобщение результатов эксперимента по созданию нового образовательного модуля». Кадровый состав лаборатории и интеграция ее деятельности в общеакадемическую научную работу позволили осуществить несколько серьезных исследовательских проектов и поучаствовать в реализации общеакадемических исследований. В частности, сотрудниками ЛПВШ проведен теоретический анализ содержания и структуры системы непрерывного образования, проанализированы тенденции и оптимальные пути сотрудничества в исследовании проблем непрерывного образования, определена его специфика в условиях трансформации общества.

Наиболее яркими проектами стали исследования «Проблемы формирования гражданской позиции личности в условиях развития украинской государственности» (в ходе исследования было проведено анкетирование пятикурсников харьковского региона); «Проблемы профессиональной адаптации молодых специалистов в современном украинском обществе» (анкетирование молодых специалистов и интервью с работодателями харьковского региона); «Мотивы получения высшего образования» (анкетирование старшеклассников Харьковской области, студентов 1 и 4 курсов в Харькове, Донецке, Тернополе и Житомире, интервью с экспертами по Украине) и международное исследование «Lifelong education: факторы становления в современном обществе».

В последние годы исследование проблем мотивации получения высшего образования вышло на международный уровень: в рамках подготовки к международному семинару лидеров частного образования социологами НУА был проведен опрос студентов Польши, Украины, России и Казахстана.

Наряду с этим, социологами НУА осуществляется теоретическая работа. К общей аналитике по непрерывному образованию добавились материалы, связанные с моделями взаимодействия общества и государства в обеспечении развития системы непрерывного образования, осуществлении гуманизации и гуманитаризации высшего образования, а также воспитательных практик.

При этом изучение проблем непрерывного образования осуществляется, не только на региональном, но и на национальном и на международном уровне. Результаты научно-исследовательской работы НУА представлены на конференциях в Украине, Испании, Казахстане, России и других странах дальнего и ближнего зарубежья.

В рамках научного направления по социологии образования в НУА продолжается работа над международным проектом по общественному доверию (совместно с Щецинским университетом (Польша)). Ученые академии приняли участие в социологическом исследовании «Влияние социально-гуманитарного образования на процесс демократизации украинского общества», организованном исследователями Черноморского государствен-

ного университета имени Петра Могилы, организовали и провели социологические исследования по заказу Харьковской областной государственной администрации (ХОГА) «Оптимальные формы взаимодействия вузов и школ города Харькова», «Методика комплексной оценки работы преподавателя», «Проблемы профориентационной работы со старшеклассниками», «Мониторинг процессов управления персоналом в Украине», «Качество профессиональной подготовки выпускников вузов в оценке работодателей» и другие.

Таким образом, можно сказать, что лаборатория является структурой, которая осуществляет комплексную научно-исследовательскую работу в сфере изучения системы образования с использованием современных социологических, социально-психологических и экономических методов анализа. За время существования лаборатории проведено более 120 исследований, часть из которых носит мониторинговый характер и отвечает потребностям развития НУА.

В Народной украинской академии регулярно проводятся научные конференции различного уровня, в том числе и международные. За последние три года были организованы крупные научные конференции, из которых особо хотелось бы выделить такие, как международная научно-теоретическая конференция-семинар «Интеллигенция, образование, общество: вызовы глобального кризиса» (2009 г.), международная научно-практическая конференция «Академическая мобильность как фактор евроинтеграции Украины» (2010 г.), международная научно-практическая конференция «Украинско-американские контакты в сфере высшего образования: опыт и перспективы развития» (2011 г.), международная студенческая научная конференция «Студент XXI века. Социальный портрет на фоне общественных трансформаций» (2009 г.), международная научная студенческая конференция «Ценностные ориентиры студенчества: особенности формирования в современных условиях» (2011 г.), конференция учителей по проблемам непрерывного образования «Воспитание воспитателей в условиях глобального финансово-экономического и духовного кризиса общества» (2010 г.), конференция молодых ученых «Интеграция образования и науки – парадигма развития высшей школы в XXI ст.» (2010 г.), мастер-класс «Рейтинговая оценка деятельности высших учебных

заведений – ключевая составляющая внешнего и внутреннего обеспечения качества образования» (2009 г.), организованный Министерством образования и науки Украины, Харьковской областной государственной администрацией и НУА.

Результаты эмпирических и теоретических исследований НУА представлены в многочисленных научных публикациях, индивидуальных и коллективных монографиях, учебниках, хрестоматиях и учебных пособиях. Среди них «Метаморфозы воспитания» (под ред. В. И. Астаховой.), «Стратегия гуманизма» (под ред. В. И. Астаховой, Л. Л. Товажнянского), «Высшее учебное заведение как среда формирования ценностей студенческой молодежи в социокультурных условиях современной Украины» (Н. Г. Чибисова), «Воспитательная система вуза: вопросы теории и практики» (Л. А. Белова), «Научные школы: проблемы теории и практики» (под ред. В. И. Астаховой, Е. В. Астаховой), «На пути к непрерывному образованию» (под ред. В. И. Астаховой), «Непрерывное образование в контексте образовательных реформ в Украине» (под ред. В. И. Астаховой), «Интеллектуальная элита в матрице современных цивилизационных изменений» (Е. Г. Михайлева), «Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций» (под ред. В. И. Астаховой), «На алтарь призвания: очерки о педагогических династиях Харьковщины» (под ред. Е. В. Астаховой), «Выпускник вуза в современном социокультурном пространстве» (под ред. Е. А. Подольской) и другие.

В 2011 году более чем в 140 публикациях известных всеукраинских и зарубежных изданий отмечены результаты деятельности Академии, проанализирован ее опыт в реализации модели непрерывного образования, даны позитивные оценки работы коллектива НУА в целом.

Сегодня Народная украинская академия неустанно следует своей миссии: создание элитного научно-исследовательского учебного заведения, обеспечивающего возможность формирования и самосовершенствования собственных компетенций на протяжении всей жизни.

Можно и далее перечислять ее достижения, но главное состоит в том, что за всеми этими достижениями стоят ученые, коллективы лабораторий, кафедр, научные

школы, чей труд ориентирован на развитие отечественного образования и науки. НУА как коллективный член САУ – это прежде всего люди, преподаватели и ученые, небез-

различные к проблемам социологии, постоянно вносящие свою лепту и в теоретические разработки социологической науки, и в их практическую реализацию.

Литература

1. Колб Л. Где учат на «отлично» / Людмила Колб // Сегодня. – 2011. – 15 мая (№ 103). – С. 10 – 11.
2. Корольов Б. І. Сучасний глосарій вищої освіти / Борис Корольов // Освіта. – 2011. – 23–30 листоп. (№ 48). – С. 4.
3. Кукушкина Е. И. Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций / под общ. ред. В. И. Астаховой. – Харьков: Изд-во НУА, 408 с. : [рецензия] / Е. И. Кукушкина // Социологические исследования. – 2011. – № 5. – С. 153 – 154.
4. На пороге двадцатилетия : метод. материалы к собранию труд. коллектива 30 авг. 2010 г. / Нар. укр. акад. ; авт.-сост. : В. И. Астахова, Е. В. Астахова. – Х.: Изд-во НУА, 2010. – 60 с.
5. Очерки истории Народной украинской академии / Нар. укр. акад. ; под общ. ред. В. И. Астаховой, Е. В. Астаховой. – Х.: Изд-во НУА, 2006. – 520 с. : ил.
6. Пусть будет светлым наш дальнейший путь : аналит. материалы к собранию трудового коллектива НУА 30 авг. 2011 г. / Нар. укр. акад. ; авт.-сост. : В. И. Астахова, Е. В. Астахова. – Х.: Изд-во НУА, 2011. – 68 с.
7. Шестакова О. В. Украине составили общий рейтинг вузов / Ольга Шестакова // Комсомольская правда в Украине. – 2011. – 14 дек. (№ 280). – С. 20.

Наукове життя

Независимая социология: миф или реальность

(«Круглый стол» в рамках I Конгресса Социологической ассоциации Украины)

«Круглый стол» «Независимая социология: миф или реальность?» состоялся 16 октября 2009 года в рамках I Конгресса Социологической ассоциации Украины «Социология в ситуации социальных неопределенностей». «Круглый стол» был организован и проведен Восточноукраинским Фондом социальных исследований при поддержке Международного фонда «Возрождение», при участии социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина и Социологической ассоциации Украины. Участниками «круглого стола» стали ведущие социологи Украины, стран СНГ, Европы и США. Проведение «круглого стола» имело целью совершенствование рефлексии общества и профессионального социологического сообщества относительно социологии как науки, ее социальной роли и социальной ответственности.

«Round table» «Independent sociology: Myth or Reality?» was held on October 16, 2009 within the I Congress of the Sociological Association of Ukraine «Sociology in situations of social uncertainty». The round table was organized and conducted by the East-Ukrainian Foundation for Social Research with the support of the International Renaissance Foundation with the participation of the School of Sociology of V. N. Karazin Kharkiv National University and the Sociological Association of Ukraine. The leading sociologists of Ukraine, other CIS countries, Europe and the USA were the participants of the «round table». The «round table» was intended to improve the reflection of society and the professional community of sociologists about sociology as a science, its social role and social responsibility.

«Круглий стіл» «Незалежна соціологія: міф чи реальність?» відбувся 16 жовтня 2009 року в межах I Конгресу Соціологічної асоціації України «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей». «Круглий стіл» було організовано та проведено Східноукраїнським Фондом соціальних досліджень за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», при участі соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Соціологічної асоціації України. Учасниками «круглого столу» стали провідні соціологи України, країн СНД, Європи та США. Проведення «круглого столу» мало на меті вдосконалення рефлексії суспільства і професійної соціологічної спільноти щодо соціології як науки, її суспільної ролі та суспільної відповідальності.

Вопросы для обсуждения:

1. Возможна ли независимая социология?

Если да, то каковы ее критерии?

2. Социология в политических процессах: инструмент, наблюдатель или игрок?

3. Социология и масс-медиа: риски взаимодействия.

В работе «круглого стола» приняли участие:

Модераторы:

Бакиров Виль Савбанович – доктор социологических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, ректор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пре-

© Социологическая ассоциация Украины, 2011

© Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2011

© Восточноукраинский фонд социальных исследований, 2011

зидент Социологической ассоциации Украины (Украина).

Ядов Владимир Александрович – доктор философских наук, профессор, руководитель Центра исследования социальных трансформаций Института социологии РАН, декан факультета социологии Государственного университета гуманитарных наук, профессор Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (Россия).

Участники:

Балакирева Ольга Николаевна – кандидат социологических наук, заведующая отделом мониторинговых исследований социально-экономических трансформаций государственного Института экономики и прогнозирования НАН Украины; председатель правления Украинского института социальных исследований имени Александра Яременко, главный редактор журнала «Украинский социум» (Украина).

Бекешкина Ирина Эриковна – кандидат философских наук, старший научный сотрудник Института социологии НАН Украины, научный руководитель Фонда «Демократические инициативы» (Украина).

Вишневский Анатолий Григорьевич – академик Российской академии естественных наук, доктор экономических наук, профессор, директор Института демографии Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (Россия).

Гаспаришвили Александр Тенгизович – кандидат философских наук, заведующий лабораторией изучения общественного мнения Центра социологических исследований Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова (Россия).

Головаха Евгений Иванович – доктор философских наук, заместитель директора Института социологии НАН Украины, заведующий отделом социально-политических процессов ИС НАНУ, главный редактор академического журнала «Социология: теория, методы, маркетинг» (Украина).

Дробижева Леокадия Михайловна – доктор исторических наук, профессор, член Международной академии образования, почетный доктор Института социологии РАН, руководитель Центра «Исследования международных отношений» ИС РАН (Россия).

Евтух Владимир Борисович – доктор исторических наук, профессор, директор Института социологии, психологии и управления Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова (Украина).

Корпорович Лешек – доктор социологии, профессор Ягеллонского университета (Польша).

Куценко Ольга Дмитриевна – доктор социологических наук, профессор, заведующая

кафедрой социальных структур и социальных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко (Украина).

Нагорный Борис Григорьевич – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой социологии Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля (Украина).

Полторак Владимир Абрамович – доктор философских наук, профессор, директор Центра социологических и политических исследований и технологий «СОЦИОПОЛИС», заведующий кафедрой политологии, социологии и гуманитарных наук Днепропетровского университета имени Альфреда Нобеля (Украина).

Ротман Давид Генрихович – доктор социологических наук, профессор, директор Центра социологических и политических исследований Белорусского государственного университета (Беларусь).

Туманов Сергей Владимирович – доктор философских наук, профессор, директор Центра социологических исследований Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова (Россия).

Уайт Стефан – профессор политических наук факультета политических наук Университета Глазго, главный редактор журнала «Journal of Communist Studies and Transition Politics» (Великобритания).

Фритц Жан Мари – профессор университета Цинциннати, официальный представитель Международной социологической ассоциации в ООН (США).

Херпфер Кристиан – профессор кафедры политологии и международных отношений Королевского колледжа университета Абердин (Великобритания).

Хмелько Валерий Евгеньевич – доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой социологии Национального университета «Киево-Могилянская академия», Президент Киевского международного института социологии (Украина).

Чурилов Николай Николаевич – доктор социологических наук, генеральный директор компании «TNS Ukraine» (Украина).

Шкаратан Овсей Ирмович – доктор исторических наук, профессор, заведующий лабораторией сравнительного анализа развития постсоциалистических обществ Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики», главный редактор журнала «Мир России» (Россия).

Открыл дискуссию В. Бакиров.

Виль Бакиров: Нам предстоит очень напряженная, ответственная и серьезная работа. Мы открываем заседание «круглого стола» в рамках I Конгресса Социологической ассоциации Украины, посвященного крайне сложной и важной проблеме: «Независимая социология.

Миф или реальность?». За этим столом собрались социологи, представляющие несколько государств: Украину, Россию, Беларусь, США, Великобританию и Киргизстан. Это специалисты, много лет работающие в социологии, в том числе занимающиеся и электоральными исследованиями, в области которых, наверное, труднее всего сохранять независимость исследователя. Я бы хотел добавить, что наш «круглый стол» начинает свою работу в преддверии президентской избирательной кампании 2009 года. И вполне понятно, что нас как представителей социологического профессионального сообщества, журналистов, широкую общественность не может не интересовать ситуация, в которой социология оказывается в связи с выборами, в том числе.

Мы вынесли на обсуждение всего три вопроса: «Возможна ли независимая социология? Если да, то каковы ее критерии?», «Социология в политических процессах: инструмент, наблюдатель или игрок?», «Каковы риски взаимодействия социологии и масс-медиа?».

Давайте приступим к обсуждению первого вопроса: «Возможна ли независимая социология? Если да, то каковы ее критерии?».

Евгений Головаха: Я сразу хочу сказать, что в независимости социологии решающую роль играет культурная специфика. Касательно постсоветского пространства (где подобный опыт мне хорошо известен) я могу утверждать: для того, чтобы быть здесь независимым, нужно для самого себя сформулировать этические принципы: «Что можно и что нельзя делать социологу».

Первый принцип: «Никогда не входить во власть, никогда не позволять власти считать себя членом команды». Это условие необходимое, но оно не достаточное. Поскольку социологии для исследований требуются значительные ресурсы (это не философия, где можно работать за столом), то второй принцип таков: «Гранты можно получать только от международнопризнанных и серьезных организаций, не требующих результата». Поверьте мне, многие организации, дающие гранты, или непосредственно, или опосредованно требуют определенных результатов. И, наконец, третье условие независимости в этом постсоветском мире связано с тем, что мы все – слабые люди, всех нас мотивирует в этой жизни достижение успеха (ведь мы относимся к европейской «достиженческой» цивилизации, а не к «созерцательной»). Поэтому, третий принцип – «Нужно раз и навсегда отказаться от мысли, что ты получишь самые «топовые» премии и самые высокие звания». Я назову эти премии: в Украине – это Государственная премия, звание – это академик. И тебе не интересно место во власти... Есть такие места, куда приходили социологи в награду за их бескорыстный труд...

Вот при соблюдении этих трех условий, поверьте мне, можно быть независимым социоло-

гом, сохранить свою безупречную репутацию и смотреть на этот социальный и политический мир с точки зрения, как говорил Маннгейм, того самого вольного (вольного!) интеллигента, представителя интеллектуальной элиты, которого, к сожалению, в нашем постсоветском обществе явно не хватает.

Давид Ротман: Евгений Иванович, скажите, вы считаете, что иностранные гранты обязывают социологов давать определенные результаты?

Евгений Головаха: Обязывают. Объясняя свой ответ сразу: у меня был колоссальный опыт в 90-е годы. Нужно уметь выбирать организации. Скажем так: есть организации, которые имеют четкую идеологическую задачу. Во-первых, это Freedom house. Некоторые молодые ученые пишут: «Вот, Freedom house...». Но это абсолютно идеологическая организация, которая требует четкого результата. И на такие организации не нужно ориентироваться. А вот есть фонд Сороса, который при всей своей идеологии свободного общества результата не требует. Нужно иметь «вкус» и понимание социальной ситуации. Если у человека это есть, он всегда выберет тот грант, который его ни к чему низкому обязывать не будет.

Давид Ротман: Проблема здесь заключается в следующем: многие зарубежные организации, включая фонд Сороса, финансируют во многих наших странах определенные политические силы. Если они финансируют такие политические силы, то вряд ли уважающая себя социологическая служба должна брать у них деньги, чтобы выполнять какие-то исследования.

Евгений Головаха: Это опыт Белоруссии и России, которые борются с фондом Сороса, потому что хотят установить...

Давид Ротман: Стоп, стоп, стоп. Я не борюсь с фондом Сороса. Следующее, что я хотел сказать, это то, что мы должны учесть, что социологические службы делятся на две группы или две страты. Это службы, работающие на заказчика, и службы, которые, как я иногда говорю, «работают на истину». Те, кто работают на истину, выполняют работу, направленную на освещение результатов совершенно независимо. Но есть социологические службы (я ничего плохого в этом не вижу), которые работают на определенные партии, политические группировки и т.д. И эта работа ведется открыто, а не тайно. Я знаю, что и в Украине многие социологические службы работают на определенные партии и движения.

Евгений Головаха: Это поллстеры! Это коммерческие субъекты, они этим и занимаются. Мы же говорим о социологах.

Виль Бакиров: Уважаемые коллеги, ведь, действительно, философ может изучать все, что

он хочет. Философ садится за письменный стол и «включает» свои интеллектуальные ресурсы. Социолог же должен работать на источник финансирования. Правильно или нет? Источник финансирования предлагает ему тематику (неважно, выиграл ли он грант, или нашел заказ). Поэтому, я считаю, что социология в этом плане не является независимой. Она «обязана» тому, кто платит деньги. А кто платит деньги, тот, как известно, и заказывает музыку. От этого никуда не денешься, потому что исследования дорогостоящие. Как в этой ситуации пытаться сохранять независимость или пытаться ее не терять – это серьезная проблема.

Ирина Бекешкина: «Тот, кто платит, тот заказывает и музыку». Я с этим категорически не согласна. Потому что, во-первых, любое исследование имеет заказчика. Любое. Потому что оно финансируется. Всегда есть какой-то конкретный заказчик. Это раз. О том, что он не заказывает музыку, у нас свидетельствует то, что, скажем, в предвыборных исследованиях разные социологические службы, выполняющие заказы разных политических партий, имеют одинаковые результаты. «Музыка звучит одна и та же», несмотря на разные источники финансирования. Я считаю, в значительной степени эта проблема надуманная. Эмпирическое исследование – большей частью естественный процесс, который, если сделан по социологическим канонам и правилам, будет приводить к одним и тем же результатам. Ведь почему у нас появились так называемые «оазисы», т.е. не существующие социологические службы, а те, кто обнаружит «нужный» результат? Потому что социологи на это не идут.

Заодно хочу обелить Freedom house, потому что ни Freedom house, ни фонд Сороса, когда заказывали, вернее, оплачивали, а не заказывали исследования, никогда не требовали от меня какого-либо конкретного результата (это можно посмотреть: тот же Freedom house, пул избирателей в 2006 и 2007 годах). Никогда они не заказывали никаких результатов, а какие получили, такие и получили.

Я думаю, что проблема заключается в следующем... Независимая социология невозможна в авторитарном обществе, но она возможна уже в обществе неконсолидированной демократии. И, конечно, в развитых демократиях и в «недоразвитых», как наша, функции социологии различны. У нас независимость социологии в значительной степени напоминает мне «Неуловимого Джо», который неуловим просто потому, что его никто не ловит. И в значительной степени зависимость нашей социологии основана на том, что она, в общем-то, не востребована и никому особо не нужна. В значительной степени эмпирические исследования оплачиваются западными фондами. И не только избирательные. Я могу назвать очень много (по

крайней мере, несколько) значительных исследований, которые оплачивали именно они. Это и проблемы инфляции, и проблемы тестирования, и ряд других проблем. Я в свое время занималась опросами онкологических больных. Но это просто никому не нужно... Опубликовали брошюры, и они лежат ... Однако в развитых демократиях, если имеет место процесс реформирования, опора на социологические исследования является необходимой. А если общество не занимается серьезными реформами, то и социология, по большому счету, идет параллельно с процессами «державотворения», и зависима она в значительной степени просто потому, что не востребована и особо ею в «неизбирательный» период никто не интересуется.

Леокадия Дробижова: Во-первых, я хочу поблагодарить за постановку таких актуальных для всех нас проблем. Я хотела бы выступить с тезисом: «Зависимость социологии – ситуативна, а независимость – имитационна». Постараюсь доказать это на основе фактов из профессиональной сферы.

Почему мы прежде всего зависимы от ситуации? Мы зависим даже не от фондов и не от тех, кто заказывает нам исследования, а мы зависим, как Вы правильно сказали, от состояния общества. Насколько оно демократично, настолько мы и можем «снять» правильные результаты и провести исследования на той или иной территории. Я думаю, что и вы, и мы – мы все зависим от того, «пустили ли нас в поле» или мы «нелегально делаем поле». Прошлые времена ведь были характерны тем, что мы часто со всем этим... Вот когда мы начинали в Татарстане исследовать, мы должны были сначала спросить в обкоме: «Разрешают ли нам делать поле или нет?». А приезжали в другое место, и нам говорили: «Нет». В Грузии нам официально не разрешили провести исследование на тему: «Убрать ли этничность из паспорта», и мы провели его, как говорится, «через друзей». То есть прежде всего независимость социологии зависит от ситуации. Это первое. Второе. Она зависит от состояния самого поля. Потому что очень часто мы сталкиваемся с ситуацией, когда поле находится в состоянии «предубеждения против социологии». То есть речь идет о том, что людям внушают, что социологи, что хотят, то и скажут; что закажут, то и скажут. «Чистое поле» мы нигде не получаем. И в этом отношении мы зависим от состояния общества. Также мы зависим от позиции лидеров. От того, как лидер территории (тем более лидер страны) использует эти данные (независимые, у нас не заказанные, а просто то, что кладут ему на стол по результатам наших исследований). Поэтому мне кажется, что наша независимость – это все-таки в большей мере миф. Мы зависим. Но только зависим не непосредственно от фондов или заказчиков. Проблема не только в этом: мы зависим от нашего поля, от общества.

А вот когда мы говорим о независимости... К сожалению, она очень часто бывает «имитационная». Например, когда мы проводим конкурс на получение грантов от государственных фондов, то не секрет, что если «на грант идет» академик, то в самом же нашем научном сообществе, где имитируется конкурсность, с большей вероятностью выберут академика, а не простого сотрудника с интересным проектом. Молодежь, средний возраст – они останутся без грантов. Эта проблема, совершенно очевидно, существует и в международных фондах. Фонды каждый раз сами задают определенные темы, из которых мы должны выбрать. И даже если это «не наши» темы, мы все равно проходим. В этом смысле даже зарубежные фонды создают известную имитационность.

Виль Бакиров: Совершенно четкая позиция. По мнению Леокадии Михайловны, независимая социология – это миф.

Леокадия Дробижева: Ситуационна. Она независима ситуационно.

Николай Чурилов: Я полностью согласен. По-моему, в мире нет независимой социологии. И вот почему: социология зависит от профессионализма тех, кто участвует в этой деятельности. Но во многих случаях нам не дают проявить свой профессионализм. Возьмем академическую социологию. Здесь не позволяет развернуться и показать исследовательский профессионализм уровень финансирования. На полевые исследования здесь средства не выделяются. Возьмем вузовскую социологию. Разве она у нас независима? Когда планы, по которым нужно учить бедных студентов, верстаются где-то «наверху», спускаются такие, что у многих профессионалов все, что осталось от их волос, поднимается дыбом. А те, кто работает в коммерческих структурах, разве они независимы? Мы зависимы, потому что нас финансируют заказчики, не дающие нам полностью проявить свои профессиональные возможности. Потому что сразу ставится ограничение на ресурсы и на время. Всегда требуется «на послезавтра», и требуется все сделать как можно дешевле. Хотя мы и превосходно понимаем, дешевый сыр – только в мышеловке. Что мы иногда готовим нашим заказчикам? Будем так говорить: «хорошую приманку», на которую они спокойным образом «покупаются». И самое страшное другое – то, что мы, понимая свою зависимость, все-таки стараемся показать себя независимыми. Я не говорю в том плане, что нам приходится...

Я абсолютно согласен с Ириной Эриковной, что нам не нужно фальсифицировать результаты. Но мы иногда не до конца раскрываем, что скрывается за теми или иными результатами. Мы не оцениваем надежность, достоверность этих результатов. Почему? Во-первых, у нас

нет такой возможности. А во-вторых, если мы все расскажем нашим клиентам, я боюсь, что следующего заказа не последует.

Виль Бакиров: Очень честное, смелое высказывание.

Владимир Ядов: Как ни странно, мне кажется, ответ на поставленный вопрос абсолютно ясен. Он даже не спорный. Почему? Потому что, конечно, мы всегда зависимы в смысле средств на работу. Мы получаем деньги от заказчика, государства, фондов. Это предельно понятно, никто спорить не будет. Но в сборе данных и в анализе мы должны быть абсолютно нейтральны и непредвзяты. Ибо обратное невыгодно заказчику. Его легко в этом убедить. У меня было много случаев подобного убеждения. Горбачев, например, в свое время хотел создать собственную службу изучения общественного мнения. И мы доказывали (не я один, там много людей было у него в кабинете), что это Вам не выгодно, Вам правду нужно знать, а не чтобы «под Вас» работали. Сравните данные разных центров и смотрите, что будет. Он согласился.

Это выгодно заказчику, чтобы мы были независимы. И это надо ему внушить, идиоту. Вот и все.

Леокадия Дробижева: Мы в том и зависимы, что мы должны сказать правду. Если мы хотим быть признанными в сообществе, мы должны сказать правду. Мы должны быть объективными.

Владимир Ядов: Конечно. Но я хочу подчеркнуть, что заказчику нужно дать понять: мы получим данные, какие они есть. «Вам важнее знать, что происходит, а не «под вас» работать».

И я не согласен, между прочим, с Евгением Ивановичем насчет того, что социологу не нужно входить во власть.

Евгений Головаха: Не выйдете потом. Инвалидом выйдете.

Владимир Ядов: Я не уверен. Вот Энрике Кардозо... Это крупная фигура в социологии. Он был президентом своей страны. Ничего дурного в Бразилии не произошло, потому что он понимал лучше, чем какой-либо «технар» или предприниматель. Что плохого для страны было? Ничего плохого не было.

Ольга Балакирева: Мне кажется, несмотря на то, что мы уже много поработали, наблюдается некий эквilibриум. Превалирует точка зрения о том, что мы все-таки зависимы. Действительно украинская социология функционирует в украинском обществе, и быть независимым от общества, в котором мы функционируем, наверное, просто невозможно.

Я тоже не согласна с тем, что гранты международных крупных компаний – это некая гарантия. Потому что, во-первых, у нас уже появляются (пусть их мало, но, тем не менее) исследования за средства наших бизнес-фондов, наших, украинских. И они ничем не хуже международных грантов. Во-вторых, при том уровне коррупции, который у нас существует, в том числе и в борьбе за гранты, здесь тоже возникает очень много вопросов. Тем не менее, если компания, например, является коммерческой, если она живет за счет исследований, то она должна брать исследования от тех гранте-ров, которые готовы эти гранты предоставить.

У нас разговор сразу как-то больше ушел в социологическое сопровождение политических процессов, избирательных кампаний. С моей точки зрения, это совершенно отдельная вещь. Потому что, опять-таки, если мы говорим о социологии как о науке, то мы должны скорее говорить не только и не столько о независимости, сколько о научной объективности и профессионализме. И здесь есть совершенно четкие критерии, среди которых та же прозрачность, открытость методологии и программы (тот же диалог внутри сообщества, который у нас происходит благодаря Ассоциации и Конгрессам) и, конечно, этические вопросы. И, по моему мнению, очень важны еще два момента, которые уже связаны, в том числе, и с социологическим сопровождением. Это вопросы корректности интерпретации и корректности презентации. Потому что, например, мы как профессионалы, понимаем, что означает некий комментарий о том, что «скрининговая целевая группа представляет только 30 процентов генеральной совокупности». Но для человека, который не знает эти технологии сбора информации и насколько она репрезентативна, ничего не понятно. В данном случае получается, что социологическое знание используется как некая процедура манипуляции и формирования определенных точек зрения.

Я бы подчеркнула еще один момент относительно процедуры контроля качества и процедуры контроля смысла в тех социологических исследованиях, которые мы проводим или которые мы должны проводить. На самом деле, если мы говорим о социологическом сопровождении избирательной кампании, то имеет ли заказчик право предложить социологической компании исследовать или поставить те вопросы, которые его интересуют? Например, некий политический штаб. Да, он имеет право. С другой стороны, мы как социологи, наверное, должны оговаривать, какие вещи, с точки зрения социальной ответственности, могут быть представлены публично, а какие используются сугубо для «кухни». Сугубо для сопровождения именно этих политтехнологических процессов. И вот здесь – позиция социолога, уже личностная позиция социолога, его этическая позиция и его профессиональная позиция. Здесь мы

уже можем говорить о том, что социолог может лично быть независим в своих суждениях и может быть объективен или может быть зависим.

Сергей Туманов: Я хотел бы сказать о внутренней потребности сообщества в независимости и в способности сообщества быть независимым. Так получилось, что в 93-м году у нас с Александром Тенгизовичем Гаспаришвили была статья в «Социологических исследованиях», которая была посвящена как раз этой проблеме. И тогда шла речь о том, что львиная доля нашего сообщества сформировалась в условиях социального партийного заказа и не испытывает никакой потребности в независимости. Она готова воспринять новый заказ и работать на этот самый заказ. К сожалению, за те 16 лет, что прошли, ничего не изменилось. Мы очень быстро избавились от всего того, что считали реакционным в своей науке, и очень рьяно заимствовали все, что считали прогрессивным. И вот у нас в России, скажем, года за два до кризиса, очень многие с удивительным рвением искали средний класс. В полном соответствии с классическим определением среднего класса. Некоторые даже посчитали, что треть населения в России уже является этим средним классом. И вот вопрос: неужели непонятно, что все эти классические критерии (доход, образование и т.д.) работают только в том случае, когда третье, четвертое поколение среднего класса с молоком матери впитывает ценности и образцы этой социальной группы? Когда каждый новый «рекрут» из другой социальной группы встречает целостную, непоколебимую систему образцов, которая и обеспечивает эту самую стабильность, ради которой мы так долго искали средний класс. А у нас представитель среднего класса – это тот самый «офисный планктон», который теперь неизвестно, где и искать. Могу привести еще не один пример: те же самые «элиты». Просто голова трещит, честно говоря, от разговоров о наших элитах. А когда спрашиваешь у иного поборника этого термина: где ты вообще видишь у нас элиты? Он говорит: «Ну, вот такие у нас лучшие из худших». Но ведь дело-то не в том, что у нас лучшие из худших, а дело в том, что элита – это та социальная группа, которая принимает решения в соответствующей сфере общественной жизни и готова нести ответственность за свои решения. Там, где мы этот термин позаимствовали, министр строительства уходит в отставку, если что-то случается с домом, построенным частной фирмой. А у нас недавно в России рухнул фасад школьного здания. Учительница покончила с собой, а в министерстве образования ничего не изменилось. Так ведь наша-то отечественная, российская, советская бюрократия освобождалась от власти КПСС как раз для того, чтобы не нести никакой ответственности

ни за что. И вот это свое революционное завоевание она сейчас хранит, как зеницу ока. Поэтому от использования некоторых терминов, которые мы заимствуем из «прогрессивной» науки, может быть лучше пока вообще воздержаться? Я бы объявил мораторий на использование термина «элита» до тех пор, пока у нас не появится что-нибудь, хоть как-то похожее на элиты. Или еще один конкретный пример: вот наши западные коллеги, с которыми мы сотрудничаем, нам активно рекомендуют (можно использовать другой термин, но пусть будет «рекомендуют») использовать шкалу с десятью альтернативами для оценки предпочтений наших респондентов. Но ведь есть специальные психологические исследования, которые показывают, что, действительно, западный респондент, привыкший жить в условиях широкого выбора, нормально работает с этой шкалой. Для него она отражает его повседневный опыт. Наш же респондент, в лучшем случае, имеет очень узкий спектр выбора, а чаще вообще не имеет никаких альтернатив. И когда мы ему предлагаем эту «десятипунктную» шкалу, он оказывается в очень некомфортной психологической ситуации. Он пытается ее трансформировать в привычную, с пятью альтернативами или, что хуже всего, работает на одном полюсе этой шкалы. Но ведь мы же не хотим прослыть ретроградами, правда? Мы же умолчим, что эта «очень правильная» методика плохо работает в совершенно конкретных условиях. Нам проще не спорить с человеком, который является авторитетом в европейской социологии, который привлек нас к участию в том или ином проекте или гранте, чем объяснить ему, что вот в данном случае, все совсем по-другому. К сожалению, пока у нас эта внутренняя потребность не появится, говорить о независимой социологии в целом, думаю, просто бессмысленно.

Виль Бакиров: Я позволю себе короткую реплику. Даже не реплику, а вопрос: «Какая социология, по мнению присутствующих, была более независимая – советская или постсоветская?».

Валерий Хмелько: Здесь присутствует много людей уже немолодого возраста. В то время, безусловно, ограничения были настолько сильны и зависимость так многогранна, что очень хотелось выбраться из нее. И я как раз по первому вопросу хотел обратить ваше внимание на то, что нужно говорить о независимости или зависимости «от кого» и «от чего» конкретно. Потому что от общества, понятно, ни одна общественная наука, да и вообще человек не может быть независим. А я бы предпочел говорить о независимости от власти и от капитала. То есть от экономической власти, от власти разных сортов и разных видов. Да, конечно, и от власти авторитетов тоже. Так вот: когда советская власть еще продолжалась, но уже появи-

лась возможность (или только намеки на нее) создать какую-то форму независимости в этой ситуации, мы с моим коллегой Владимиром Паниотто решили создать такой центр (в масштабах Социологической ассоциации Украины), который бы зарабатывал средства выполнением заказов, а свои исследования проводил бы за собственные средства, чтобы не зависеть от экономической власти. Но так как вскоре рухнула та авторитарная власть, появилась возможность быть независимыми и от власти государственной. А экономическую независимость, как уже было сказано, обеспечивать выполнением заказов, потому что тогда мировой рынок был весьма насыщен предложениями, а спрос... Точнее спрос был от этого рынка, а предложений из Украины было немного. Мы начинали в 91-м году, когда еще конкуренции такой не было. Но, несмотря на сегодняшнюю конкуренцию, я все-таки думаю, что есть возможность зарабатывать деньги, выполняя заказы, не имеющие никакого отношения к власти и капиталу, не выходящие на публику, не имеющие целью идеологическое воздействие. Исследовать то, что интересует, скажем, маркетинговые фирмы или университеты Запада (проводящие различные исследования – в основном социологические, экономические и политологические). Это дает возможность проводить свои собственные исследования. Такой опыт у нас есть.

И я вспомню о том, как один-единственный раз мы попытались взять грант. Это было в 92-м году, когда у нас был Государственный комитет по науке. Его возглавлял очень порядочный человек Рябченко, который был депутатом Верховного совета Союза от Украины, если помните. Потом он стал фактически первым министром науки и образования. Этот наш единственный грант был очень небольшим, но больше мы не пробовали делать подобное. Не потому, что от нас что-то требовали, а потому, что на отчетность по грантам уходит столько времени, что на науку его почти не остается. Также один-единственный раз в нашей практике встретились зависимость и попытки повлиять на результаты. Был такой заказчик (слава Богу, потом он ушел из политики), который предлагал безумные деньги, чтобы дать ему нужный результат. Он думал, что это может на что-то повлиять. Убедить его в том, что ни на что это повлиять не может (как советует Владимир Александрович), нам не удалось. Мы просто ему отказали, и все. Но такие случаи все-таки бывают.

Слава Богу, у нас просто нет какой-то единой мощной властной структуры, которая может направлять все это в одно русло. В Украине есть возможность реальной конкуренции. И когда результаты расходятся, а методологии открыты, то профессионалы могут встретиться за столом. Обсудить, с чем это может быть связано, то есть с чем могут быть связаны неудачи.

Так, когда во втором туре вторых президентских выборов 94-го года оказался результат, противоположный тому, что у нас получался за неделю до выборов (т.е. Кучма победил, а не Кравчук), мы тут же пригласили всех наших ведущих коллег. Евгений Иванович тоже там был, я помню. Тогда это обсуждение очень помогло нам быстро сформировать свое собственное поствыборное исследование и выяснить, насколько меняется мнение и под воздействием каких факторов.

Владимир Евтух: Только две ремарки. Первое: сидишь здесь и чувствуешь, что есть только одно поле социологии – прикладное. Да, в нем зависимости очень даже много. А вот если посмотреть на теоретическую социологию, где мы можем развивать теорию, у нас этой зависимости меньше. Она будет определяться только нашей профессиональной подготовкой и сноровкой. И второе замечание: вхождение или невхождение во власть. Я ходил во власть, я был во власти, я продолжаю заниматься социологией, этносоциологией. И хочу вам сказать, что иногда, если когда у тебя есть еще какие-то свои моральные качества, ты можешь использовать это хождение во власть очень эффективно. Потому что ты знаешь рамки, какие условия тебе ставятся, что от тебя требуют и какими путями.

Александр Гаспаришвили: Когда мы говорим о социологии, нам ведь не обязательно говорить только о социологии прикладной, где мы сами должны проводить какие-то исследования, получать на это гранты или «выбивать» у кого-то деньги на то исследование, которое мы хотим провести. Вот я здесь не соглашусь с Вилем Савбановичем, который сказал, что философ очень сильно отличается от социолога и что он может сидеть за столом и выдумывать свои теории, а социолог этого не может. Конечно, в наших условиях социолог тоже может сидеть за столом и тоже развивать теории, основываясь на каких-то уже собранных данных. Необязательно социологических, но, скажем, статистических. Сейчас в этом зале сидит несколько участников одного проекта, состоявшегося несколько лет назад, в рамках которого мы собирали статистические и другие данные, с целью их использования для построения социологических теорий. Но и здесь тоже есть один очень опасный момент, даже западня: не во всех обществах социологу позволяют быть свободным. Ведь не только та информация, которую мы собрали, может быть ангажирована, а и та статистическая или любая другая информация, которая циркулирует в этом обществе, может быть очень далека от совершенства. То есть сама эта информация может быть «несвободной» и «заказной». Вот с этим мы непосредственно и столкнулись. Ведь социолог, не только «прикладник», проводящий исследо-

вания на чьи-то деньги, но и тот, кто «сидит за столом» и создает какие-то социологические теории, высокие социологические построения, тоже должен на чем-то основываться. И вот здесь, он очень сильно зависит от общества. От того, насколько это общество открыто, насколько оно свободно, насколько информация, существующая в этом обществе, действительно является информацией, а не чем угодно, кроме информации. На это нам тоже нужно обращать внимание, когда мы говорим о свободе и несвободе социолога.

Ольга Куценко: Я бы хотела подчеркнуть одну очень важную мысль, которая уже прозвучала за этим столом. С моей точки зрения, нельзя говорить о независимости как таковой. «Независимость» – это совершенно конкретная категория, и мы можем говорить о независимости «от чего» или «от кого». Безусловно, есть несколько пластов независимости. Это, действительно, независимость от политики, власти. Это независимость или зависимость от экономики (что, в принципе, не может быть как данность, как реальность, поскольку социология – это профессиональный вид деятельности, который не может делаться абстрактно, он должен выполняться кем-то). Независимость от идеологии. Независимость от морали, этики. И, в конце концов, независимость или зависимость от тех данных, с которыми нам приходится работать. И каждый из этих пластов должен предполагать свой собственный ответ. Я думаю, что в этом комплексе срезов, в каждом из них, мы так или иначе получаем ответ – мы зависимы. Мы зависимы, но мера зависимости совершенно конкретна. С моей точки зрения, здесь принципиально нужно ставить вопрос об условиях, которые способны ограничить эту зависимость. Таким условием прежде всего должен быть наш профессионализм. Это понятно. Профессионализм, который предполагает и владение инструментом: как измерять, что измерять, понимание этой реальности; соблюдение профессиональной этики, ориентация на нее. Условием такой независимости, точнее относительной независимости, должно быть и стремление к открытости. Это и преодоление национальных границ, и способность коммуницировать с другими и показывать свои результаты другим, готовность их показывать. Потому что в сравнении мы можем увидеть, насколько адекватно мы выглядим, насколько то, что мы получили, является действительно независимым от воли, от желания, от мнения тех, кто платит, кто определяет экономические, финансовые, материальные возможности проведения таких исследований. И, в конце концов, должна быть и зависимость. Зависимость от государственного интереса, государственной заинтересованности в научных социологических исследованиях. Вот такая зависимость в нашем государстве, к сожалению, никакого развития

не получила. И очень жаль, что до сих пор государство не озабочено тем, чтобы работали социологические фирмы, социологические службы, социологические центры, которые бы исследовали, изучали национально важные проблемы за счет того финансирования, которое может идти от государства на основе конкурсов, на основе открытого состязания за получение права на проведения таких исследований.

Стефан Уайт: I apologize for speaking English and for representing the experience of a country, which doesn't have these problems to the same extent. If we spoke about Ukraine yesterday as «стабильно плохо». I suppose in Britain it is «стабильно хорошо». But we face very many of the same problems and the same pressures. And one thing that helps us I think is to have what I've called in Russian «защитные механизмы». What helps very much for example that money is distributed to universities not directly but through an intermediate body which is called «The grants council». Every member of staff has what is called in Russian «постоянство». In other words you can't be removed for example for your opinions. We have research councils and in research councils academics are represented rather than politicians or people like that. There is also a national exercise which takes place about every five or six years called «The research assessment exercise». And the decisions are made exclusively by academics. For example, I've been a member of the last three research assessment exercises. And special efforts are made to encourage applications for example from women and from younger researchers to the research councils. It's also the case that our appointments and our promotions are made exclusively by academics for exclusively academic reasons. We just like to say that it would be helpful to, I think, every country. We can improve these «защитные механизмы». And I think they might be helpful in other countries as well.

Виль Бакиров: Спасибо, очень интересное выступление. Действительно, это опыт страны, где все стабильно хорошо, в отличие от страны, где все стабильно плохо, как сказал профессор Уайт. Действительно, должны быть защитные механизмы. Если общество готово тратить деньги на социологию, эти деньги должны распределять не политики, не бюрократы, а сами ученые. В таком случае такая институциональная независимая социология гораздо выше чем, допустим, в нашей стране. Это очень интересная мысль, мы попытаемся ее донести до наших структур, которые в этом могут как-то участвовать.

Я позволю себе коротко подвести итоги дискуссии по первому вопросу. Конечно, социология зависима, и это понятно, потому что вообще нет ничего независимого. Мы увидели, что она зависима во многих аспектах от власти, от де-

нег, от чего угодно. Но, видимо, при всем этом должна быть и еще одна зависимость, о которой сегодня вскользь упоминали, – зависимость от собственной научной совести. Конечно, очень влияет тип, характер общества, степень его жесткости, авторитаризма. Но даже в самых жестких тоталитарных, авторитарных, прочих неблагоприятных условиях социолог может быть независимым. Приведу пример, который мне кажется очень важным: я хочу вспомнить имя основателя харьковской социологической школы Елены Александровны Якубы, которая в советское время была абсолютно независимой. Она изучала то, что считала нужным, важным и необходимым. И делала это предельно честно и предельно независимо.

Даже в самых жестких условиях не стоит все «сваливать» на обстоятельства, на ситуацию. Человек, в первую очередь, должен прислушивается к голосу своей собственной научной совести. Я думаю, что все выступавшие сегодня с этим согласятся.

Переходим к обсуждению второго вопроса: «Социология в политических процессах: инструмент, наблюдатель или игрок?»

Кристиан Херпфер: Социология на разных этапах своего развития, является и инструментом, и наблюдателем, и игроком. Перед тем, как изложить свои собственные мысли, я бы хотел согласиться с профессором Евтухом, который сделал различие между прикладной и теоретической социологией. Мы должны рассмотреть оба эти варианта. Теоретической социологии намного легче быть независимой, чем прикладной. Саморегулирование является главным фактором независимости теоретической социологии (самоорганизация и предварительные просмотры данных). Чтобы достичь независимости, ты полагаешься на своих коллег, на деньги, которые получаешь от заказчиков. Допустим, ваш конгресс – это первый шаг к самоорганизации. Ваша Ассоциация может попросить деньги, а потом распределить их между коллегами на исследования, следуя определенным критериям. Поэтому я соглашаюсь с профессором Куценко, которая считает, что главными элементами являются самоорганизация и отсутствие политических предубеждений. Монополия влияния политики на высшие учебные заведения должна привести к тому, чтобы политика исчезла из вузов. Это идеал, который далек от реальности, но мы всегда должны стремиться к идеалу.

В роли участника, игрока социология выступает, когда свои результаты она может опубликовать в СМИ. Во время предвыборной кампании социология является инструментом для тех, кто платит за исследования. Но это также и способ академического обзора событий. По окончании выборов люди теряют свой интерес к человеку, которого выбирали. Поэтому результаты исследований уже не настолько инте-

ресны. Выборы – это вершина вашей карьеры, когда вас все могут увидеть по телевизору. Это в воскресенье, а в понедельник утром никто уже и не вспомнит ваше имя. Когда же начинается работа правительства по поводу социальной политики, оно должно сделать выбор между разными направлениями социальной политики, то социология должна ему в этом помочь. Когда нужно принять закон, тогда и начинается, собственно, политика. Тогда социология и выступает в качестве инструмента и наблюдателя за процессом принятия и, главное, реализации этого закона. Социологи наблюдают за тем, нравятся или не нравятся людям новшества. Когда политика уже приобретает определенные черты, социология становится инструментом исследования эффективности этой политики. И, конечно, правительство хочет, чтобы социология сказала, что его политика эффективна, что она имеет успех у населения. Со мной был случай: когда я предоставил премьер-министру аналитические материалы, содержащие негативные оценки населением проводимой правительством политики, он взял мои данные и закрыл их в ящике.

В прикладных исследованиях социология является инструментом, но она должна быть нравственно независимой и уверенной в том, что исследование сделано в соответствии со всеми стандартами. В конечном итоге, социология работает в двух сферах. Первая – это независимое исследование, а вторая – прикладное. Быть независимым в теоретическом, академическом исследовании намного легче. Намного сложнее быть независимым в исследованиях, которые заказаны каким-либо человеком, клиентом, спонсором. Поэтому, чтобы быть успешным социологом, тебе нужно, действительно, много качеств, которые помогли бы выжить в этом мире. Но будем надеяться, что в будущем мы достигнем тех целей, к которым стремимся. И данный конгресс показывает, что мы как раз на пути к этому.

Овсей Шкаратан: Вопрос об инструменте, наблюдателе и игроке напрямую касается упомянутого Евгением Ивановичем человека, с которым мы давно дружны, который был президентом действительно великой страны – Бразилии (которая, в отличие от России, не падает вниз, а поднимается) и который сыграл в этом решающую роль. Просто я на днях получил от него очередное письмо в связи со встречей, в которой он участвовал в начале 1990-х. Речь о том, что когда российское правительство находилось под жестким контролем американских экономистов типа Джеффри Сакса, то Мануэль Кастельс (годами исследовавший Россию) счел нужным создать контргруппу экспертов, которые могли бы показать, что то, что предлагается этими экономистами, – просто смерти подобно для России. Такая группа была созда-

на. Я в ней был представителем правительства и координатором встреч. Участвовали в этих встречах и такие известные люди, как Лилия Шевцова, а также Владимир Левада. Они написали огромный документ, объясняющий, что делать. Я сначала долгое время не мог понять, почему правительство, а точнее, Гайдар, Бурбулис и Чубайс резко отбросили предложения этой группы. А в группу входили, чтобы вы поняли, Ален Турен, Энрике Кардозо, Мануэль Кастельс, Мартин Карной и Стив Коэн – люди, блестяще знавшие Россию. У Кардозо, кстати, были и до сих пор остались тесные связи с Россией (недаром он называет Бразилию «тропической Россией»). Они хотели и просили, чтобы их включили как «игроков» и использовали как «инструмент», дабы не прошло то, что проходило. Первое, что они требовали, – это прекратить весьма странную приватизацию, в которой началось разграбление России, когда в руки частных отправляли нефть, газ, уголь, алмазы, но почему-то притормозили приватизацию мелкой и средней собственности. Между тем, все требования группы (прежде всего Кардозо) сводились к следующему: «Давайте действовать наоборот». «Вам нужно обеспечить, чтобы за власть, за новую власть выступали те, у кого оказался свой грузовик, свой маленький магазинчик и т.д.». Затем они предлагали немедленно разогнать Парламент как прокоммунистический и провести выборы Конституционной ассамблеи. Что тоже не было сделано. Также правительство наотрез отказалось проводить мероприятия по реструктуризации приватизации, по сохранению в руках нации природных ресурсов до тех пор, пока она не окрепнет настолько, чтобы стать подлинно капиталистической. Правительство отказалось создать тот самый таинственный средний класс. Вы правы, его можно создать только за несколько поколений. Но, тем не менее, это было бы хоть первым шагом к среднему классу, до сих пор у нас не существующему.

Почему же социологию тогда «отшвырнули»? А потому, что правительство, всего лишь за шесть месяцев (это был апрель 92-го года) оказалось полностью «завязанным» на экономические интересы определенных людей (тогда они назывались «биржевиками», а через считанные месяцы их называли «крупнейшими банкирами России», а потом – «олигархами»). Теперь эти люди являются владельцами гигантских, многомиллиардных состояний. Совершенно ясно, что уже тогда возник этот самый альянс против «массового», «народного», если угодно, капитализма. Таким образом, за включением социологии в политические процессы всегда стоит вопрос: кому это выгодно? В данном случае ясно, кому было не выгодно «взорвать» ориентацию на создание крупнокапиталистических, переплетенных с бюрократией систем.

Кстати, хочу еще напомнить, как Маргарет Тэтчер, отбросив социально ориентированное руководство Совета Большого Лондона, «вытащила» Лондон из этого Большого Лондона. Во главе того проекта стоял Майкл Харлоу – социолог, создавший блестящий проект преобразования Лондона как города, организованного глубоко демократически. Так что и на Западе такие вещи случаются.

Виль Бакиров: Безусловно, социология – это инструмент, и сегодня об этом можно много рассказать. Иногда она наблюдатель. Но, к сожалению, пока что в нашей стране она не игрок. Она не пытается влиять на то, что происходит в обществе. Я приведу еще один пример: сейчас в проекте, который мы ведем под руководство Кристиана Херпфера («Health in the time of transitions»), один из его участников – специалист по проблемам смертности, Стивен Макки сказал, что экономисты настойчиво требовали, чтобы в России проводилась массовая приватизация, только массовая и еще раз массовая. А в итоге «бдительная» статистика показала, что массовая приватизация в России означала тринадцатипроцентный рост смертности. А социологи молчали, видимо. В Украине тоже молчали. Мы молчим, мы не возвышаем свой голос «за» или «против» тех или иных ситуаций. Разве что Евгений Иванович Головаха время от времени выступает в прессе, выступает публично. Кого-то еще, наверное, тоже можно назвать. Видимо, нам еще нужно научиться, как ощутить себя «игроками» и ощутить свою ответственность как субъектов политического процесса.

Давид Ротман: Позволю себе не совсем согласиться с тем, что только что было сказано Вилем Савбановичем. Почему? Мы говорим сейчас о политических процессах, о процессах в политическом поле. И мне кажется, что, если социология является научной дисциплиной, если это наука, то вряд ли она должна принимать какое-то прямое участие в этих политических процессах. Мы можем только изучать, исследовать их. На базе наших исследований мы можем прогнозировать развитие данных процессов. Но ни в коем случае мы не должны стремиться (конечно, всякое бывает) оказывать влияние на ход этих процессов. Я считаю, что в профессиональном кодексе социолога обязательно должен быть записан пункт из профессионального кодекса врача: «Не навреди». Это не совсем наши проблемы. Да, ясное дело, что социология как таковая является инструментом. Но этот инструмент берут в руки другие люди, участвующие в данных процессах (политики, политические партии, группировки и т.д.). Это вовсе не означает, что сами социологи являются инструментом. Это означает, что инструментом становятся результаты деятельности социологов.

Следующий момент: наблюдатели. Да, социолог должен быть наблюдателем, причем наблюдателем со стороны. Социологи не должны опираться на собственные политические взгляды, они должны соблюдать полный нейтралитет и именно с такой позиции анализировать полученные данные.

Что касается игрока в политическом поле, то, наверное, я бы ограничил эту функцию только одним: поскольку мы должны работать, функционировать, бороться за заказы, то это «игра» на конкурентном поле, которое образуется в поле политическом, возникает в политических процессах (если мы хотим проводить исследования по политическим проблемам).

Ирина Бекешкина: Основная функция социолога, его реальная функция – наблюдатель. Это совершенно очевидно и понятно, потому что он является исследователем. Что касается инструмента, то он может быть двойного рода. Здесь я согласна с тем, что инструмент – это не сам социолог, а полученные им результаты. Однако с социологическими результатами все так же, как и со скальпелем: можно делать операции, а можно и зарезать. Должен ли социолог вмешиваться в то, как используют его результаты? Очевидно, что должен. Очевидно, что он должен следить за тем, чтобы его инструмент не употреблялся во вред. И третье: игрок. К сожалению, в политической жизни социологи не игроки, они становятся игроками только во время избирательных кампаний и то в ограниченном смысле (например, проведение экзит-полла). Игрок он или не игрок? Игрок, потому что не позволяет фальсификаций. Если бы не было экзит-поллов, то, вполне возможно, что избирательные кампании не сдерживались бы, а результаты были бы другими. Если бы, скажем, в Тернополе был проведен экзит-полл, вероятно, не было бы и тех эксцессов, которые имели место.

Я думаю, что социолог как член общества, гражданин не может не выступать в качестве активного социального деятеля, если у него есть к тому расположенность. Я не считаю, что все социологи должны это делать. Вот некоторые исследователи не хотят, ну и не надо. Но и нельзя сказать, что это имманентно не присуще социологу. Например, когда наших граждан хотели лишить права избирать президента, то социологи показали: 84% населения считают, что президента нужно избирать на всенародных выборах, и только 6% считают нужным доверить это Верховной Раде. Выступает ли тут социолог как игрок? Выступает, потому что против определенных вещей. Если мы, скажем, исследуем проблемы демократии, о которых сегодня уже говорили, мы должны напоминать, что вот граждане недовольны этим, этим и этим. Вы говорите, что у нас снижается коррупция? Позвольте, вот данные последнего

исследования: половина предпринимателей говорит, что в течение года они давали взятки за те или иные вещи. В данном случае, конечно, социология – это часть общества. И если она изолируется от общества только как наблюдатель (мы вот только со стороны это наблюдаем, фиксируем, исследуем и все), то зачем тогда, простите, обществу нужна такая социология?

Валерий Хмелько: Я думаю, что при ответе на вопрос: «Социология в политических процессах: инструмент, наблюдатель или игрок?» важно учитывать, что социологи сами, как правило, выступают в этих процессах в двух ипостасях. Во-первых, как просто исследователи, скажем, в отрасли политической социологии. Во-вторых, как поллстеры, которые являются производителями политической информации, обеспечивая политикум и гражданское общество объективной (или не очень) информацией. И естественно, что политики пытаются использовать социологов именно как поллстеров – избирательно публикуют получаемые результаты (пусть даже объективные), чтобы повлиять на общественное мнение. И тут есть способ защиты. Опять-таки, если социологический центр (в данном случае я имею в виду наш Киевский международный институт социологии) имеет свои независимые финансы, то он может параллельно проводить свои собственные опросы и предупреждать каждого заказчика о том, что наши собственные данные будут публиковаться полностью. Хочу заверить всех коллег, что 18 лет работы нашего института с заказчиками подобного рода показываю: указанное средство «отрезвляет» заказчиков, которые хотели бы использовать данные избирательно, воздействуя на общественное мнение. Поэтому я думаю, что все-таки социологу-поллстеру очень важно не позволять себя использовать как инструмент, скажем, «политическому» социологу. А что исследователь? Его результаты, конечно, политики могут истолковывать по-разному. Но при этом он сам все-таки инструментом не является. И что значит быть наблюдателем или игроком? Вот я пытался поставить перед собой вопрос: не означает ли это отказ от своей гражданской ответственности? Не честнее ли социологу, особенно социологу-поллстеру, быть информатором общества, а не просто наблюдателем? То есть социолог должен давать обществу ту информацию, которая позволит принимать решения на основе знания, а не только пересудов в узком кругу. Я думаю, что в этом смысле желательнее быть фактическим участником гражданского, политического процесса. Особенно в период выборов. То есть стараться получать и доводить до сведения общества ту информацию, которая позволит ему делать выбор, независимо от попыток манипуляции общественным сознанием со стороны тех или иных политических сил.

Владимир Полторак: Я продолжу сюжет, который начал Валерий Евгеньевич. И хотел бы обратить внимание, что все выступавшие почему-то говорили «социология в политических процессах» и сразу же переходили к слову «социолог». Но тут получается интересная вещь. Социолог – это одно. Но ведь есть же и социологические методы, технологии. И вопрос в том, как именно они могут использоваться? И в этом смысле я почти уверен, что всевозможные социологические исследования могут выступать в качестве игрока. Конечно, в первую очередь, речь идет о поллстерах. Технологии рейтингования, референтные, интерактивные онлайн-опросы, пуш-полловские, праймериз, так называемые «всенародные опросы» – это же все делается в политике, в том числе и в Украине. С помощью этих методов получается фактически новый продукт. Например, мы знаем, сколько людей хотят провести безотлагательно референдум по поводу НАТО. Возьмем интерактивные опросы, которыми занимается масса журналистов, например, российский канал RTVI (единственный, на котором не выступает Медведев). Они же уже превратили это в технологию (буквально дают одну-две минуты и говорят, что народ думает именно так).

Николай Чурилов: Это не социология.

Владимир Полторак: Нет, конечно же. Я неоднократно подчеркивал в своих выступлениях, что нужно отделять социологию и социологический PR. И я еще раз об этом говорю. Но это есть, и это используют и создают новую реальность. Поэтому социологические методы в данном случае, по моему глубокому убеждению, могут способствовать тому, что социология, пусть в виде «поллстерском», пусть в «PR-овском», выступает и в качестве игрока. Она может создавать новую информацию и влиять на людей. Кстати говоря, и для народа, и для политиков это все абсолютно нормально, многие социологию так и воспринимают.

Ирина Бекешкина: А для нас это не нормально.

Владимир Полторак: Ирина Эриковна, это мое мнение. Я считаю, что эта реальность создается. Другое дело, что честный «научный» социолог может в этом не участвовать. И Валерий Евгеньевич правильно сказал: «Есть социологи, а есть поллстеры». Но что есть, то есть.

Ольга Балакирева: Для меня эта дискуссия укладывается в русло функций социологии. Это старая дискуссия о том, является ли управленческая функция функцией социолога, или нет. Вот я, например, не знаю. Еще мне кажется, что в некоторых устах слово «игрок» имеет какой-то негативный оттенок. Однако это абсо-

лютно не так. Игрок – это активная позиция, это попытка влиять на ситуацию. Мне очень понравилось выступление господина Херпфера, с которого началось обсуждение этого вопроса: он показал функции социологии при определенном политическом цикле. Я полностью с этим согласна.

Николай Чурилов: Я думаю, что социология – это игрок, потому что более 40% нашего населения регулярно следят за результатами социологических исследований, они им верят и, что самое интересное, эти результаты влияют на изменение их установок. Многие из нас это уже усвоили. Но в нашей стране накануне президентских и парламентских выборов появляется масса «доморощенных» социологов. И здесь я категорически не согласен с Владимиром Абрамовичем. Наша с вами задача заключается в том, чтобы просто-напросто ставить все на свои места.

Еще есть один момент. Валерий Евгеньевич говорил о том, что мы должны следить за тем, как наши результаты используются. Но учтите, уважаемые господа, что, как правило, мы (социологи) не являемся собственниками данной информации и в большинстве случаев у нас ее забирают. А как ее потом используют – это уже другой вопрос. Могут методом «полуправды», немного меня формулировки и манипулируя цифрами, не давая полную и объективную картину этих цифр. Как будто бы и не деформированные, цифры могут подаваться под совершенно другим углом зрения. Самое страшное, что мы не можем влиять на этот процесс. Когда мы сами представляем результаты, то стараемся все показать полностью и объективно. Здесь же встает вопрос о социологической грамотности тех людей, которые используют наши результаты, или об их тенденциозности.

Борис Нагорный: Уважаемые коллеги, я рад принять участие в этом очень интересном «круглом столе», и хотел бы донести до вас мнение некоторых участников дискуссии, состоявшейся на секции по социологии управления. Скажу уважаемой Леокадии Дробижевой, что сегодня с удовольствием приводили результаты двух исследований, к сожалению, не получивших должного внимания в нашем профессиональном сообществе. Это проекты профессора Давыдова, работающего в области системных технологий, а также большой группы исследователей, занимающихся компьютерным моделированием. В том перечне функций социологии, о котором мы говорим (игрок, наблюдатель, инструмент), речь также идет и о других функциях (прогностической, гуманистической, экспертной и т.д.). Сегодня наши коллеги, особенно из России, привели много примеров, когда социологическая экс-

пертиза и «работала», и «не работала». Они просили меня поставить очень конкретный прагматический вопрос: в какой мере наше высокопрофессиональное сообщество участвовало в экспертизе тех или иных экспериментов (например, относительно выборов, относительно преподавания гуманитарных наук, социологии в частности). Кроме того, меня просили в этой высокоуважаемой аудитории огласить выводы «системщиков» (представленные в их публикациях, начиная с 1992 года) о том, что социальные последствия от многих нововведений проявляются только через 15 лет.

И последнее. Помимо всего прочего, мы должны выполнять очень «печальную», но научно необходимую функцию – доносить до власть имущих «информацию Кассандры» (то есть прогноз с высокой степенью точности, содержащий много негативной информации). Но такой прогноз часто отрицается как на властном уровне, так и на нашем, потому что это «неудобная» информация. Однако нужно помнить, что один из показателей профессионализма – это способность выходить из привычной зоны психологического комфорта.

Анатолий Вишневский: Мне кажется, что социолог одновременно и игрок, и наблюдатель. Но как к независимому социологу к нему предъявляется требование: он не должен позволить своей ипостаси игрока задушить в себе ипостась наблюдателя. Нет ни одного исторического процесса или события, о котором задним числом нельзя было бы сказать, что его можно было сделать иначе. Ни одного. Поэтому, когда мы выступаем как наблюдатели и говорим о том, что уже прошло, наша гражданская позиция не должна иметь значения. Я взял слово, потому что Виль Савбанович привел пример со смертностью, а я должен этот пример дезавуировать. Действительно, международная группа неплохих экспертов опубликовала в журнале «Ланцет» статью, в которой говорилось, что приватизация стоила сколько-то жизней. Это медицинский журнал с мировой известностью и называть в нем статью «Приватизация стоила...»? Так можно назвать статью только в «Огоньке» или в каком-то другом не научном журнале. И это совершенно не соответствовало действительности. Доказательная база в статье была очень низкая. Приведенный факт увеличения смертности был клише, выдвинутым еще в 90-е годы коммунистами, и эти цифры просто были повторены. Мы, конечно, сразу отреагировали. И что интересно: буквально через несколько дней английский журнал «The Economist» отреагировал точно так же. Подумайте сами: как можно доказать что, даже само это повышение смертности имело место? Предположим, что оно действительно было, но его еще нужно уметь измерять, а там это было сделано неправильно. И можно ли его привязать в начале девяностых годов только к приватиза-

ции? Ведь столько всего происходило в это время в жизни общества. Но сделали вывод: нужно было приватизировать не так, а так. Мне кажется, что здесь была нарушена ипостась наблюдателя во имя гражданской позиции (которая у каждого человека своя). Выводы должны основываться на доказательствах, которых в данном случае не было. И так бывает очень часто.

Виль Бакиров: Спасибо, спасибо. Я сослался на данные, опубликованные Макки, и я их потом Вам передам. Мне они показались весьма убедительно обоснованными.

Александр Гаспаршвили: Когда мы говорим о том, что социология – это игрок, наблюдатель или инструмент в политических процессах, мы должны подходить к рассмотрению этих вариантов ответа не только в моральном, но и в историческом плане (по крайней мере, в контексте России). За короткий период существования независимой России социологи и социология успели сыграть все эти три роли. На заре перестройки существовал даже такой термин «прорабы Перестройки». Среди этих «прорабов» было немало социологов. Наверное, многие помнят высказывание одного из известнейших российских социологов, которое было сделано в то время: «Я готов пожертвовать научной достоверностью моих исследований, чтобы коммунисты не пришли к власти». Вот она, роль игрока. Социология здесь играет совершенно самостоятельную роль, а социологи чувствуют свои силы, чувствуют себя прорабами, строителями и вершителями перестройки. Но за этим коротким периодом в нашей стране пришел другой, продлившийся несколько дольше, когда социология была абсолютным инструментом. Конечно, с моральной точки зрения, это очень нехорошо, но такова правда и так было, и никто не может этого отрицать. В своей массе российские социологи превратились всего-навсего в инструмент, при помощи которого решались какие-то конкретные политические проблемы. Я вот очень завидую Украине, где 40% населения интересуются результатами социологических исследований. Это замечательно. Потому что, к сожалению, относительно России подобных данных у нас нет. Однако по сведениям, которые мы получаем от СМИ, данные социологических исследований – это просто «неформат». Это данные, которые никого сейчас не интересуют. В частности, нынешний руководитель канала НТВ заявлял, что после того, как его предшественник Евгений Киселев постоянно применял данные социологических исследований для решения своих конкретных политических целей, он сам «социологию» использовать не будет (поскольку это всем надоело). Так что сейчас нашему социологу, в лучшем случае, остается лишь возможность быть наблюдателем.

Ольга Куценко: Я поддерживаю последнюю часть Вашего выступления. К сожалению, судя по всему, и украинское общество, и власть, если и интересуется социология, то лишь очень и очень поверхностно. Только в связи с избирательными кампаниями, рейтингами и т.д., а не в связи с глубинными процессами, которые происходят в обществе. Не интересны и те обобщения, которые может дать социология. В этой связи я бы хотела поставить заданный вопрос немного в другой плоскости. Нам предложено рассуждать в терминах категории рационального выбора: «Социология – инструмент, наблюдатель, игрок». А если попробовать вернуться к эпохе модерности, к эпохе Просвещения и взять оттуда ряд категорий, которые, с моей точки зрения, были бы очень уместны для нас и сегодня. Это категории критики, категории просветительства, категории проектирования (социального проектирования). По-моему, это три категории, которые явно должны быть и которые уместны как описывающие роли, значение, возможности социологии, в том числе и в политическом процессе. Социология должна быть критиком. Мы должны давать знание о том, что происходит и как происходит, и не бояться показывать объективную реальность, как она есть. Мы должны быть просветителями. Нести знания, информацию о том, как выглядят явления, как протекают политические процессы, нести эту информацию в общество и во власть, в том числе. И мы должны быть проектировщиками, уметь создавать сценарии. Сценарии возможного развития процессов и тех последствий, которые могут быть по результатам развития подобного рода. Это три роли, которые, с моей точки зрения, явно важны, и мы должны думать, в том числе, и в рамках этих трех категорий.

Стефан Уайт: Reflecting British experience I wish that sociologies would more often be actors, be actively involved in public decisions. In particular the most serious questions that confront our Western societies and Eastern Europe as well are questions of the deepening of inequality. Which in Britain at least has increased enormously even under a Labour government. Unfortunately sociologies too often use certain euphemisms. For example «social inclusion». All kinds of expressions other than the word «неравенство», «inequality». There is one significant book which has made the contribution to this debate which I can mention to you. Book published this year called «The spirit level». This is the book to show that in all societies Eastern, West more unequal societies have worse health, perform worse education, do worse in almost every respect. This is a book that is almost a political movement. For example there is a special web-site which I recommend to you. I would just say that unfortunately the authors

are not sociologists. One works I think in public health, in medicine. And the other works in education. Социологи молчали. Жаль.

Владимир Ядов: Мне кажется, профессор Херпфер задал очень хороший тон всей дискуссии, точно расставил все акценты. Он сказал, что социолог должен быть и инструментом, и наблюдателем, и игроком. Мы ведь имеем в виду некий идеальный образец, верно? Мы же не имеем в виду конкретного мерзавца-социолога или дурного специалиста? Мы говорим о хорошем социологе, ответственном, грамотном. Ну, разумеется, – он инструмент! Наша задача – улучшать знание об обществе. Хороши были бы физики-атомщики, которые решили бы: не будем работать, вдруг бомбу сбросят. Конечно, они делали свое дело. И мы делаем свое дело. Отсюда сразу к игроку. Нет, я все-таки о наблюдателе скажу. Наблюдатель – это кто? Объективный аналитик того, что происходит, просветитель. И Валерий Хмелько прав, тут все ясно. Вот игрок – самое сложное. Если он плохой социолог, мерзавец, то плохо. А если он ответственный, добросовестный, прогрессивный, принципиальный, это очень хорошо. Вот Заславская... Вы знаете, Заславская, Аганбегян. Манифест так называемый. Они очень подтолкнули Горбачева. Очень! Заславская была его советником, консультантом. Что плохого в этом? Не было бы у Горбачева перестройки и не было бы «незалежной» Украины. Смотрите, в Эстонии социологи были практически у власти (экономист Сависаар). Они готовили программу, которую назвали «Экономическая автономия» (или что-то в этом роде) для развития самостоятельного, «незалежного» государства Эстония. Они хитрили, их там Рюйтель «покрывал» и многие другие. И когда Эстония стала независимой, то они оказались готовы – у них была программа. И сегодня Эстония выходит из кризиса в числе наилучших (по сравнению с балтийскими и другими странами). В Венгрии социологи (кстати, левые, социал-демократы) очень сильны, влиятельны до сего дня. Например, Пал Тамаш все время заседает то в правительстве, то в посольстве. Он очень активный общественный деятель. Он цыган «притащил» в академию наук. Там есть академик – цыган (один или два, не знаю). Польша. Ну, в Польше все знают: в Солидарности социологи играли очень большую роль (трое-четверо участвовали). У нас сейчас с ними общие проекты. Это замечательные, грамотные и граждански активные люди.

Ничего дурного, если социолог будет активным актором, актером, деятелем на политической арене. Ничего не произойдет, кроме добра. А если туда дрянной попадет, нечестный, это очень плохо.

Виль Бакиров: Я испытываю настоящее наслаждение от этой замечательной дискуссии. Мы исчерпали вопрос номер два. Если по первому вопросу мы поняли, что социология

«скорее зависима, чем независима», то по второму – «скорее игрок, чем не игрок».

Позвольте перейти к третьему вопросу нашего круглого стола: **«Социология и медиа. Риски взаимодействия».**

Сергей Туманов: Если рассматривать ситуацию в России в ретроспективе, то и в 90-е годы проблема взаимодействия социологии с прессой определялась, в первую очередь, амбициями прессы. Тогда СМИ считали себя проводниками идей в массы и, соответственно, достаточно жестко фильтровали ту информацию, что публиковали. Скажем, у нас был случай, когда журнал заказал опрос своих читателей, мы его провели, а результаты не были опубликованы, потому что они «не ложились» на политическую позицию журнала. Сплошь и рядом социологам было очень трудно пробиться к массовой аудитории, в том числе и самым крупным. Я помню, что у и Грушина были проблемы, когда даже любимая «Независимая газета» публиковала его результаты, но никогда не публиковала информацию о выборке (считали, что «Ну, зачем это нужно», «Это лишнее, организация и так авторитетная»). В сегодняшней России пресса – это просто бизнес. Соответственно, в значительной степени именно этой позицией определяется отношение к социологии. Александр Тенгизович это уже говорил. Я могу только добавить еще один пример. Сегодня социологическая информация идет приблизительно на одном уровне с гороскопами, анекдотами, светской хроникой. Если публику это может позабавить и развлечь, значит, результаты опубликуют. Если нет, не опубликуют. И еще один момент. Сейчас могут опубликовать информацию, даже не указав автора, не говоря уже о выборке, времени проведения опроса. Такова вот ситуация у нас сегодня.

Ирина Бекешкина: Поскольку я имею большой опыт взаимодействия со средствами массовой информации, могу назвать, исходя из своего опыта, основные риски взаимодействия социологов и СМИ. Таких рисков два. Первый – это непрофессионализм средств массовой информации. И этот непрофессионализм ужасен. Очень часто трактовки объективных результатов таковы, что просто диву даешься, насколько они оказываются «перекрученными». Можно приводить огромное количество примеров, но это так. Как с этим бороться? Бороться с этим достаточно сложно, но, тем не менее, нужно стараться. Для себя, например, я нашла выход: необходимо самим делать пресс-релизы так, чтобы СМИ осталось только давать их в том виде, в каком есть, даже не «разжевывая». Это возможный выход (рассылать свои пресс-релизы по СМИ, а такая база данных есть). В какой-то степени это может обезопасить нас от неправильных трактовок.

Но это еще не самая страшная опасность. Самая страшная (по крайней мере, в Украине, где существует если не свобода слова, то реальный плюрализм) – это продажность наших СМИ. Я как-то сказала о том, что наши СМИ из «цепных псов демократии» постепенно превращаются в «ручных цуциков политики» и что после прекращения прессинга со стороны Кучмы, все более сильным становится пресс другого деятеля – Франклина. Вообще, в наших СМИ за деньги можно опубликовать все, что угодно, в том числе и сфабрикованные результаты социологических исследований. И особенно во время избирательных кампаний. Меня бесит, когда говорят об однодневных социологических фирмах. На самом деле никаких фирм-однодневок нет, есть просто «говорящие головы», которые по заказу политиков обнародуют несуществующие результаты социологических исследований. И мне кажется, что с этим должна бороться, в том числе и Социологическая ассоциация. Хотя бы элементарно реагировать, что вот таких-то структур не существует. Я буду бороться, как могу. Например, в своем блоге буду публиковать «черный список» СМИ, которые публикуют несуществующие данные социологических исследований. А у нас они обнародуются даже в центральных информационных агентствах. И потом все это дальше идет, в другие СМИ. Со всем этим нужно бороться хотя бы для того, чтобы не смешивали социологов и псевдосоциологов. Иначе говорят: «Эти социологи, они все продажные, у них такие разные данные. И все они продаются». Ну и о том, что «танцы таковы, как за них платят» и т.д.

И третья опасность, которая, как мне кажется, еще не совсем осознана: нередко социологов пытаются использовать как средство, как инструмент. В том числе, реальные социологические исследования реальных социологов. Приведу такой пример. Я четыре раза отказывалась принимать участие в «Свободе слова» на Интере (хотя меня очень уговаривали), потому что я прекрасно понимала, зачем я там нужна. Я там нужна только для одной цели – чтобы меня использовать для обнародования рейтинга Яценюка. Это правда, рейтинг был достаточно высоким, но им было нужно, чтобы кто-то это озвучил. Я отнюдь не осуждаю тех социологов, которые принимали участие в тех программах (которые, в конце концов, не говорили ничего, что бы не соответствовало действительности), но очень часто даже наши реальные результаты хотят использовать для влияния на общественное мнение. То есть нас просто хотят использовать как инструмент. А вообще, конечно, проблема отношений социологии и СМИ очень серьезна и мало изучена. Я думаю, Социологической ассоциации нужно более активно принимать участие в этом. Хотя бы для того, чтобы оградить честное имя социологов в обществе.

Леокадия Дробижева: Эта проблема, естественно, существует. Между социологами и

медиа идет некоторая дискуссия. И в результате того, что они последнее время не всегда правильно комментируют наши данные, мы, работая с институтом прессы, пришли к тому, что наши комментаторы вообще перестали что-либо комментировать. Они дают только факты. Но иногда это приводит к тому, что непонятно, из-за чего произошло то или иное событие и что оно собою представляет. Например, убили мальчика-азербайджанца. Они не пишут теперь и «азербайджанца». Просто «Убили такого-то... (фамилия)». И не комментируют. В результате мы получили опыт, все же нельзя давать «голые факты», без комментария. Конечно, наш опыт критикуется, но тем не менее... Например, «Российская газета» дает результаты исследования, журналист дает свой комментарий, а дальше отдает полосу нам под наш комментарий (один или два социолога комментируют произошедшее событие). Нужно сказать, что это как раз является средством влияния.

Давид Ротман: На мой взгляд, проблема заключается в следующем. Средства массовой информации пытаются освещать результаты социологических исследований выборочно. То есть они презентуют либо исключительно положительный аспект (забывая обо всем, что ему противоречит в представленных результатах), либо, наоборот, освещают только негативные результаты. Кроме того, иногда осуществляется игра с цифрами. Например, с некоторыми из присутствующих здесь коллег лет двадцать назад мы работали в программе «Общественное мнение» Минобразования СССР, под руководством Анатолия Александровича Овсянникова. В частности, мы работали на первом Всесоюзном студенческом форуме, на котором выступал Михаил Сергеевич Горбачев. И после его выступления мы провели опрос: «Разделяете ли Вы сказанное Генеральным секретарем?» (с альтернативами «разделяю полностью», «разделяю частично» и «не разделяю»). Ответы респондентов по каждой альтернативе распределились приблизительно по 30%. А на следующее утро в одних газетах было написано, что 60 с чем-то процентов либо полностью, либо частично разделяют сказанное Горбачевым. А «Московский комсомолец» опубликовал информацию, что 60% либо полностью не разделяют, либо разделяют только частично.

Наши результаты можно представить по-разному, что происходит и сейчас. Неправильное представление наших данных – это серьезная проблема. Я также полностью согласен с Сергеем Тумановым и с Ириной Бекешкиной в том, что СМИ очень часто забывают упомянуть, какой была выборка, какова ошибка выборки и т.д.

Владимир Ядов: Можно реплику? Было названо два риска: непрофессионализм журналистов и их продажность. В этой связи я вспомнил

одну шутку. Маршал Даву подошел к какому-то германскому городу, начал осаду, а немцы не оказывают отпора. Это значит, что они сдаются и должны вынести ключи от города. Но проходит один день, второй, третий, а никто не стреляет и не сдается. Наконец, из города выходят какие-то парламентарии. Маршал спрашивает: «Господа, в чем дело? Где ваши ключи, если вы не стреляете?» На что ему отвечают: «У нас на то много причин. Первая: у нас нет пушек...». «Ладно, другие причины можете не называть».

То есть, если продажный, так уж пусть лучше это будет продажный непрофессионал, продажный профессионал.

Николай Чурилов: Я тоже в последнее время испортил свои отношения с нашими СМИ, потому что они очень любят брать интервью по телефону и при этом выбирают из него только то, что их больше всего устраивает. Они вырывают из контекста удобные для них цифры, удобные фразы. Но бывает и еще страшнее. Поэтому сейчас я вообще не даю интервью. Пожалуйста, я сам буду писать, но прошу предварительно показать мне, что будет опубликовано.

Есть еще одна опасность, уловка: интервью вы даете сегодня, а они могут опубликовать его ровно через две-три недели, когда оно может или поставить все с ног на голову. Причем при этом они заявляют: «Вы скажите, что из вашего интервью мы испортили? Ваши слова мы же привели полностью». Можно понять, зачем все это делается.

Владимир Евтух: У меня одно очень маленькое замечание в связи с тем, что сказала Ирина Эриковна. Я хотел бы у нее спросить, а где она научилась такому поведению по отношению к прессе – выставлять в своем блоге «добросовестных» и «недобросовестных»?

Почему я обращаю на это внимание? Потому что в Германии, при подготовке профессиональных социологов в магистерских программах есть целый углубленный модуль – «Интерпретация результатов социологических исследований». И там, как раз очень большое внимание уделяется отношениям с прессой, в частности тому, как и где можно сказать «стоп». Мне кажется, что мы тоже должны учить наших социологов этому, включать подобный предмет в учебные модули.

Вы интуитивно пришли к подобному поведению?

Ирина Бекешкина: Методом проб ошибок.

Валерий Хмелько: В продолжение того, что только что прозвучало, я хотел бы сказать, что учить нужно не только социологов. Нужно учить и журналистов.

Ирина Бекешкина: Абсолютно верно.

Валерий Хмелько: Продолжу эту тему. В Киево-Могилянской академии кафедры журналисти-

ки подготовила первый учебник по социологии, который включает в себя специальный раздел для журналистов. Когда его писали, то консультировались и с Владимиром Ильичом Паниотто, и со мной. Поэтому магистранты-журналисты Киево-Могилянской академии должны быть подготовленными в данном аспекте.

Также отмечу, что, кроме непрофессионализма и продажности, приходится встречаться с честными и профессионально подготовленными журналистами, но при этом идеологически предвзятыми. Они очень искусно интерпретируют нашу информацию и не то, чтобы специально, а потому, что именно так они видят общую ситуацию, контекст и т.д. И это самые «трудные случаи» из моего опыта. А что касается того, как бороться с остальными, то тут я согласен с Ириной Эриковной. А для борьбы с выборочной публикацией результатов социологических исследований следует всегда иметь в запасе свои собственные полные данные и предупреждать заказчика, что в случае недобросовестной публикации с его стороны, мы их тоже опубликуем.

Жан Мари Фритц: Большое спасибо за предоставленную возможность услышать сегодняшнюю дискуссию. Я так долго молчала, поскольку думаю, что у вас есть очень много того, что вы хотели бы сказать, а я, со своей стороны, недостаточно хорошо знаю вашу страну, чтобы делать какие-то комментарии. Поэтому я хотела бы просто поднять следующие два вопроса, характерные для других стран и вытекающие из сегодняшней дискуссии. Первый вопрос: «Кто такой социолог?». Во многих науках, говоря о своих представителях, в их число включают также и студентов, т.е. людей, которые только изучают ту или иную дисциплину. Благодаря этому представители определенного научного сообщества могут утверждать, что оно очень большое. И второй вопрос, который я хотела бы поднять: «Социология: она появляется или исчезает?»

В любой игре я хотела бы быть игроком. Мы должны понимать, что не каждый может быть игроком и не каждый должен им быть. Однако некоторые дисциплины, некоторые науки должны быть игроками, в том числе и социология. От этого зависит, останемся ли мы «маленькой наукой», представители которой общаются только в своих узких кругах, разговаривают только друг с другом.

И, конечно же, относительно последнего вопроса сегодняшней дискуссии. В каждой стране пресса отличается от прессы других стран. Что сейчас происходит в США? Наши газеты просто исчезают. Раньше это были большие газеты формата А3, а сейчас это уже маленькие газетки формата А4, состоящие всего из нескольких страничек. И что же пишется в этих газетах? Первая полоса отдана под статьи нескольких известных журналистов, а дальше идут публикации новичков в журналистике. Лучший вариант

для социологов в такой ситуации – это писать свои собственные статьи и отдавать их на публикацию. Американские газеты очень ценят, когда мы сами выходим на связь с ними и предлагаем опубликовать наши статьи. Поэтому я призываю и вас поступать таким же образом.

Кроме того, каждый раз, когда я посещаю другие страны, я не вижу на конференциях телекамер, я вижу очень мало журналистов. И, к сожалению, сейчас многие студенты не рассматривают социологию как науку, которую можно избрать в качестве своего основного предмета, основной специальности. Поэтому для меня вопрос не в том, «должны ли мы быть игроками», а в том, «как мы должны это делать».

Анатолий Вишневецкий: У меня очень большой опыт (несколько десятилетий) постоянного взаимодействия со СМИ. И я могу сказать, что ничто не спасает от их ухищрений. Разве что прямой эфир, да и то не всегда (к примеру, была известная передача Владимира Познера «Времена», но в прямом эфире она транслировалась только на Дальний Восток, в трансляции на остальные пояса она уже корректировалась). И я не согласен с вами в том смысле, что журналисты – непрофессионалы. Очень большие профессионалы, они очень хорошо знают, чего они хотят. Поэтому их очень трудно перехитрить.

Ирина Бекешкина: Но можно.

Анатолий Вишневецкий: Более того, они циничны. И все же я почти никогда не отказываюсь выступать (только когда физически не могу). Верно, что журналисты приезжают, снимают материал на 15 минут, а потом используют только 30 секунд, удобные для них. И у них существуют многообразные приемы. Например, когда власти готовят повышение цен или начинают войну, то обязательно к нам приезжают журналисты (а наша тематика – это демография, семья). То есть «пусть нам Вишневецкий про семью расскажет, чтобы народ видел, что и семья нас тоже интересует» (еще с советских времен так происходит). Но десять лет назад мы обзавелись своим сайтом, ставшим сейчас очень посещаемым, в том числе и журналистами. Там мы пишем то, что сами считаем нужным. И теперь уже звонит нам журналист и говорит: «Вот я читал у вас на сайте и хочу, чтобы вы мне это рассказали». Это уже совсем другое дело. Поэтому мосты нужно строить с двух сторон, иначе ничего не получится – они нас перехитрят, им же за это платят.

Кристиан Херпфер: Взаимодействие между СМИ и социологией – это как взаимодействие

между человеком и дикобразом. Оно должно быть очень осторожным, потому что СМИ, как уже было сказано, очень циничны и могут использовать социологию для своих целей. У социологов нет никакого контроля над медиаконтентом (наши выступления могут быть обрезаны, урезаны; цитаты выдернуты из контекста). И обычно СМИ пользуются только процентным соотношением тех данных, которые мы получаем.

Я бы хотел закончить словами Пьера Бурдьё, который в своей книге «Номо academicus» утверждает, что на довольно близком расстоянии от центра общества находятся ученые, на периферии – адвокаты и далеко-далеко на периферии – социологи. Но это наша жизнь, и нам нужно получить от нее самое лучшее.

Ольга Балакирева: Еще один риск. У нас, у социологов, мало навыков общения со СМИ. Если мы научимся приводить им такие формулировки, которые невозможно обрезать, невозможно интерпретировать, то мы выиграем и будем их использовать, а не они нас.

Виль Бакиров: Уважаемые коллеги, мы будем подводить итоги нашей работы. Несомненно, «круглый стол» удался. Думаю, что мы смогли прояснить для себя множество важных вещей, которые во внутреннем монологе проясняются не столь успешно. Мы увидели немало интересных аспектов совершенствования нашей работы. И, возможно, лучше осознали свою роль и миссию в современном мире, в современных политических процессах.

Последняя часть нашей дискуссии – о взаимоотношении социологии и масс-медиа – была захватывающей. Действительно, нам следует учитывать упомянутые риски и вырабатывать технологии их преодоления. Но я хочу сказать, что есть множество прекрасных журналистов, профессиональных, добросовестных и ответственных. Поэтому нам также необходимо учиться работать с прессой и учиться уважать ее.

Мне кажется, что материалы этого «круглого стола» должны быть донесены до как можно более широкого круга специалистов-социологов (особенно молодых и студентов).

Также я хочу сказать, что этот «круглый стол» стал возможным благодаря финансовой поддержке Международного фонда «Відродження», работающего в Украине. Говоря по правде, сам фонд и простимулировал обсуждаемую тему. Она показалась интересной и фонду «Відродження», и нам. В результате получился невероятно интересный и глупый разговор.

От всего сердца благодарю участников и желаю всем удачи!

Олена Злобіна (Київ)

Ідентичності, статуси та практики у регресивних моделях і соціокультурних контекстах (конкурс «Кращий молодий соціолог року – 2011»)

У цій публікації представлено доповідь завідувачки відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України Олени Злобіної, зроблену під час підведення підсумків конкурсу «Кращий молодий соціолог року – 2011», яке відбулося в межах V Соціологічних читань пам'яті Наталії Паніної «Соціальна реальність: фантазії та знання» 10 грудня 2011 року.

The publication presents the report of Olena Zlobina (Head of Social Psychology Department by Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine), which have been made during summing up the competition «The Best Young Sociologist of the Year – 2011». The summing up was held within the framework of V Sociological Readings in Memory of Natalia Panina «Social Reality: Imagination and Knowledge» on December 10, 2011.

В этой публикации представлен доклад заведующей Отделом социальной психологии Института социологии НАН Украины Елены Злобиной во время подведения итогов конкурса «Лучший молодой социолог года – 2011», которое состоялось в рамках V Социологических чтений памяти Натальи Паниной «Социальная реальность: фантазии и знание» 10 декабря 2011 года.

П'ятий конкурс – це вже річниця, коли можна говорити принаймні про певні традиції. Серед них є виступ одного з членів комісії, який перед початком «круглого столу» представляє роботи конкурсантів. Цього року контекст знайомства задає тема есе, запропонована учасниками конкурсу. Вони мали поміркувати про фантазії та знання у дослідженні соціальної реальності. Тема доволі популярна в соціології. Можна згадати Ч. Кулі, який вважав головним завданням соціології «уявляти уявлюване», Г. Гарфінкеля, знамениті експерименти якого були, за його власним висловом, способом підштовхнути ліниву уяву, не кажучи вже про концепт соціологічної уяви Ч. Р. Мілза, яка дає можливість кожному соціологу творити власну методологію. Про ці привабливі і високоінтелектуальні матерії подискутують, як я сподіваюсь, самі учасники конкурсу «на круглому столі». А я спробую поговорити про власні фантазії з приводу реалій представлених текстів. Почну з діалогу, який відбувся під час останнього засідання конкурсної комісії, присвяченого визначенню переможців. Одна з колег з сумом зауважила, що з роками рівень конкурсних робіт знижується. Я зди-

увалася, оскільки мої відчуття були, скоріше, протилежними. На мою думку, рівень робіт радше зростає. Проте подальше уточнення позицій показало, що наші протилежні оцінки тих самих реалій насправді не були суперечливими. Контекст колеги стосувався робіт найкращих. На її думку, стало менше сильних, оригінальних, потужних статей. Я ж оцінювала загальний рівень, який визначається здатністю усіх конкурсантів послідовно і логічно викладати власні думки, причому ключовим тут є саме слово власні. Водночас цей діалог примусив мене замислитися, чи дійсно кращий молодий соціолог 2011 року поступається своїм попередникам. Єдиною можливістю вийти з простору фантазування у простір реалій було повернення до пройденого. Отже, я вирішила порівняти роботи переможців попередніх років з роботами цього річного конкурсу. А оскільки будь-яке порівняння потребує критеріїв, ми будемо триматися визначеного нами контексту – фантазії та знання у текстах конкурсантів.

Отже, почнемо з попередників. Золота медаль 2007 року (О. Демків). Стаття «Соціальний капітал: теоретичні основи дослі-

дження та операціональні параметри» демонструвала найкращі ознаки соціологічної уяви, яка, за влучним висловом Г. Батігіна, є майстерністю критичного мислення інтелектуала. Перед нами були фантазії, які творили світ вторинних конструктів. Операціональні параметри презентували авторську спробу перекинути місток від світу теоретизування до світу реалій, але, оскільки зіткнення з реаліями не відбувалося, атмосфера інтелектуальної гри нічим не спотворювалася, що підтримувало єдність сприйняття і сприяло високій оцінці тексту.

Друге місце (С. Бабенко). Стаття «Інституціоналізація домагань значимості». Знову тема капіталу, проте в контексті, наближеному до реалій. Від теоретичних побудов автор рухається до емпірії. Теоретична стрункість одразу руйнується через виявлену суперечливість уявлень різних соціальних груп. Проте складність реалій провокує власну фантазію читача, для якого відкривається простір самостійного творення нових контекстів. Нарешті суто реалістичне дослідження прийняття рішень в Парламенті України (А. Зоткін). Шлях у зворотному напрямку, який починається з аналізу результатів голосувань і призводить до тієї самої теми капіталів, яка виникає в тексті у вигляді підтвердження тези про конвертацію владних повноважень в економічні переваги. Зрештою, як виявляється, успішними можуть бути як суто теоретичні конструювання, так і суто фактуальні підрахунки.

2008 рік. Однозначний фаворит стаття «Середній клас, демократичні цінності та політичні переваги: до и після помаранчевої революції» (І. Колодій). Хоча автор починає у фантазійному ключі, намагаючись дослідити фундаментальні сумніви політичної соціології, сам спосіб, яким це робиться, переносить нас у царину не просто реалій, а реалій, зміцнених статистиками. Проти бінарної логістичної регресії пасують будь-які, навіть фундаментальні сумніви. Відтак начебто відомі речі на кшталт того, що політична культура впливає на політичні преференції, набувають непохитості та переконливості.

Друге місце (Т. Бурейчак). «Дослідження дискурсів тілесності в українській рекламі». Складно уявити щось більш фантазійне, ніж комодифіковане тіло. Навіть контент-аналіз не додає тексту ознак реаль-

ності. Проте постмодерний контекст задає цілісність сприйняття тексту, знову інтелектуальна гра, в яку із задоволенням пограли принаймні члени конкурсної комісії.

Нарешті ще один переможець (С. Дембицький). Стаття «Теоретична валідність процедур вимірювання та зміщення даних у соціологічному дослідженні». Живий докір будь-яким фантазіям. Стаття викликала глобальне відчуття нездійсненності ідеалу і повагу до автора, оскільки поставила під сумнів все, що зроблено в соціологічній теорії.

Виявилось, що два роки дали практично усі можливі варіанти сполучення фантазії та реалій. У 2009 фантазійний день з життя українського соціуму (В. Середа) логічно доповнювався дослідженням теоретико-категорійного апарату феноменологічної соціології (О. Шульга), і все це знову піддавалося сумнівам за допомогою перевірки валідності інструментів виміру (Т. Нікітіна). У 2010 логістична регресія в дослідженні динаміки чинників протестних практик населення України (О. Резнік) забезпечила автору перемогу навіть не через підтвердження існування певних реалій, а через фіксацію їх відсутності. Та сама дослідницька стратегія демонструвалася і в крос-секційному вимірі зв'язку соціальної адаптованості особистості та позиції в соціально-стратифікаційній структурі (С. Хутка). Проте фантазійність не здавала своїх позицій, пропонуючи читачеві занурення у гумористичний дискурс політики (О. Ненька).

Отже, ми визначили координати, в яких розташовувалися роботи переможців. Це був або затишний світ теоретичних конструктів, де фантазії авторів були способом активації логіки інтелектуала, або світ реалій, в який дослідник виходив у повному математико-статистичному озброєнні, або світ, в якому реалії життя і фантазії щодо них авторів перепліталися настільки, що визначити, де закінчується одне і починається інше, було досить складно. Зрештою я винесла з свого екскурсу, можливо, і не достатньо обґрунтоване, проте досить виразне відчуття того, що майбутнє української соціології обіцяє бути принаймні досить різноманітним. Теоретики будуть намагатися щось конструювати, емпірики щось перевіряти, а методологи слідкувати за валідністю їхніх побудов.

Роботи 2011 року не спотворили це приємне враження. Виявилось, що молоді ме-

тодологи не полишають надії знайти все ж таки ідеальні шляхи, на яких теоретичні фантазії і досліджувані реалії зіллються нарешті в єдиних сутностях. Причому, як і раніше, виявилось, що це навряд чи можливо. Принаймні Тетяна Теличко, звертаючись до теми верифікації теорій, досліджує інваріантність теоретичних тверджень, і її прискіпливий погляд одразу знаходить хиби у досить популярному і широко застосовуваному способі вимірювання цінностей за Ш. Шварцем.

Як і у попередні роки, знайшлися охочі попрацювати у полі теоретичних конструктів. Ольга Пахолок намагається дослідити таку, здавалося б, реальну реалію, як здоровий спосіб життя, перебуваючи у світі понятійних абстракцій. Доволі рідка спроба здійснити логічну формалізацію об'єкта дослідження присвячена обґрунтуванню понятійного апарату наступного вивчення реалій. Мені особисто імponує такий поміркований старт. Надалі це забезпечить автора від надто вільного фантазування. Проте оцінити дієвість запропонованої моделі можна буде лише мірою її застосування.

Шлях до подальшої емпірії торує і Мальвіна Клименко, яка досліджує поняття і показники соціальної солідарності. Матеріалом автору слугують соціологічні наукові рефлексії, з яких і виокремлюються різноманітні показники. Досить показовим, як на мене, є закінчення статті. Авторка наводить перелік виокремлених показників, закінчуючи його таким багатозначним і тому таким улюбленим науковцями словом тощо. Простір для фантазування залишається відкритим. Автор нібито каже: «Я зробив те, що міг, якщо зможете, зробіть краще».

Як і кожного року, безпрограшною є стратегія аналізу реалій на базі побудови багатомірних регресійних моделей з постійними та випадковими ефектами. Цього року Юлія Середа виокремлює детермінанти матеріального статусу на основі багатоврівневого моделювання зі змішаними ефектами, використовуючи у моделі як соціологічні, так і економічні показники. А те, що все це здійснюється на основі матеріалів великого міжнародного дослідження, робить авторський аналіз ще переконливішим. Водночас, як і завжди у таких роботах, мені особисто трохи не вистачає простору для фантазій. Ніяких сумнівів у тому, що, дійсно, у пострадянському просторі високі доходи мають індивіди у віці 35-45 років,

а у країнах Євросоюзу вікові кордони є вищими, не виникає. Проте так і хочеться припустити, хоча, підкреслюю, це лише моя фантазія, що мірою того, як наші конкурсантні досягнуть середнього віку членів конкурсної комісії, моделі пострадянського і європейського просторів принаймні за віковим параметром будуть різнитися значно меншою мірою.

Лінія дослідження реалій розвивається конкурсантами по-різному. З одного боку, маємо спроби осмислити існуючі явища в соціологічному контексті. Так, Наталя Гусак намагається дослідити інституціоналізацію соціальної реабілітації. Оскільки автор міцно тримається реалій і підводить їх під класичні схеми, все виглядає досить логічно, хоча і не провокує бажання пофантазувати. З іншого боку, досить логічна по формі і послідовно викладена Іриною Нечитайло ідея про соціалізуючий потенціал прихованих навчальних програм для мене, як для людини досить глибоко зануреної у навчальний процес, виглядає, скоріше, суцільною фантазією. Я б сказала, що навіть реалізація явних навчальних програм, зважаючи на величезну забюрократизованість вищої освіти, не може розглядатися як програмуюча діяльність, а вже про приховані програми годі й говорити. Це не означає, що я не поділяю головних авторських ідей. Як раз те, що прихована соціалізація відбувається, не викликає жодних сумнівів. Проте я зовсім не впевнена, що варто говорити про існування прихованих у навчальних програм. Принаймні ми з авторкою фантазуємо тут у різних напрямках.

Особливістю цьогорічного конкурсу є досить чітко виокремлений пріоритетний дослідницький інтерес конкурсантів. Більшість представлених статей центрувалася навколо поняття «ідентичність». Оскільки саме це поняття належить до конструктів другого порядку, причому досить багатозначних і погано операціоналізованих, можна досить впевнено говорити, що фантазувала переважна більшість авторів.

Фантазії ці розгорталися як у макро-, так і у мікроконтекстах. Данило Судин фактично фантазує навколо фантазій. Бо що ж як не фантазія є і сам національний міф, і особливо його функція в контексті підтримання соціальної стабільності, коли йдеться про українське суспільство. Проте ці фантазії щодо фантазій у фантазійному просторі виявляються досить послідовними і виводять

автора на типологію функцій національних міфів, яку, на його думку, можна верифікувати в емпіричному дослідженні. Хотілося б сподіватися, зважаючи на досить молодий вік автора, на те, ще він встигне презентувати у межах конкурсу свої публікації, де ці фантазії будуть верифіковані щодо реалій.

Дехто з авторів намагався це зробити, причому у досить складному віртуальному просторі. Впевнено зробила це Світлана Шевченко, яка продемонструвала високу дослідницьку культуру в оперуванні такими ефемерними матеріалами, як невимушені саморепрезентації та ідентичності українських ЖЖ-користувачів. Її спроба картографувати український ЖЖ-простір шляхом виокремлення основних кластерів користувачів не просто презентує нові реалії. Показово, що автор спочатку будує, а потім руйнує власні фантазії, а разом і наші упередження і стереотипи. Принаймні розхоже уявлення про те, що ЖЖ є простором нескінченної творчої самореалізації та засобом комунікації між членами субкультурних спільнот, піддано автором статті обґрунтованим сумнівам, оскільки проведений аналіз показує існування потужної дифузії в напрямку стандартизації.

Натомість Євгенія Прохоренко у своєму дослідженні значимості кіберкультури та мотивації звернення до мережі Інтернет різних молодіжних груп почасти надто захоплюється фантазіями, намагаючись постулювати їх реальність. Цікавий загалом текст залишає враження надто широких узагальнень, які спираються радше на загальновизнані твердження, ніж на емпіричні підтвердження. Як бачимо, досягнення балансу між фантазіями та реальністю – непроста справа. Комуś не завадило б вийти за межі логічних побудов, а для когось необхідним є накладання дисциплінуючих меж реалій.

На відміну від цього Лілія Овчиннікова, скоріше, опинилася не в полоні фантазій, а в полоні реалій. Емпіричний аналіз локальної ідентичності, безумовно, фіксує те, що є, проте сам лише ретельний опис існуючого не може бути достатнім обґрунтуванням для досить сильних висновків. Очевидно, можна припускати, що ідентифікація із локальною спільнотою допомагає самовизначенню людини у кризових ситуаціях, проте для мене особисто недоведеним залишається те, що період навчання у виші можна розглядати як кризову ситуацію.

Таке ж відчуття невпевненості виникало у мене і в ході читання тексту Юлії Бєлікової про політичну рекламу як чинник формування довіри до влади. З одного боку, нібито все реально: і реклама є, і довіра, чи то недовіра до влади існує. З іншого, маємо і теоретичні новації. Скажімо, мені ще не доводилося бачити спроб тлумачити довіру як емоцію. Проте спроби поєднання реалій і фантазій залишили мене не переконаною насамперед через те, що постульовано існування речі, яка для мене далеко не постулат. Чи можна в принципі говорити про те, що політична реклама працює як чинник формування довіри? Усі авторські результати дають можливість зробити і протилежне припущення про те, що попередньо сформований ступінь довіри визначає те чи інше сприйняття політичної реклами. Можливо, не зайвим було б застереження щодо приборкання вільного польоту фантазії саме при постановці дослідницьких завдань.

Нарешті дві останні роботи, автори яких полегшили мені справу, бо вступили у неясну дискусію між собою. Обидва досліджують досить специфічну проблему ідентичності міста. Причому того самого міста, в той самий час, у сприйнятті тих самих людей. Обидва демонструють силу фантазій і можливість створити багато контекстів на основі тієї самої реальності. У Олексія Мусієздова Харків представлений у сприйнятті корінних харків'ян, у Дмитра Зайця образ Харкова поданий засобами публічного мистецтва. Маємо прекрасну можливість триангуляції. Для мене як стороннього читача, який взагалі не має власного образу міста, можливість побачити його різними очима була водночас і цікавою, і переконуючою. Оскільки ці досить різні версії Харкова добре узгодилися в моєму сприйнятті, я ще раз переконалася в тому, що фантазії як дослідницький метод нічим не гірше за бінарні логістичні регресії, тому що, попри фантазійність досліджуваного матеріалу, можна незалежно отримувати узгоджені і внутрішньо несуперечливі картини реальності. Інша справа, що з регресією не посперечаєшся, а от з авторськими версіями образів – скільки завгодно. Але це, можливо, і непогано. Так, соціології слід міцно стояти на фактуальному підґрунті, але нелінійність соціальної реальності, яку так складно відбити у математичних моделях, потребує інколи і занурення в образний світ фантазій. Загалом обидва ці шляхи досить впевнено прокладаються роботами наших цьогорічних конкурсантів.

Олександр Голіков (Харків)

Соціологія, фантазія та знання: V Читання пам'яті Наталії Паніної

10 грудня – день народження Наталії Вікторівни Паніної – традиційна дата проведення Міжнародних читань пам'яті цієї відомої української дослідниці. Цьогорічні Читання, організовані Соціологічною асоціацією України, Інститутом соціології НАН України та Соціологічним центром імені Н. В. Паніної, були ювілейними. За традицією в межах конференції було проведено дві, як їх назвали організатори, сесії (і завдяки цій назві, мабуть, всі «молоді соціологи», чи то пак учасники конкурсу, могли хоча б номінативно знов відчувати себе на студентській лаві).

Перед початком першої сесії учасників конференції та фіналістів конкурсу імені Наталії Паніної (а таких цього року було 14) привітали провідні фахівці української та російської соціогуманітарної думки: директор Інституту соціології НАН України В. Ворона, директор Інституту філософії НАН України М. Попович, Президент САУ, ректор ХНУ імені В. Н. Каразіна В. Бакіров, завідувач сектору Інституту соціології РАН В. Магун. У своїх привітаннях усі вони торкалися як проблематики конференції, так і гострих соціально-політичних алюзій. Академік В. Ворона, пославшись на М. Бердяєва, нагадав про можливість здійснення за сучасних умов будь-чійого та будь-якого бажання чи утопії та зауважив, що «ніхто не віддає себе фантазіям так, як суспільствознавці». Член-кореспондент НАН України В. Бакіров запропонував вийти за межі суто соціологічного аналізу на рівень соціопсихологічний, соціобіологічний, соціоекологічний тощо. Академік М. Попович спробував окреслити можливості соціології у світі «дискредитованого логічного пуританства» та актуалізованих етичних та моральних засад людського існування.

Згідно з програмою першої сесії всі учасники мали можливість оцінити здобутки провідних вітчизняних та закордонних учених-соціологів. На жаль, через обмеженість регламенту та часу, наданого на про-

ведення першої сесії, ці доповіді фактично проходили в монологовому режимі, без подальшої дискусії та з вкрай обмеженими можливостями постановки питань до доповідачів.

Так, Пал Тамаш – директор Інституту соціології АН Угорщини, відомий своїми дослідженнями в області соціальних, політичних та економічних трансформацій пострадянського простору, виклав свої роздуми щодо становлення демократичних режимів у пострадянських країнах та коренів неопопулізму. У фокусі його доповіді були типові помилки у дослідженні становлення демократії, розгляд специфічних соціальних груп у залежності від виграшу або програшу від включення в міжнародний глобалізований ринок праці, концептуалізація різноманітних популізмів та їх соціальне вимірювання.

Дискурс навколо ролі фантазійних елементів у конструюванні знаннєвої картини соціальної реальності запропонував професор Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» Павло Кугуєв, який на матеріалі широкої історичної перспективи (від наполеонівських війн до Жовтневої революції) продемонстрував важливість процесу конструювання концепції: «Коли ми називаємо суспільство індустріальним, ми будуюмо одну концепцію, коли капіталістичним – зовсім іншу».

Вкрай цікавий, багатогранний та наочний варіант презентації результатів дослідження запропонувала завідувачка відділу Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» Ольга Балакірева, контроверсійність доповіді якої ілюструвалася назвою: «The Value(s) of Europe». Доповідачка акцентувала увагу на проблематиці укоріненості ціннісних систем в історії та соціокультурній специфіці проявів єдиного ціннісного європейського «ядра загальних переконань», на (не)гомо-

генності Європи, на впливу економічного розвитку на зміни в цінностях та на хронологічній ціннісній динаміці різних європейських країн.

Четверта доповідь, запропонована завідувачем кафедри соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Борисом Нагорним, стосувалася феномену наступності поколінь у соціології та зверталася як до «уроків життя» Наталії Паніної (як це назвав сам професор Нагорний), так і до історико-соціологічного контексту.

У другій сесії право виступу переважно віддавалося учасникам конкурсу «Кращий молодий соціолог року». Розпочавшись з виступу головуючої на цій сесії завідувачки відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України Олени Злобіної, в якому було проаналізовано статті учасників конкурсу за всі роки його проведення (текст виступу О. Злобіної представлений у цьому випуску «Українського соціологічного журналу»), сесія продовжилась виступами не тільки учасників конкурсу, але й таких відомих в Україні фахівців, як А. Горбачик, О. Стегній, П. Кутуєв, Ю. Яковенко, В. Бакіров та інші.

І все ж таки головними дійовими особами цього акту Читань були, безумовно, самі молоді соціологи. Чотирнадцять учасників конкурсу представляли чотири провідних соціологічних центрів України: одного учасника делегував Львів, одного – Одеса, по шестеро – Харків та Київ. Право виступу

використали Юлія Белікова (Харківський національний економічний університет, м. Харків), Тетяна Любива (Інститут соціології НАН України, м. Київ), Данило Судин (Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів), Лілія Овчиннікова (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків), Дмитро Заєць – володар Великої срібної медалі конкурсу (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків), Ольга Пахолук (Інститут соціології НАН України, м. Київ), Юлія Середа – володар Золотої медалі конкурсу (Інститут економіки та прогнозування НАН України, м. Київ), і, нарешті, автор цих строк. Показовим моментом є той факт, що серед 14 фіналістів конкурсу половину склали випускники соціологічного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Конференція пройшла, як і завжди, в жвавій, цікавій, лірично-фактичній та гносеологічно-аксіологічній дискусії. І зміни, що очікують на конференцію і конкурс наступного року (набуття конкурсом статусу міжнародного, перенесення місця його проведення в 2012 році до соціологічної столиці України – м. Харкова тощо), викликають не тільки захват та повагу до планів САУ, але і певні ностальгічні нотки у тих, хто був на цих конференціях, брав участь у конкурсах, пам'ятає музичні, поетичні та аудіовізуальні композиції, що завжди закінчували конференцію. Але час іде, все змінюється – і Шості міжнародні читання пам'яті Наталії Паніної наступного року будуть в новому, видозміненому вигляді.

Нові видання: рецензії, реферати

Сергей Курганов (Харьков)

Юлия Сорока: Детектив – это социологично!

I. Ю. Г. Сорока о предмете социологии восприятия (на примере детектива)

1. Социология восприятия. Детектив

В монографии «Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия» [3] украинский социолог Ю. Г. Сорока рассказывает, как в 40-х годах позапрошлого века Эдгар По изобрел ДЕТЕКТИВ как литературный жанр.

В центре внимания жанра – детектив, аналитик, сыщик. Смело и дерзко отвлекаясь от вопроса о соотношении литературного жанра и социальной действительности, Ю. Г. Сорока (в поисках предмета социологии восприятия) обращается к анализу социокультурной ситуации, требующей появления человека-детектива.

2. Что такое детектив? Кто такой детектив?

Совершается преступление, которое видится как единственное упорядоченное событие на фоне хаоса поступков. Мотивы преступления не выявлены. Люди пребывают в трагическом недоумении. Социальный порядок разрушен – участники события переживают ситуацию хаотизации, как бы отбрасываясь в начало бытия, привычный порядок вещей уничтожен.

Убийство выступает как преступление против космоса, выстрел убийцы направляется в сердце цивилизационного устройства.

Детектив, призванный разгадать загадку смерти, наделяется не только страстью и способностью разгадывать загадки, но и непостижимой, почти мистической наблюдательностью, аналитическими талантами, умением обнаруживать причинно-следствен-

ные связи. Детектив выступает с неведомым, пока только воображаемым убийцей в интеллектуальное единоборство, принимая в этой схватке неординарные решения.

Детектив восстанавливает разорванный космос, исходный порядок вещей посредством установления виновника катастрофы. Нарушитель порядка, хаотизатор видится как одержимый страстью, которую детектив укрощает как носитель противоположной страстям силы – стремлением к порядку, разумным консерватизмом.

Происходит обуздание анархического бунта страстной асоциальной воли преступника против общепринятой иерархии. Бунтарство не просто укрощается, но и противопоставляется истинной свободе как лояльности автономного индивида к социальному целому. Достигается верховенство общества над асоциальностью бунтаря.

3. Детектив разгадывает загадку смерти

Механизмом одержания победы социума над анархистствующим индивидом – преступником является разгадывание загадки (головоломки). Загадка есть образ хрупкости социального космоса, образ его незащищенности перед хаосом страстей.

Разгадывание загадки детективом – ВНЕ МОРАЛИ, вне идей и чувств милосердия и справедливости. Разгадывание – феномен чистого интеллекта. Детектив-рационалист как бы расколдовывает заколдованный страстным преступником мир, возвращает социальному космосу его механистический характер, когда космос являлся хорошо отлаженным механизмом, подобным часовому. Выясняется, что и детектив, и социум лишены нравственных ориентиров – это «механизмы». Вмешательство детектива – это возврат к механистической норме социального бытия.

В детективе реализуется определенное отношение к смерти, когда гибель близкого человека, внезапная, безвременная, насильственная, переживается как невосполнимая утрата, требующая немедленного поиска и наказания виновника.

Двигаясь по «интеллектуальному лабиринту», детектив, а вместе с ним и читатель, испытывает подозрение ко всем участникам события. Это подтачивает и без того хрупкие и разрушенные убийством основы доверия между людьми, а так как каждый герой дан и в качестве устойчивого социального типа, то подтачивается доверие к любым социальным связям в обществе в целом. Общество кажется раненым смертельно.

4. Преступление и наказание

Разоблачение преступника нередко приводит к его покаянию. Детектив при этом торжествует над анархистом-преступником. Детектив наделяется знанием «позиционной логики повседневности» (мечта любого социолога!) и неуклонно занимается детальным анализом социума. Общество ставится в ситуацию самоанализа и саморазложения. Единственным спасением от «срывания всех и всяческих масок» является симулякризация, мимикрия.

Детектив нравственно нейтрален. Это важно для его независимости, самодостаточности, неангажированности – он ни к кому из подозреваемых не испытывает никаких чувств. Этим детектив напоминает ученого-социолога. Вместе с тем детектив психологически близок к преступному миру, так как и детектив, и преступный мир не знают моральных запретов.

5. Детективная форма восприятия

Так в обществе возникает «детективная форма восприятия» [3, с. 130]. Детективная форма восприятия организована особыми реперными точками: преступление – смерть – подозреваемые – место преступления – мотив – улики – доказательства – интеллектуальный поединок детектива и преступника – узнавание – разоблачение – раскаяние – наказание.

Оформляется «детективное восприятие», во многом «перпендикулярное» повседневному восприятию. Формирование детективного восприятия и становится предметом социологии восприятия.

Социолог начинает «видеть» и исследовать детективный способ восприятия. Социолога интересует, как в пойманном им в социологические сети целостном феномене детективного видения просвечивают проблемы девиации, разрушения традиционных ценностей, атомизации искусства, формирования подозрительности.

С помощью социологического анализа детективной формы восприятия социолог может теперь исследовать, как социальные отношения хаотизируются, теряют однозначность, определенность, и как взаимная подозрительность становится нормой отношений. Возникает продуктивная социологическая схема: «Герой универсализируется, социокультурные характеристики персонажа превращаются в стилистический антураж, декорации, на фоне которых разворачиваются стандартные действия» [3, с. 132].

II. Критика концепции социологии восприятия Ю. Г. Сороки

1. Изолирующая абстракция

Мы изложили манеру построения предмета социологии восприятия (да и во многом – современной социологии вообще), которая Ю. Г. Сорокой предложена для исследования детективной формы восприятия. Перейдем теперь к критике этой манеры и концепции в целом.

Хотя исследование Ю. Г. Сороки отталкивается от волне определенного автора детективов (Э. По), но ни к каким средствам литературоведческого анализа творчества По (что требовало бы понимания того, в рамках какого литературного направления создавал По то, что Ю. Г. Сорока называет детективами; как детективы связаны с общим контекстом творчества По, с его прозой и поэзией; какие художественные замыслы возникали у По в связи с его детективами; как детективы По хранят «память жанров» (М. Бахтин) античной, средневековой, нововременной прозы и драматургии, связанной с идеями преступления и наказания, расследования, суда, разгадывания загадок, хаотизации космоса и приведения хаоса в порядок и пр.) Ю. Г. Сорока не прибегает.

Эта «изолирующая абстракция» для автора принципиальна. Она как особая логическая форма, собственно, и порождает предмет социологии, подобно тому как предмет арифметики порождается, когда

мы, образуя представление о числе «четыре», абстрагируемся и от способа получения этого числа (измерение или счет), и от всех «качеств» (4 птички это или 4 камешка), и от внутренней формы (это число квадратное, то есть фигурное, или все его единицы выстроены в ряд).

В то время, как М. М. Бахтин настаивает на том, что культура существует на границе, Ю. Г. Сорока думает принципиально иначе. По Ю. Г. Сороке, чтобы развить предмет социологии восприятия, необходимо абстрагироваться от голосов литературоведа и философа. Если Бахтин, изучая детектив, потребовал бы в каждом атоме «социологического» высказывания услышать возражение философа – социологу, филолога – социологу, то Ю. Г. Сороке такой диалог совершенно не нужен.

Что хорошо для бахтинского литературоведения, то для практикоориентированной социологии восприятия – смерть (потеря предмета).

Голос социолога в монографии Ю. Г. Сороки гулко звучит громким монологом в пустом зале, из которого специальной логической процедурой навсегда изгоняются голоса литературоведа, философа, лингвиста. И только так обретается чистый социологический метод.

Из всего богатства литературных жанров разных эпох, в которых ключевыми моментами были именно загадочное убийство, разрушившее Космос и превратившее его в Хаос, появление героя, способного, отгадывая загадки, вступать в единоборство с убийцей и производить расследование, Ю. Г. Сорока вычленяет абстрактную социологическую схему «детектива вообще».

2. Возражения Философа

Что мог бы возразить Философ, образуя вместе с Социологом понятие «детективное восприятие»?

Философ мог бы заметить, что впервые подобного рода «восприятие», а, точнее, сознание, сдвигающееся в сторону самосознания, мышления, возникает в античной трагедии.

«Когда Фивы под властью Эдипа постигает космическая катастрофа, дельфийский оракул указывает ее причину в том, что убийство

Лая осталось безнаказанным, Эдип начинает свое следствие...» [1, с. 160]. «Вся энергия героического действия оборачивается энергией узнавания: дознания, расследования, припоминания, осмысления...» [1, с. 160]. «Трагедия есть зрелище сознания, сознания как зрелища. Героизм трагического героя – героизм предельного сознания» [1, с. 146].

Философ тем самым как бы дает понять Социологу восприятия, что открытие сознания, приведение общества (полиса) в сознание есть процесс более глубокий, чем «открытие схем восприятия». Философ также покажет Социологу, что описанные социологом «схемы восприятия» впервые обнаруживаются и становятся предметом анализа задолго до Эдгара По.

И, главное, феномены приведения общества и человека в сознание, рождение совести не могут, с точки зрения философа, исследоваться с помощью изолирующей социологической абстракции, потому что по-разному происходили в случае Эдипа, в случае Бл. Августина, в случае Гамлета, в случае Маяковского.

Так Философ может начать судьбоносный для социологии двадцать первого века разговор с Социологом, разговор, противостоящий слепым процедурам изолирующего абстрагирования.

Философ, ведя диалог с Социологом, мог бы заметить, что тот Разум, о котором говорит Социолог в связи с образом Детектива, порождается в разных культурах по-разному. «Для эллинского духа понять мир (и самого себя) означает – всей силой разумения, мышления – определить хаос мира в космос, мысленно «устроить» беспредельное, вместить его в пределы образа, внутренней формы, эйдоса» [2, с. 296].

Если же сводит концы с концами, производит следствие и разгадывает загадки Разум Нового времени, то для него «детектив» выстраивается совсем по-другому. Для Гамлета понять мир, разрешить загадку, исследовать означает познавать мир как он есть сам по себе, независимо от исследователя.

Социолог мог бы возразить: да ведь Гамлет находится в точно такой же (с «социологической» точки зрения) ситуации, как и любой детектив! Гамлет прибывает в Эльсинор, где миропорядок вывихнут, где произошла загадочная смерть короля и где

Гамлет призван произвести расследование, найти убийцу, вступив в интеллектуальное единоборство с предполагаемым преступником (Клавдием), доказать, что он действительно убийца и наказать преступника.

Философ мог бы ответить Социологу: действия Эдипа и Гамлета, расследующих убийства своих отцов-правителей, похожи лишь внешне. Их нельзя понять, если абстрагироваться от логики этих расследований. А логика эта – различна: в случае Эдипа – это логика Античности, в случае Гамлета – логика Нового времени. И производят расследования разные Разумы, а не один и тот же «детективный разум», о котором пишет Ю. Г. Сорока.

Философ мог бы сказать, что Детектив никогда не является этически нейтральным, так как перед ним сразу встает нравственная перипетия.

Перипетия Эдипа связана с тем, что, стремясь беспристрастно и объективно исследовать, кто убийца царя, он обнаруживает, что убийцей оказывается тот, кто убийство расследует. «Детектив» Эдип попадает в ситуацию узнавания и трагической амехании.

Гамлет, устраивая «театр в театре», «ловушки» – аналог нововременных познавательных экспериментов, призван объективно расследовать обстоятельства смерти короля, подвергнуть познавательному усомнению и показания Призрака, и показания Клавдия, и показания своей матери Гертруды. Он должен познать, как судьбоносное событие произошло на самом деле. Решая эту задачу, Гамлет проходит через искус самоубийства: «Борение Гамлета: «Быть или не быть?» – этот вопрос есть искус самоубийства, через который надо пройти, – и никогда нельзя пройти раз и навсегда – чтобы самому себе быть обязанным своим бытием. Мучительность этого искусства (а разум без него еще не Разум) в том, что, решая «Быть!» человек включает в бесконечную... неотвратимую, от меня не зависимую череду действий и противодействий, дающий итог, отнюдь не входящий в мои замыслы...» [2, с. 314].

3. Воображаемые возражения Социолога Философу

СОЦИОЛОГ. Вы, уважаемый Философ, кажется, не поняли главного в современной социологии. Социология обретает свой предмет именно в изолирующем абстрагировании.

Когда из детектива как объекта мы, социологи, убираем все философское, психологическое, литературоведческое, то есть когда мы категорически отказываемся рассматривать «печальный детектив» как предмет других, не социологических, дисциплин, – именно тогда детектив (и как текст, и как герой текста) может стать предметом социологического анализа, то есть выступить как социальное явление, как то, что волнует общество, порождается обществом, влияет на общество, формирует общественное мнение. И мне, Социологу, не очень важно, кто этот детектив – ищущий убийцу царя Эдипа, расследующий обстоятельства странной смерти своего отца-короля Гамлет или Шерлок Холмс.

И мне, Социологу, неважно, в какой литературный каркас встроена социальная позиция детектива: детектив для меня как Социолога остается детективом и в расследовании-трагедии (античной или времен Шекспира), и в расследовании – комедии (иронический детектив), и в расследовании – романтической новелле.

Мне, Социологу, для удержания своего предмета важно лишь одно: в общественном сознании детектив должен восприниматься как человек, призванный восстановить космос цивилизации, который хаотизирован безнаказанным убийством. Этот человек способен разгадать загадку смерти, обладает почти мистической наблюдательностью (предмет социологии восприятия!), аналитическими способностями (предмет социологии мышления!), волей к интеллектуальной победе над преступником (предмет социологии воли!), умеет обуздывать свои и чужие страсти (социологический, а не психологический анализ отношения аффекта и интеллекта здесь весьма уместен!) и т.д.

В качестве такого детектива (как текста) может выступить и «Капитал», а в качестве детектива (как личности) в социологии может рассматриваться Маркс.

В «Капитале» Маркс призван восстановить космос цивилизации, хаотизированный неведомым преступником, загадочным образом – при наличии эквивалентного товарного обмена – разложившим общество на кучку богачей и миллионы обездоленных. Аналитические способности Маркса, обогащенные наблюдательностью читателя Бальзака, позволяют Марксу разгадать загадку самовозрастания стоимости, найти преступника – капиталиста, покупающего

на рынке особый товар – рабочую силу, дающую прибавочный продукт. Этот преступник, как выяснил Маркс, обворовывает рабочих. Преступник схвачен за руку и – с помощью пролетариата – будет наказан.

В качестве детектива может выступить, с точки зрения социологии, Поэт, который в смерти Пушкина видит цивилизационный разрыв. Для Лермонтова смерть Пушкина – не дуэль, а убийство. Это загадочное убийство Лермонтов хочет расследовать, становясь судьей тех криминальных общественных отношений, которые начинают восприниматься как коллективный виновник тщательно спланированного убийства. Лермонтов в стихотворении «Смерть поэта» производит предварительное расследование убийства, находит предполагаемых убийц и требует суда над ними – человеческого и божественного.

Социологу не очень важно, является ли «на самом деле» событие, исследуемое детективом, «преступлением». Социологу важно констатировать и изучить тот факт, что после появления детектива в общественном сознании событие стало криминальным, то есть начало восприниматься социумом как преступление, требующее расследования.

Пока Маркс не появился, общество не было склонно рассматривать капитализм как преступный строй, а капиталиста как преступника.

Пока Гамлет не появился, общество не было склонно видеть в поступках власти-

телей что-то криминальное, происходящее в Дании обществом воспринималось как «common».

4. Заключение

Современный социолог представляется нам достаточно экзотической фигурой.

Он мучительно обретает свой предмет с помощью изолирующей абстракции.

Впрочем, кажется, что, завершив это абстрагирование, социолог мог бы затем вступить в диалог с философом. Философ мог бы обнаружить в криминализирующем мир восприятии детектива разные логики подобной криминализации – античную (Эдип), средневековую (Христос), нововременную (Гамлет, Маркс), современную (?).

Философ мог бы проблематизировать представление о том, что детективное восприятие лишено этического начала. Эдип, Гамлет, Маркс не просто судят общество, опираясь на объективно-социологические критерии, находят преступника и стремятся его наказать – все эти «трагедии несоизмеримости» каждый раз могут быть поняты (Философом – вопреки Социологу, в споре с ним) как нравственные перипетии и мучения, как рождение совести.

Но это уже предмет наших дальнейших изысканий. Возможно, совместных с Социологом – воображаемым или реальным.

1. Ахутин А. В. Поворотные времена : статьи и наброски / А. В. Ахутин. – СПб.: Наука, 2005. – 743 с.
2. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М.: Политиздат, 1991. – 413 с.

3. Сорока Ю. Г. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия : монография / Ю. Г. Сорока – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. – 336 с.

Светлой памяти

Скидина Олега Леонидовича

(1957 – 2011)

4 июля 2011 после тяжелой непродолжительной болезни скоропостижно ушел из жизни Олег Леонидович Скидин – видный украинский социолог, научные интересы которого были связаны с технологическими проблемами управления в образовании. Его интерес к социальным технологиям нашел свое выражение не только в докторской диссертации, в личных монографиях, но и в создании условий для объединения всех тех, кто, как и он увлечен технологическими феноменами. В 1998 году, объединив усилия социологов Запорожья, Киева и Одессы, он основал и был главным редактором Международного межвузовского сборника научных трудов «Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики» – профессионального издания по социологии и философии, входящего в перечень изданий по социологии ВАК Украины. В 2011 по его инициативе был подготовлен юбилейный, 50-й выпуск этого сборника, в котором представлены работы многих ведущих социологов Украины.

В 2004 году О. Л. Скидин инициировал создание специализированного совета по защите диссертаций при Классическом приватном университете (г. Запорожье), Возглавив этот совет, он объединил усилия специалистов практически всех социологических центров Украины, что нашло свое отражение и в составе совета, и в контингенте защитившихся.

О. Л. Скидин был признанным специалистом в области управления и социальных тех-

нологий. Он был Действительным членом Академии социальных технологий и муниципального управления (Россия), членом-корреспондентом Академии политических наук (Украина). Его перу принадлежат несколько монографий, в том числе «Управление образованием: теоретико-методологический анализ социальных технологий» (2000), «Социологическая диагностика в

образовательном менеджменте: очерк теории и практики» (2002), «Теоретические основы социологической рефлексии адаптационных процессов в средствах массовой информации» (2010); учебников и учебных пособий «Основы использования социальных технологий в управлении высшими учебными заведениями» (2003), «Социология организаций» (2007), «Социология образования. К. 1; Кн. 2» (2008, 2009). Он успел подготовить пятерых кандидатов и одного доктора социологических наук.

Олег Леонидович умел дружить. Он чувствовал и понимал людей, их состояние. Он подставлял плечо в нужную минуту, не ожидая благодарности. Он решал проблемы друзей как свои личные проблемы.

Память об Олеге Леонидовиче Скидине останется в сердцах всех тех, кто обогатил себя бесценным опытом общения с мудрым и искренним человеком, ученым, у которого научные интересы отображали его жизненное кредо и органично вписывались в его человеческую жизнь, которая оказалась такой короткой.

В. И. Подшивалкина – доктор социологических наук, профессор, заведующая кафедрой социальной и прикладной психологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова,

Д. Н. Ядранский – доктор социологических наук, доцент, заведующий кафедрой социологии и социальной работы Классического приватного университета

Відомості про авторів

- Андрос Ірина Олександрівна** кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціології НАН Білорусі (Мінськ)
- Вакуленко Світлана Миколаївна** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи, докторант кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків)
- Голіков Олександр Сергійович** кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків)
- Городяненко Віктор Георгійович** доктор історичних наук, професор кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпропетровськ)
- Дікова-Фаворська Олена Михайлівна** доктор соціологічних наук, професор кафедри теорії та методології соціології Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ)
- Злобіна Олена Геннадіївна** доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (Київ)
- Кириленко Олеся Миколаївна** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету, керівник Рівненського регіонального відділення САУ (Рівне)
- Кислова Ольга Миколаївна** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри методів соціологічних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків)
- Курганов Сергій Юрійович** психолог, викладач приватної гімназії «Очаг» (Харків)
- Литовченко Артем Дмитрович** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків)
- Лукащук Віталій Ігорович** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків)
- Любчук Валентина Василівна** завідувачка лабораторії соціологічних досліджень кафедри соціології Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк)
- Малявін Євген Вікторович** викладач кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків)

- Овакімян Ольга Сергіївна** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» (Харків)
- Поклад Василь Іванович** кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри кримінології, конфліктології та соціології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка (Луганськ)
- Рущенко Ігор Петрович** доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Харківського національного університету внутрішніх справ, член правління САУ (Харків)
- Сорока Юлія Гергіївна** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків)
- Стрельник Олена Олександрівна** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Полтавського інституту економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (Полтава)
- Субота Марина Миколаївна** кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків)
- Судин Данило Юрійович** кандидат соціологічних наук, асистент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів)
- Щудло Світлана Андріївна** кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доцент кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич)

Вимоги до оформлення наукових статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

Редакція приймає матеріали українською, російською та англійською мовами у вигляді роздрукованих текстів та електронної версії, надісланої по електронній пошті на адресу редакції (MS Word-97 – MS Word-2007; кегль – 12-14, інтервал – 1,5; шрифт Times New Roman; без позиціювання та переносів; абзацний відступ – 1 см, робиться автоматично). Лапки, апостроф, тире повинні мати такий самий вигляд, як у тексті цих «Вимог».

Необхідно надати анотації українською, російською та англійською мовами (не менше 6 але не більше 12 рядків); ключові слова (українською, російською та англійською мовами), УДК.

Прізвище, ім'я та по батькові автора (трьома робочими мовами журналу), його контактний телефон, e-mail, поштова адреса ав-

тора, а також відомості про його роботу, посаду, науковий ступінь подаються на супровідній сторінці, де також слід вказати назву публікації українською, російською та англійською мовами.

Бібліографічні відомості (повний бібліографічний опис джерел, за останнім стандартом ДАК України) треба подавати наприкінці статті у вигляді списку літератури (у порядку згадування). Посилання на джерела слід наводити у тексті у квадратних дужках, вказуючи номер джерела і сторінку (напр.: [3, с. 79]).

Статті повинні відповідати всім вимогам ДАК України до наукових статей.

Прийматимуться лише ті наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із

важливими науковими чи практичними завданнями;

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання обраної автором проблеми; виділення невирішених раніше аспектів зазначеної проблеми, яким присвячується стаття;

– формулювання мети статті;
– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Наукові позиції авторів можуть не співпадати з позицією редакційної колегії.

Редакція має право здійснювати редагування статей та інших матеріалів.

Наукове видання

Український соціологічний журнал

№ 1-2/2011

Українською, російською, англійською мовами

Дизайн, оформлення, комп'ютерне верстання І. М. Дончик

*Підписано до друку 28.11.2011 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 19,2. Обл.-вид. 22,3.
Тираж – 100 пр. Зам. 40/12*

*61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*

*61022, Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 350, 351-а
Соціологічна асоціація України*

*Оригінал-макет виготовлено
у Видавництві Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
61077, Харків, майдан Свободи, 4*

*Надруковано ХНУ імені В. Н. Каразіна
61077, Харків, майдан Свободи, 4
705-24-32*

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3367 від 13.01.09